

C-890

ETO: 39+809. 451.1+894.511+930.85

YU ISSN 0350-2430

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK

74-
-75

20. ÉVF.

1988. MÁRC.-JÚN.

HUNG. KÖZL.	20. ÉVF.	1-2. (74-75.) SZ.	1 - 200 L.	NOVI SAD ÚJVIDÉK	1988. MÁRC.-JÚN.
----------------	----------	----------------------	------------	---------------------	---------------------

ETO: 39+809. 451.1+894.511+930.85

YU ISSN 0350-2430

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete Tmasz folyóirata

20. ÉVF.

1988. MÁRCIUS–JÚNIUS

1–2.

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK /
HUNGAROLOŠKA SAOPŠTENJA / PAPERS
OF HUNGARIAN STUDIES / HUNGARO-
LOGISCHE MITTEILUNGEN

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kuta-
tások Intézete Tmasz folyóirata

M. F. P.
M. F. P.

Kiadja A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete a Tartományi Tudományügyi Önigazgatási Érdekközösség, valamint a JSZSZK Köztársasági és Tartományi Tudományügyi Önigazgatási Érdekközösség Szövetségének támogatásával

Szerkeszti a szerkesztő bizottság:
Danyi Magdolna, Jung Károly, Papp
György, Pató Imre, Utasi Csaba

Ezt a számot az Intézet Közgyűlése megbízásából
Utasi Csaba szerkesztette.

Felelős szerkesztő: Pató Imre

Kiadótanács: Štefan Barbarič (Ljubljana), Bori
Imre (Újvidék), Lazar Čurčić (Újvidék), Mirjana
Fulanović-Šošić (Szarajevó), Paszkal Gilevszki
(Szkopje), Božidar Kovaček (Újvidék), Ivan
Meden (Zágráb), Pató Imre (Újvidék), Szeli István
(Újvidék), Ivanka Udovički (Belgrád)

Szerkesztőség: Hungarológiai Közlemények,
21 000 Novi Sad, Stevan Musić u. sz. n.

Megjelenik évente négyszer.

Készült az újvidéki Sitoštapában,
1989-ben.

TARTALOM

VUK STEFANOVIĆ KARADŽIĆ SZÜLETÉSÉNEK
KÉTSZÁZADIK ÉVFORDULÓJÁN

Bori Imre: Vuk "emberi színjátéka" – avagy a szerb Plutarkhosz	1
Bosnyák István: A folklorista Vuk – a magyar folklorisztika távlatából	7
Jung Károly: Vuk Karadžić népmescelejegyző és -publikáló módszeréről.....	17
Papp György: Vuk Karadžić szólásgyűjteményének általános és magyar vonatkozásai.....	29
Csorba Béla: Pasja nedelja – kutyajáró nap	37
Csányi Erzsébet: A magyar és a szerb erotikus népdalok	45
Juhász Erzsébet: Nagy László hősi ének-fordításairól	51
Turi Márta: A <i>Smrt Marka Kraljevića</i> című hősi ének magyar fordításai	57
Harkai Vass Éva: Egy szerb népmese struktúrája.....	63
Láncz Irén: Vuk helyesírási elvei és a korabeli magyar nézetek	69
Csáky S. Piroska: Vuk és az Egyetemi Nyomda	77
Pató Imre: Vuk lexikográfiai jelentősége	85

KAPCSOLATTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

Szeli István: Modellvázlat Vajdaság XVIII. századi kultúrájához.....	91
Juhász Erzsébet: Az Osztrák–Magyar Monarchia válságélménye a magyar, a déli-szláv és az osztrák–német irodalomban	101
Thomka Beáta: A XX. századi szerb, horvát és magyar rövidpróza egybevető vizsgálata.....	113
Csányi Erzsébet: Az explicit eszmei szólam értékminőségei <i>Crnjanski Örökös vándorlás</i> című regényében.....	127
Utasi Csaba: Miroslav Krleža versei a két háború közötti jugoszláviai magyar irodalomban	137
Danyi Magdolna: Oskar Davičo teljességigénye a <i>Hana</i> versciklusban.....	147

SZAKDOLGOZATOK

Rajslji Ilona: A Magyar Szó címhasználatáról.....	157
Turi Márta: Az Újvidéki Televízió külpolitikai hírblokkjáról.....	191

SADRŽAJ

ZA DVESTOGODIŠNJICU VUKOVOG RODENJA

Bori Imre: Vukova "ljudska tragedija" odn. srpski Plutarh	1
Bosnyák István: Vuk kao folklorist iz aspekata mađarske folkloristike	7
Jung Károly: O metodama beleženja i publikovanja narodnih bajki Vuka Karadžića	17
Papp György: Opšte i mađarske srodnosti u zbirci poslovia Vuka Karadžića	29
Csorba Béla: Pasja nedelja	37
Csányi Erzsébet: Mađarske i srpske erotske narodne pesme	43
Juhász Erzsébet: O prevodima junačkih pesmi Lászla Nagya	51
Turi Márta: O mađarskim prevodima junačkog epa "Smrt Marka Kraljevića"	57
Harkai Vass Éva: Struktura jedne srpske narodne bajke	63
Láncz Irén: Vukovi pravopisni principi i gledišta mađarskih savremenika ...	69
Csáky S. Piroška: Vuk i Univerzitetška štamparija	77
Pató Imre: Vukov leksikografski značaj	85

STUDIJE O MEDUSOBNIM VEZAMA

Szeli István: Skica modela vojvodanske kulture 18. veka	91
Juhász Erzsébet: Doživljaj krize Austrougarske monarhije u mađarskoj, južnoslovenskoj i austrijskoj literaturi	101
Thomka Beáta: Kontrastivno istraživanje srpske, hrvatske i mađarske kratke proze 20. veka	113
Csányi Erzsébet: Vrednosni kvaliteti eksplicitne idejne niti u romanu "Seobe" Miloša Crnjanskog	127
Utasi Csaba: Pesme Miroslava Krležice iz perioda između dva rata u literaturi jugoslovenskih Mađara	137
Danyi Magdolna: Prohtevi za celovitošću Oskara Daviča u ciklusu pesama "Hana"	147

STRUČNI RADOVI

Rajslji Ilona: O upotrebi naslova u "Magyar Szó"-u	157
Turi Márta: O spoljnopolitičkom bloku Novosadske televizije	191

CONTENTS

ON THE OCCASION OF THE 200th ANNIVERSARY OF THE BIRTH OF VUK STEFANOVIĆ KARADŽIĆ

Bori Imre: Vuk, the "commedia humana" -or the Serbian Plutarch	1
Bosnyák István: Vuk the folklorist – viewed from the perspective of Hun- garian folklore studies	7
Jung Károly: On Vuk Karadžić's method of recording and publishing folk-stories.....	17
Papp György: Vuk Karadžić's collection of proverbs and popular sayings: general and Hungarian connections.....	29
Csorba Béla: "Pasja nedelja" – Dog days	37
Csányi Erzsébet: Hungarian and Serbian erotic folk-songs	45
Juhász Erzsébet: On László Nagy's translations of epic verse and songs	51
Turi Márta: On the Hungarian translations of the heroic-epic song <i>Smrt</i> <i>Marka Kraljevića</i> ("The Death of Marko Kraljević")	57
Harkai Vass Éva: The structure of a Serbian folk-tale.....	63.
Láncz Irén: Vuk's principles of orthography, and contemporary Hungarian views	69
Csáky S. Piroška: Vuk and the University Press.....	77
Pató Imre: On the importance of Vuk as a lexicographer.....	85

STUDIES ON ASSOCIATED TOPICS

Szeli István: Outline for a study of 18th c. culture in Vojvodina.....	91
Juhász Erzsébet: Experience of the crisis in the Austro-Hungarian monarchy as reflected in Hungarian, South Slav and Austro-German literature.....	101
Thomka Beáta: A comparative study of short prose works in 20th c. Serbian, Croatian and Hungarian writing.....	113
Csányi Erzsébet: The explicit value-differences underlying the central theme of Crnjanski's novel <i>Seobe</i> ("Migrations").....	127
Utasi Csaba: The poetry of Miroslav Krleža in the Yugoslav-Hungarian literature of the inter-war period.....	137
Danyi Magdolna: Oscar Davičo – the need for fulfilment in the <i>Hana</i> cycle of poems.....	147

SPECIALIST STUDIES

Rujšli Ilona: On the use of headlines in <i>Magyar Szó</i>	157
Turi Márta: On the presentation of foreign news items on Novi Sad television.....	191

INHALTSVERZEICHNIS

DER 200. JAHRESTAG VON DER GEBURT VUK STEFANOVIĆ KARADŽIĆ

Bori Imre: Vuks "Lebensdrama" oder der serbische Plutarkhos	1
Bosnyák István: Vuk als Folklorist aus dem Blickwinkel der ungarischen Folkloristik.....	7
Jung Károly: Über die Sammler- und Veröffentlichungsmethode von Vuk Karadžić.....	17
Papp György: Allgemeine und ungarische Bezugspunkte in der Sprich- wortsammlung von Vuk Karadžić	29
Csorba Béla: Hundejahre	37
Csányi Erzsébet: Ungarische und serbische erotische Volkslieder.....	45
Juhász Erzsébet: Über Übersetzungen der Heldengedichte von Nagy Laszlo.....	51
Turi Márta: Die ungarische Übersetzung des Heldengedichtes "Der Tod von Marko Kraljević"	57
Harkai Vass Éva: Die Struktur eines serbischen Volksmärchens	63
Láncz Irén: Vuks Rechtschreibsprinzipien und die Ansichten der ungarischen Zeitgenossen.....	69
Csáky S. Piroska: Vuk und die Universitätsdruckerei.....	77
Pató Imre: Vuks lexikographische Bedeutung	85

STUDIEN ÜBER INTERKULTURELLE BEZIEHUNGEN

Szeli István: Modellskizze über die Kultur der Vojvodina im 18. Jahrhundert	91
Juhász Erzsébet: Das Erlebnis der Krise der österreichisch-ungarischen Monarchie in der ungarischen, südslawischen und österreichischen Literatur	101
Thomka Beáta: Kontrastive Untersuchung der serbischen, kroatischen und ungarischen Kurzprosa des 20. Jahrhunderts	113
Csányi Erzsébet: Die Wertqualitäten des expliziten Inhalts in Crnjanskis Roman "Panduren"	127
Utasi Csaba: Miroslav Krležas Gedichte in der ungarischen Literatur Jugos- lawiensin der Periode zwischen den zwei Weltkriegen	137
Danyi Magdolna: Oskar Davičos Ganzheitsanspruch in dem Gedichtzyklus "Hana"	147

FACHSTUDIEN

Rajsli Ilona: Über den Titelgebrauch im "Magyar Szó"	157
Turi Márta: Über den aussenpolitischen Nachrichtenblock im Fernsehprogramm aus Novi Sad	191

**VUK STEFANOVIĆ KARADŽIĆ
SZÜLETÉSÉNEK KÉTSZÁZADIK
ÉVFORDULÓJÁN**

Vuk Stefanović Karadžić születésének kétszázadik évében, 1987. november 13-án és 14-én intézetünk tudományos tanácskozást tartott az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Karán. A tanácskozáson előadást tartott: Bori Imre, Bosnyák István, Csáky S. Piroska, Csányi Erzsébet, Csorba Béla, Harkai Vass Éva, Juhász Erzsébet, Jung Károly, Lánosz Irén, Papp György, Pató Imre és Turi Márta. Jelen számunkban közzétesszük a tanácskozás teljes anyagát.

VUK "EMBERI SZÍNJÁTÉKA" – AVAGY A SZERB PLUTARKHOSZ

Bori Imre

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete Újvidék

Közlésre elfogadva: 1988. január 15.

Meglepő az a mohóság, amellyel Vuk, egészen fiatalon, túl ugyan a huszon, de méginnen a harminc éven, mindent el akart végezni: a nyelv, a helyesírás, a tradicionális irodalom, a néprajz, a történetírás, de a szépirodalmi kritika, így az irodalomesztétika köréből is, hogy a műfordítással – minden más munkája után – tegye fel a koronát, már érett fejjel. E felsorolásból kitetszik, be akarta vonni figyelmé körébe a mohóságnak csak őt jellemző eufóriájával a szerb nép életének és szokásainak, nem utolsósorban pedig erre alapult kultúrájának egészét: az előbbieket megismerve és feljegyezve, kötetekbe gyűjtve, világ elé tárva, az utóbbit vágyva, hiszen az irodalmi, a kulturális élet több, mint amit az egyéni horizont meg tud teremteni, el bír viselni. Ám hol van Vuk, a szépfő? Lehetséges, hogy ő, aki mindenre vállalkozott, "szépfő" ne akart volna? Annál is inkább jogos e kérdés, mert főképpen ifjú hős korszakában az irodalom légkörében, literátorok árnyékában élt: a felkelés lázában égő Belgrádban Dositej, Karlócán s majd Šišatovacon Lukijan Mušicki, Budán Sava Mikalj s Sima Milutinović Sarajlija, Bécsben Kopitar, háttérként pedig egy Goethe, s mindazok a német írók, akik figyelemmel fordultak feléje. Beleköszött ő is a szépirodalomba, amikor egészen korán megörökítője akart lenni annak, amit maga is oly intenzíven megélt: a két szerb felkelés események 1813-ban már emleget történetírást, s nemsokára megtalálja sajátos, a felvilágosodástól örökölt műfaját, az életrajzot is. Elriasztotta talán első történetének (egyben polemikusnak) szánt műveinek sorsa – a Karađorđének címzett, a felkelés bukásáról szóló levelének sorsa 1813-ban, amely elvehette kezét a történetírásról, de megszerezte cenzorának, Jernej Kopitarnak a barátságát, életre szóló támogatását. Ezután vág bele nyelvművelő munkájába: 1814-ben Budán dolgozik szerb nyelvtanán Luka Milovanov segítségével,

közben Bécsben nyomják már daloskönyvét, és 1814. szeptember 30-án megjelenik szerb grammatikája, 1818-ban pedig 26 270 szavas szerb szótára.

Ezek a tudós ambíciói, azé a Vuké, aki Karlócán és Belgrádban, itt az éppen megalapított Velika školán is alig kóstolhatott bele a tudományokba. A szépíró – említettük már – az *életrajz* műfaját próbálja aktivizálni, a maga írói–emberi igényeihez igazítani. A modern kutatók (köztük tisztelt kollégánk fakultásunkon, Jovan Delić) messzebbre látnak, mint látott maga Vuk (a kezdetek idején mindenképpen), amikor első életrajzait írta. Ő Plutarkhoszra hivatkozik, terminológiája azonban csak közvetve görög, amikor *žitija*t mond – a pravoszláv–bizánci tradíció e tekintetben a terminusban (de nem biztos, hogy az ideológiában is) mindenképpen adva van. Elképzelhetőnek látszik, hogy a kérdést valóban Plutarkhosz felől közelítette meg (hadd jegyezzük meg e helyen, hogy a Vuk gyűjtéséből fordító Székács József 1847-ben fordítja Plutarkhoszt!), Vuk ugyanis igen egyértelműen már 1821-ben a görög életrajzíró műfajára hivatkozik, amikor azt közli, hogy jövendőéletrajz-kötetének a következő lesz a címe: "Žitija znatni Srbalja, da bude kao Srpski Plutark". S valóban, a *Danica* 1829-es kötetében, ahol több életrajza jelent meg, a következő címet írja a szövegek fölél: *Kao srpski Plutark, ili žitija znatni Srbalja u Srbiji našega vremena*.

A Plutarkhosz-analógia értésében természetesen magához Plutarkhoszhoz kell fordulnunk, aki fölöttébb tudatos írói programot adott, és abban az írói viszonyulásról éppennyú szó esik, mint a műfaj karakteréről. Ezt írta:

"Nem történetet írok, hanem életrajzot; nem is mindig a legfeltűnőbb tettekben nyilvánul meg az erény vagy a bűn, hiszen egy-egy jelentéktelen tény, mondás és tréfa sokszor nyilvánvalóbbá teszi a jellemet, mint a véres csaták, nagy ütközetek és városok ostromai. Mint ahogy a festők az arcbán és a szemek kifejezésében találják meg a hasonlatosságot, amelyekben a jellem kifejeződik, az egyéb részletekkel pedig vajmi keveset törődnek, nekünk is inkább a lélek jellemző tulajdonságaiba kell hatolnunk s ezekkel megrajzolnunk kettőjük (ti. Nagy Sándor és Caesar) életrajzát – másoknak engedvén át a nagy tettek és küzdelmek megírását."

Vuk pedig az 1829-es *Danicában* ezt írta:

"Žitija pojedinih ljudi vrlo su skopčana s istorijom naroda njiova, jer se u njima naznačuju uloge sitnice, koje se u istoriji ne mogu pomešati, a opet joj veliku svetlost daju."

Pontosan nem tudni, hogyan jutott el Plutarkhoszhoz, illetve a *žitija*, az *életrajz* profán változatához. Talán megkockáztathatjuk feltételezni, hogy véletlenül, mert eredendően a *levél* műfaja érdekelte (amely a kor egyik jellemző, s ugyancsak a felvilágosodástól örökölt műfaja volt), mert – tudjuk – hogy ő, aki jelene történése akart lenni, ebben talált intim kifejezési-történetírói formát, hiszen 1832-ben is *levelet* ír – ez esetben Miloš Obrenovičhoz. Egy szerb hősdal hősének életrajzát vetette papírra 1819-ben (a valódi érdeklődés kétségtelen kezdeteként) a hősdal jobb megértése érdekében. Ivan Knežević életrajza tehát első ilyen természetű írása. Érdemes szemügyre venni ezt a hősdal-jegyzetként íródott, tehát nem hosszú szöveget, mert belőle kitetszik, hogy az *emberi sors*

az, ami Vukot alapvetően érdekelte, illetve hogy ennek látványától képtelen volt szabadulni. Ebben még a moralista hajlamának is engedett, mert abban a szerencse kérdésének is helye van. Azt mondja el Vuk, hogy Ivan Knežević Semberijában volt oborknéz. 1802-ben Jadarba látogatott (Jadar vidékén van Vuk szülőfaluja is!), és ott Vuk, a tizenöt éves fiú saját szemével látta. 1806-ban vált ismertté, amikor a dobričkói népet megváltotta a töröktől. De azon nyomban Crnoborac Stanko a csapatával elfogja, és addig tartja fogságban, míg meg nem váltja magát. 1809-ben ő is a felkelők oldalán áll, hiszen a szerb seregek átkelve a Drinán behatolnak Knežević szülőföldjére is. Nem maradhat tétlen, ennek következtében a Niš melletti csatavesztés következtében a Drinán túl harcoló szerb csapatokat visszarendelik, és neki is a visszavonulókkal kell tartania. Mint aki a honát veszti: "Tada je i knez Ivan *morao* (Vuk kiemelése) ostaviti svoju baštinu i sve imanje, i s mnogim drugim Prekodrinscima doći u Srbiju." 1813-ig még jól élt Mačvában, 1816-ban (Vuk így tudta) egy Zimony melletti faluban, Grabovacon élt – volt egy gebéje meg egy taligája, és luvározással kereste kenyerét. De lehet – írja Vuk –, hogy már meghalt ("otišao na istinu"), vagy visszament Szerbiába, ahogy most Miloš Obrenović uralma alatt a megnyugvás lett úrrá a világon. S most jön az írás kommentárja: "Íme, Ivan Kneževićet így zavarta meg (az eredetiben "počerala sreća"), mint ahogy anyai más becsületos és nevezetes férfit evilágon. – Ó Szerémségben az elmúlt években szegényebb volt, mint bárki az ő knežinájában, s ki tudja, él-e még." De az Isten kommentálja Vuk – majd megfizet végül mindenkinek érdeme szerint, és a szerb nép, míg szerbül beszél, énekekben emlegeti nevét, és a legnagyobb rokonszenvvel és hálával szól róla.

Kitetszik ebből a rövid ismertetésből is, hogy Vuknak a tehetsége volt az elbűlleges, nem pedig a történetírói felkészültsége. S már itt felsejlik Vuk írói tehetségének "epikus oldala" is, amelyről Radovan Samardžić beszél Vukról szóló tanulmányában. Igazi elemében akkor lesz, amikor 1826-ban megírja Hajduk Veljko életrajzát, s az elkövetkező években körülbelül ötven kisebb-nagyobb rangú szerb vezérnek írja meg életrajzát. A *szépirót* találjuk ezekben az életrajzokban, aki 1829-ben tudja, meg is fogalmazza, hogy az életténybeli apróságok adják a fényét az elbeszélte történetnek. Az Ivan Kneževićről szólóban ott a mondat, amelyben a gebét és a taligát emlegeti, később a szegénységéről ott a hasonlat. Ilyen írói habitussal nyilván könnyebb Miloš Obrenovićről és uralkodásáról "különleges adalékokat" feljegyezni ("osobna građa"), mint oknyomozásra vállalkozni. Ígéret marad tehát az, amit 1822. május 22 én írt Milošnak, nevezetesen, hogy megírja a "mi időnk szerb történelmét", amelyet "jó régen kezdett" ("i da napišem Istoriju Srpsku naših vremena koju sam ja još odavno počeo..."). Igaz, hogy az 1820-as években foglalkozik az életrajzokkal legtöbbit, de még 1850 októberében sem kész, hiszen újra be szeretne járni és "látni" egy némely sáncot ("gle koje sančiste"), és újra ki szeretné kérdezni a szemtanúkat. Csak töredékeket, nagyobb egységeket tesz közzé, de kikerekített, kész, mindent egybefogó művet nem hagy hátra. 1828-ban megjelenik ugyan könyve Miloš Obrenovićről, ugyanabban az évben a *Prva godina Srpskog vojevanja na dahije*, 1834-ben a *Druga godina Srpskog vojevanja na dahije*, 1860-ban pedig kiadja a *Praviteljstvujuščij sovjet serbski...*

j za vreme Kara-Đorđijeva ili otimanje ondašnjijeh velikaša oko vlasti címú művét – kikerekítve az egész történelmi korszakot érintő szándékát. Ám soha kedvezőtlenebb körülmények a kész mű elkészülésének a szempontjából! Arra kell gondolnunk, hogy Metternich Bécsben dolgozik az életrajzokon (ő szerinte a szerb történelmen), míg Miloš Obrenovićnak és az uralma alatt élő szerbségnek szánja munkáját. Egy rendőrminiszter Bécsben, s egy tirannus Kragujevacon! De szívéhez nőtt műfaja is valójában a fragmentáris jelleget kényszerítette rá. Életrajzot (amelyben bennfoglaltatnék minden, ami 1804-től releváns volt a szerb nép és a Szerbia történetében) nem lehetett írni, de az életrajzok mozaikkockáiból az *egészre* következtetni lehetett: egy nagy dráma számtalan epizódját írta Vuk. Címünk pedig az "emberi színjáték"-jellegét kívánja sugallni, ha elfogadjuk Golub Dobrašinićnak azt az állítását, hogy Vuk képekben látó elbeszélő volt, s kiegészítjük azzal a megállapítással, hogy tulajdonképpen jelenetekkel dolgozik – mintha egy képzelt regény epizódjait készítené. A mindenkori jelennek amúgy is A Regény az igazi történelem-könyve, az író pedig nemcsak festő és moralista, hanem *tanúja* is korának. A szemtanú pedig leginkább történelmi szereplőket lát, s nem okozati összefüggésekben gondolkodik, hanem következményeket észlel, ebből következően talán több és nagyobb jelentőséget tulajdonít – mondjuk – az emberi temperamentumnak, mint a társadalmi-történelmi körülmények kényszerének. Ez teszi érthetővé azt a Vuk-irodalom (újabbán Radovan Samardžić) emlegetett tényét, hogy Vuk nem a két szerb felkelésről írt (mint ahogy a köztudat s talán maga Vuk is hitte), hanem a felkelőkről – emberekről mindig és minden esetben.

* Annál könnyebben nyilatkozott meg a szemtanú. Első reflexét az Ivan Kneževićről szóló rövid biográfiában találjuk. "A magam szemével láttam 1802-ben..." – írta ("Ja sam ga očima mojim vidjao 1802-e godine, kad je dolazi u Jadar Alibegu Vidaiću, bratu Kapitanpašinu..."). Az effajta tanúságnak pedig fokozatai vannak, s ezeket az anyaggyűjtő emlékezetét munkába állító, alapjában véve memoárfírói mód jellemzi. A közvetlen benyomás a legéletesebb, a legerősebb koloritú, és az erkölcsi ítéleteket is az ilyen típusú közlések tartalmazzák. A *hallott* esetek már közvetettek, de még mindig a szemtanú életszerűségének körén belül vannak. Azonban az is jellemző, hogy ezek az életet lehelő részletek az életrajzok jegyzeteibe kerülnek. Érzékelhető mindez a következő kis adalék segítségével is. A *Praviteljstvujuščij sovjet serbski...*-ben írja egy helyütt: "Biogradani su se i prije slabo radovali dolasku Kara-Đorđijevu u Biograd jedno za to, što je malo ko s njime mogao govoriti, a drugo, što su momci njegovi dosta puta činili po Biogradu šta im je volja..." Az ehhez fűzött jegyzetben pedig ezt írja: "Ja sam svojim očima gledao' (godine 1808) kako su Kara-Đorđijevi momci povalili jednoga čovjeka u blato i istukli ga koliko su htjeli, što je projahao mimo njih na svome konju kad su oni sjedili na klupi pred Kara-Đorđijevim (prije Mula-Jusufovijem) konakom, pa ga okrive da ih je poprskao." Azt is hozzáfűzi az elmondottakhoz, hogy ez a kellemetlen és sajnálatra méltó eset ("ovaj nepovoljni i žalosni posao") annyira emlékezetébe vésődött, hogy mindig figyelmeztetni szeretné a lovaglókat.

Amikor pedig más szemtanúkat szólaltat meg, a benyomás teljessége érdekében is teszi azt. Abban az epizódban mindenképpen, amelyet Vuk egykori kritikusai erősen kifogásoltak. Szó van Karadorđe könyörtelenségéről, vezérei iránti félelmet keltő viszonyulásáról; s arról, hogy egyik vezérének Karadorđe a herezacskóját sérti meg lövésével. "Ja sam prije tako čuo i napisao, i sad se tako počelo štampati, ali mi u tom kaza sin istog Petra Jokića... kako otac njegov pripovedao više puta" – vezeti be a történetet, majd megállapítja, hogy ez megegyezik azzal, amit a belgrádi asszonyok beszéltek ("zucale" – mondja), tudniillik hogy ez a nevezett Mladen a második feleségével mitsem bírt kezdeni ("Mladen sa drugom ženom svojom nije mogao ništa raditi."). Tagadhatatlan, hogy az életrajzoknak *személyes* karaktere van éppen az ilyen veretű és szellemi megjegyzések következtében. Elannyira, hogy az önéletrajz búvárpatakját is kereshetjük ezekben az írásokban, hiszen a legfőbb tanú és a legmegbízhatóbb történeti forrás mégiscsak önmaga – a tények körüli viták esetében is! Oklevelekre tehát nem is volt nagyon szüksége (noha ezeket is gyűjtötte) – a még élő részvevőket, szemtanúkat szívesebben idézte meg, mint oklevelet citált. Történetírói értékében éppen ezért szoktak kételkedni a forráskritikai beállítottságú historikusok. Holott Vuk valójában életrajzainak epikai – pontosabban emberi hitelét biztosította.

A Vuk szövegeknek ez az emberi síkja, emberi szintje manapság talán a legzajalmasabb. A Shakespeare-opusz embergalériájával felérő sorskép-galériát találunk Vuk történelmi életrajzaiban és a velük kapcsolatban már említett műveiben, hiszen azok is életrajzokból tevődnek össze! Nem a gyűlölet, hanem az objektivitásra törekvés vezeti a tollát. Nem gyűlölet, hiszen kor- és sorstársait festette, de tárgyilagosságra való törekvés, hiszen szívéhez nőtt sorok sötétségeiről, jellemük néha riasztó vonásairól beszélt. Mint akinek mindenek illúziói – sem a néppel, sem azokkal szemben, akik a népet harcba hívtak és harcba vezették. Ő tudja mi a nép – ha szabad Miloš Obrenovićnak trott, 1832. április 24-i keltezésű levele egyik bókját parafrázálni ("Vi bolje od mene znate, što je narod..."). Így állít elénk két véres kezű, a halált oly könnyen gyorsan hívó, könyörtelent nem ismerő embert: Karadorđét és Miloš Obrenovićot. Karadorđe is, Miloš is szörnyeteg. Karadorđe, még a felkelést megelőző időben, az osztrák–török háború idején, a török elől menekülőben megoli apját, amikor az vissza akar fordulni. Hajduk-mentalitása volt, és szinte rühellte a vezérekéét, s azzal próbálja elhárítani a megválasztását, hogy "az emberekkel bánni nem tud, hogy gonosz és elvetemült s nyomban ölni kíván". Miloš Obrenović "titkos története" pedig halállal van tele. Az egész korszak Vuk interpretációjában hősi, de ebbe a hősibe a félelem és a haláltudat, a szachizmusig érő kegyetlenség is beleépült. A vezérek (kiscbbek-nagyobbak egyaránt) nemcsak a töröktől félnek (a töröktől talán kevésbé), hanem inkább töröktől. Milyen lehetett az a világ, amelyben ha egy vezérnek megcsappant csapata létszáma, a szerbektől is félnie kellett. Abban a világban mindenki mindenkit ver: Karadorđe veri vezéreit, a vezérek pedig a népet. "Nije mi žao što me bije gospodin Jakov, nego zašto da me bije i njegov sluga." Így panaszkodott magának Vuknak Krsto Ignjatović rađevinai kenéz. A halál ténye pedig talán a legközömbösebb motívuma ezeknek az életrajzoknak. Radić-Petrovićról szólva írja a következőket is azzal kapcsolatban, hogy őt, Petar Molett és egy aranyművest a szerbek Belgrádban kiszolgáltatták a töröknek:

"Őket nem zsinórral fojtották meg, ahogyan a törökök fojtanak, hanem gúzst kötöttek a nyakukra, abba éket húztak be, amelyet azután addig csavartak, addig feszítettek, míg meg nem fulladtak. Így azután három halottra virradt a vasárnap: nyakukon a gúzs az ékekkel, meztelenek (csak gatyában, térdük fölé gyűrve a száruk) a Kalemezdánon: Moler feküdt középujt háton, Radić jobb felül, az aranyműves balról, mind a ketten hason. Ahogyan Radić félmeztelenül feküdt, egy török nő jött... és a halottba a keresztcsont felett kést döfött. S miután egész nap így voltak közszemlére téve, este mind a hármukat a templom baloldalán, a temető szélén eltemették."

Epikai képzelet festette meg ezt a valóságos jelenetet, mely, tagadhatatlanul bármelyik nagyregény ékes részlete lehetne.

A leglelkesebb, tehát az ideál-alakot őrző életrajza mindenképpen az első igazi, az 1826-ban írt s Hajduk Veljkőről szóló. Bámulja hőseit, aki az I. szerb felkelés hajdukja volt, amilyen a Báthory Gábort megálmódó Móricz Zsigmond tollára kínálózó *romantikus* hős, aki parádézni, asszonnyal, pénzzel, díszes ruhával, jó legényekkel (akár egy Balassi Bálintra is asszociálhatnánk) éppen úgy szeretett dicsekedni, mint ahogy örömmel csatázott, a túlerővel szemben is. Vuk Hajduk Veljko-életrajza ennek a hetyke embernek tündökléséről és haláláról szól. Ő az egyetlen Vuk-hős talán, akivel szemben nincsenek fenntartásai az életrajzíróknak. Kissé a népi epika előadási és komponálási módjának megnevesített változatát teremti meg itt, és az események leírásában, a szónoklatok megfogalmazásában, a sorsfelfogásban, amelyben a vitézség a fatalizmussal van szorosan összeforva. A későbbi életrajzokban az elemző kedv talán nagyobb, ám itt a festői ihlet az elsődleges. Vuk "emberi színjátékának" legszebb, a halálról szóló részletekben sem leverő jelenetét írta meg. Félelem nélkül szerethette hőseit, mert a többiek esetében nem ez volt a helyzet. Miloš Obrenović fenyegető árnyékában kellett dolgoznia, éppen ezért igazmondásának korlátai voltak, a *szépiró* (a maga rendhagyó módján) azonban legtöbbször diadalmaskodott a hősök és a körülmények kedvezőtlen vonásai felett. A szerb Plutarkhosz nem volt méltatlan nagy elődjéhez az életrajz műfajában. S ezen a ponton már az sem döntő módon esik latba, hogy a *žitija* műfaja az ő kezén profanizálódott, az életnek a rajzai pedig a vallási szentség ünnepélyességét és kivételességét is megkapták.

FTO: 886.1:398
886.1.091:398

CONFERENCE PAPER

A FOLKLORISTA VUK – A MAGYAR FOLKLORISZTIKA TÁVLATÁBÓL

Néhány szempont egy lehetséges összevető vizsgálathoz

Bosnyák István

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete Újvidék

Közlésre elfogadva: 1988. január 15.

1.

A polihisztor Karadžić életművében, mint köztudott, az egyik központi helyet a folklorisztikai eredmények foglalják el.

Érthető ez a megállapítás akkor is, ha a néprajzi tudományok mai kompetencia-felosztásának szellemében a *tágabb* folklorisztika-fogalmat használjuk, vagyis a hagyományos közösségi tudatmegnyilvánulások *egészének* a tudományára gondolunk, s akkor is, ha a *szűkebb* – esztétikacentrikus – folklorisztika fogalmát vetítjük vissza a jeles polihisztor munkásságára.

Hisz Vuk Karadžić kisebb-nagyobb rendszerességgel a *folklór jellegű köznapi tudat és a folklór jellegű tudományok* esztétikai fontossággal nem bíró jelenségekörével is foglalkozott – hogy a korszerű magyar folklorisztikának e Voigt Vilmos által afirmált műszavait használjuk –, miközben, természetesen, mindenképp a folklór *művészetek* tudományának volt az úttörője szerb és általában délszláv viszonylatban.

E tágabb és szűkebb értelemben egyaránt jelentős folklorista tevékenységnek igen gazdag újabb szakirodalmi született a szerb és a délszláv folklorisztikában – különösen az 1964-es és az idej, 1987-es Vuk-jubileum szakmai hozadékaként. Karadžić ilyen tárgyú munkássága e gazdag szakirodalomban elsősorban az életmű egészében, majd pedig a szerb folklorisztika koordináta-rendszerben méretetett meg, ám fontos délszláv és szláv összevető vizsgálatokra is sor került.

Konferenciánk helyszínéből, idejéből és jellegéből következően – s csupán néhány lehetséges szempont felvetésével – mi a magyar folklorisztika, pon-

tosabban: a magyar folklór művészettudomány, s még precízebben: a magyar folklór irodalom avagy népköltészet kutatásának a szemszögéből szorgalmaznánk a folklorista Vuk, mindenekelőtt pedig a szerbhorvát nyelvű népköltészetet kutató Karadžić munkásságának összetevő vizsgálatát.

2.

E leszűkítő – a folklór művészettudományon belül is csupán a népköltészetkutatásra összpontosító – vizsgálódásunk nemcsak jelenlegi időkereteinkből és -korlátainkból következik, hanem elsősorban Karadžić folklorista életmű- részletének természetrajzából. Abban ugyanis – eltekintve a tárgyi néprajzi és társadalomnéprajzi tartalmaktól – kétségtelenül az *esztétika* jelenségek vizsgálata áll előtérben. Azon belül pedig a népi/szóbeli irodalomé az abszolút elsőség.

Hisz annak ellenére, hogy például a *Rječnik* és a *Život i običaji naroda srpskog* igen fontos szórványadatokat és -információkat tartalmaznak a népi díszítő- és ábrázolóművészetekre vonatkozóan is, a második *Pjesnarica*viszont szerény népzenei adalékokat – fél tucatnyi dallamközlést – is, a *Rječnik* és elvéve egyéb munkák pedig a népi hangszerkészítéstről is informálnak: mégis, mindez csupán másodlagos fontosságú Vuk folklórművészeti vizsgálódásainak egészében. Ott ugyanis a folklór líra és verses epika, továbbá a két legnépszerűbb prózaműfaj, a mese és a monda, végül pedig néhány kispikus prózaműfaj – proverbiumok, találósok és anekdoták – gyűjtése és publikálása minősíthető igazán jelentős és abszolút mértékben domináns folklorista tevékenységnek.

3.

Amennyiben Karadžić fentiekben lehatárolt munkásságának első jelentősebb eredményét a *Pjesnarica* megjelentetésében, utolsó nagy vívmányát pedig a népdalok harmadik kiadásának IV. kötetében jelöljük meg, akkor az összevető vizsgálat alapját a magyar népköltészet-kutatás két nagy időszaka képezheti: az Ortutay Gyula által "felhívások korának", illetve "a magyar népköltészet diadalának" nevezett időszak.

Karadžić 1814-től 1862-ig tartó folklorista félszázadának valamennyi évtizede mindenekelőtt a gyűjtés- és kiadástörténeti párhuzamok számbavételére kínál jó lehetőséget.

Az első évtized, a tízes évek például a két *Pjesnarica* (1814, 1815) publikálása ellenében a magyar részről Pálóczi Horváth Ádám *Ó- és új... énekek-jének* 1813-ban lezárt kéziratos gyűjteményét kínálják összevetési lehetőségül, s részünkről inkább negatív, mint pozitív viszonyítási tényként Kultsár István két, egyaránt eredménytelen indítványát, azaz átfogó gyűjtőakciót sürgető felhívását 1811-ből és 1817-ből.

A húszas évek viszont egyfelől a *Narodne srpske pripovijetke* (1821) és a *Različne ženske pjesme* (1814) lipcsei kiadásának, másfelől pedig Dugonics András posztumusz közmondásgyűjteményének, a *Magyar példabeszédek és jeles mondások* két kötetének (1820), illetve Gaál György 1822-es és gróf Majláth János 1825-ös, német nyelven publikált magyar mesegyűjteményeinek az évei.

A század harmadik évtizedében Vuk mintegy "behozta" a népdal-, verses epika- és népmeseközlés viszonylagos szerb–magyar szinkronja ellenében megmutatózó "műfaji lemaradását", ti. 1836-ban maga is közmondásgyűjteményt tesz közzé, s folytatja a délszláv folklór líra és verses epika publikálását is. A magyar népköltészet kiadástörténetének pedig ebben az évtizedben nyilván az 1830-ban napvilágot látó angol nyelvű antológiában – Rummy Károly (György) révén – publikált népdalok képezik a legnevezetesebb vívmányát.

A negyvenes évek vonatkozó szerb és magyar produkcióját a *Različne ženske pjesme* bécsi kiadása (1841), illetve Erdélyi János *Népdalok és mondák* című, népmeséket is tartalmazó háromkötetes gyűjteménye (1846–1848) fémjelzi.

A következő évtizedben lát napvilágot Vuk újabb népmese- és népmondakötete (*Srpske narodne pripovijetke*, 1853), mely az első, füzetnyi gyűjtés méltó kiteljesítése, s amelynek népmesei és kispikái párja Erdélyi János mesegyűjteménye 1855-ből és közmondáskötete 1851-ből.

Végül, a folklorista Vuk utolsó évtizedének legfőbb vívmánya a népdalok harmadik kiadásának még őáltala sajtó alá rendezett kötete 1862-ből, illetve Kriza János sok műfajú – népdalt, népballadát, népmesét és találókat egyaránt tartalmazó – gyűjteménye, a nevezetes *Vadrózsák* 1863-ból.

E lehetséges összevető vizsgálódás fényt deríthetne, természetesen, nemcsak pusztán könyvészeti, hanem igen fontos műfaj történeti és műfajelméleti, folklór-filológiai és közlésmódszertani párhuzamokra is. Miközben a folklorista Karadžić tevékenysége szemszögéből nyilván az válna evidenssé mindenekelőtt, hogy ő – a terepi gyűjtőivel és levélbarátaival – szinte egymaga töltötte be a szerb folklorisztikában azt a szerepet, amit a magyarban e fél évszázad során neves gyűjtők és szerkesztők tucatja töltött be, az 1830-cal kezdődő második tudománytörténeti időszakunkban immár a Kisfaludy Társaság és a Magyar Tudományos Akadémia intézményes támogatását is élvezve. Ez a Vuk szempontjából hátrányos körülmény – melyet csak részben ellensúlyozott Kopitar és Jakob Grimm támogatása – alighanem alapvetően határozta meg az ő folklorista munkásságának extenzitását és intenzitását, gyűjtőmunkájának kiterjedését és népköltészet-vizsgálatának teoretikus mélységeit.

4.

Milenko S. Filipović nézete szerint (vö.: *Vuk St. Karadžić i srpska etnologija*. In: *Etnografski spisi*. Sabrana dela Vuka Karadžića, knj. XVII., Prosveta, Bgd. 1972.) Vuk munkásságának alapvető ismérve az, hogy ő mindig

és mindenben empirikus volt. S más méltatói is rendre kiemelik, hogy teoretikus igényrel főként csak a népi lírával és a verses epikával foglalkozott, elsősorban a *Narodne srpske pjesme* 1824-es (első) és 1833-as (negyedik) kötetének előszavában. Ezek főbb folklorisztikai tételeit pedig – mai szakzsaroggal – a következőkben összegezhetnénk:

- a népköltészeti alkotások keletkezésmódja és élete meghatározott egyéni és közösségi tényezőkkel függ össze, miközben az előbbiek körében az énekesek individuális sajátosságai, az utóbbiakban az adott tájegységek etnikai specifikumai játszanak legfontosabb szerepet;

- a népköltészeti alkotások a szájhagyományban az esztétikai polivalenciának rendelődnek alá, mivel szebbülésük és romlásuk egyaránt lehetséges;

- a lírai daloknak és epikus énekeknek a népéletben meghatározott funkciójuk van;

- a lírai és epikai költészet földrajzi elterjedtsége a szerbeknél (és más délszlávoknál) is összefügg bizonyos etnopszichológiai sajátosságokkal és az egyes földrajzi régiók társadalomnéprajzi specifikumaival

- a népi énekesek előadásmódja sajátos, egyénenként változó...

(Vö.: Vuk St. Karadžić: *O srpskoj narodnoj poeziji*. Prosveta, Bgd. 1964; Miljana Radovanović: *Vuk Karadžić etnograf i folklorist*. SANU, Bgd. 1973., 154–161. p.)

Akár helyállónak, akár túlzónak és némiképpen kritikátlannak is találjuk a fent aposztrofált Vuk-monográfus sorait, melyek esőppnyi fenntartás nélkül affirmálják Mark Konsztantyinovics Azadovszkij nézetét, miszerint Karadžićnak e népköltéssel kapcsolatos előszavai az 1830-as évek európai folklorisztikájának is legfontosabb emlékei, melyek távlatot nyitottak a modern folklorisztika megalapozásához Európa-szerte (M. Radovanović, i. m. 154. p.) – az aligha lehet kérdéses, hogy a magyar folklorisztikában e Vuk-előszóknak mint a szerző legfőbb teoretikus vívmányainak a *Népdalok és mondák* második kötetében publikált, *Népdalköltészetünkről* című, mintegy 5 íves nagy Erdélyi János-tanulmány a méltó párja, egyszersmind összevetési alapja is. (Újra-közölve: Dömötör Tekla – Katona Imre – Voigt Vilmos: *Folklorisztikai tudománytörténet*. Szöveggyűjtemény I. Tankönyvkiadó, Bp. 1978., 54–142. p.)

Ezt az összevetést, egyebek között, már csak azért is természetszerűnek véljük, mert Vuk folklorista munkásságában általában is – és nemcsak a szóban forgó két előszóban – igen nagy fontossága van a néplélektani látószögnek és etnopszichológiai vizsgálódásnak. Ilyen irányú reflexióinak központi fogalma a *narodnost* mint a népi identitás esszenciális foglalatja, az adott nép létének és lelkeségének "lényege", etnikai sajátosságainak összessége. Ez nyilvánul meg Vuk szerint a népdalokban, népmesékben, szólásokban, közmondásokban és találósokban egyaránt, akárcsak a népszokásokban, sőt még a földrajzi nevekben is. (Vö.: Miroslav Pantić: *Vuk Karadžić i srpske narodne pripovijetke*. In: *Srpske narodne pripovijetke*. Skupio ih i na svijet izdao Vuk Stef. Karadžić. Prosveta, Bgd. 1969.) Márpedig, voltaképpen igen hasonló *narodnost*-esszenciát keres a magyar népi lírában a "Wundt magyar előfutárának" is nevezett Erdélyi János is, amikor tanulmányában egész fejezetet szentel a magyar

"néperköles és ízlet", a "magyar jellem", "népünk erkölcsi érzete", illetve a magyar nép "lélek- és széptanúsága" népköltészeti megnyilatkozásainak.

S említsük meg itt azt is, hogy az Erdélyi-tanulmány mellett – egy digresszió erejéig legalább – Kölcsey *Nemzeti hagyományok* c. tanulmányával (1826) is érdemes lenne összevetni Karadžić vonatkozó népköltészet-elméleti reflexióit. Vuk is felismerte ugyanis – ahogy ma mondanánk – a *folklorizmus* jelentőségét a hivatásos irodalom, illetve nemzeti poézis életében. Miközben nem csupán, vagy nem is elsősorban a népköltészet *nyelvének* termékenyítő lehetőségére gondolt – ahogy ezt Meša Selimović véli a nyelvész Vukról szóló kismonográfiájában. "Za Vuka je u narodnim pesmama najvažnija čistota i sladost našeg jezika. Zadatak književnika trebalo bi da bude, kaže on, da iz narodnih pesama nauče narodni jezik i da - pjevaju njihovijem duhom -. Ne objašnjavajući mnogo u čemu je taj duh, ne ulazeći u ocenu estetske vrednosti narodne pesme, zadržavajući se na perifernim pitanjima i opštim tvrdnjama (narodne pesme su - jedino i vječno ukrašenije literature -), gotovo sva Vukova pažnja okrenuta je jeziku" – állítja Selimović (*Za i protiv Vuka*. BIGZ, Bgd. 1987., 52. p.), szem elől tévesztve, hogy ama népköltészeti "szellem", melyet a nyelvész Vuk nyilván csakugyan nem konkretizál kellőképpen, a *folklorista* Vuknál nagyon is konkrét tartalommal bír: a *narodnost* jelenségkörével azonos. Karadžić ugyanis e néplélektani/karakterológiai tartalmakkal, esszenciálisaknak vélt etnikai sajátosságokkal szerette volna áthatni a szerb *irott* költészetet is, természetszerű összefüggésben egész polihisztóriai tevékenysége demokratikus irányultságával, plebcjus forradalmiságával.

5.

Vuk Karadžić folklór-filológiai – sőt némi túlzással azt is mondhatnánk: folklóros-textológiai – eljárása jellegzetesen XIX. századi, s munkássága e tekintetben is nagyfokú hasonlóságot mutat magyar kortársainak gyűjtő- és szerkesztőtevékenységével.

Módszerének végcélja és végeredménye az esztétikai szebbítés, tökéletesítés. Hatidža Krnjević utal rá például, hogy Vuk már az énekesek megválogatásánál is minőségi szelekciót végez, mindig a jobb és jobb előadókát keresi, másrészt pedig ugyanezt teszi a repertoárjuk "megszűrésével" is: "... ne objavljuje - sve sreda -, već samo ono što je dobro sačuvano i uobičajeno vid izvorne narodne umetnosti pevanja i kazivanja. Ostalo je bez kolebanja odbacivao." (H. Krnjević: *Lirske narodne pesme iz zbirke Vuka Karadžića*. In: *Različne ženske pjesme*. Rukovet narodne lirike. BIGZ, Bgd. 1987., 6. p.) Harmadsorban, a népköltészeti értékek *szebbítő* felmutatását célozza Vuk az azonos műfajú kötetek újabb kiadásának előkészítésekor is; ilyenkor egyrészt a kötetsszerkezéssel, cikluskomponálással és a műfaji-tematikai klasszifikáció tökéletesítésével igyekszik fokozni a kiadvány potenciális olvasóra gyakorlandó hatást, másrészt pedig jobb, sikerültebb, minőségibb alkotásokkal és variánsokkal cseréli föl az előző kötet vagy kötetek gyengébbnek bizonyult darabjait.

(Így járt el Vuk nemcsak a népi líra és verses epika újabb és újabb gyűjteményeinek kiadásakor, hanem az 1853-as teljesebb mese- és mondakötet publikálásakor is.)

Leggyökeresebb szebbítő/javító intervenciót azonban a *szövegrögzítés* és a terepi gyűjtők által lejegyzett szövegek *átírása* során eszközöl. Saját gyermekkori (tržiči népi szövegemlékeit, a terepi levelezőitől kapott népköltési szövegeket – egyebek közt a hivatásos költő Milica Stojanović-Srpkinjától érkezőket is –, valamint az egyes népi énekesektől – pl. még a híres Tešan Podrugovićtól – közvetlenül hallott alkotásokat is egyaránt a saját, népi értékekre rendkívül fogékony magánízlésének rendeli alá. Annak sugallatára hallgatva, utólag ugyanis nagy méretű szövegmódosításokat hajt végre, sőt olykor egyenesen *átkölti* az eredeti – szóbeli vagy írásos – fogalmazványt.

E tekintetben Karadžić is a maga korának, kora még csak konstituálódó folklorisztikájának a szülötte. A mesefilológiai irányelvet például Jakob Grimm-től kölcsönzi, a szólások és közmondások gyűjtésének és közlésmódjának módszertani utasításait pedig Kopitartól, s noha e metodológiai "modellek" egyaránt az eredeti népi formák tiszteletére és megőrzésére intenek, az "eredeti" megtartásának és szerkesztői/kiadói felmutatásának *gyakorlata* Vuk esetében is – akárcsak európai és magyar kortársai esetében – jócskán eltér az elvi eszménytől.

Ő maga még a módszertani ideált is átformálja olykor, a délszláv népköltészet műfaji valóságához és a népköltési gyűjtemények potenciális délszláv közönségéhez igazítja. A *Narodne srpske pripovijetke* első, 1921-es bécsi kiadásának előszavában olvassuk: "Pjesme, zagonetke, i pripovijesti – ezeken tkp. proverbiumokat ért –, to je gotovo narodno knjizevstvo, kome ništa više ne treba, nego ga v j e r n o , č i s t o i n e p o k v a r e n o skupiti; ali u pisanju pripovijetki – ez Vuk gyűjtőfogalma a népmesére és népmondára, sőt gyakran az anekdotára is – već treba misliti i riječi namještati (ali opet ne po s v o m e u k u s u , nego po svojstvu Srpskoga jezika), da ne bi ni s jedne strane bilo prećerano, nego da bi mogao i učen čitati, i prost slušati..." (Újraközlését vö.: *Srpske narodne pripovijetke*. Skupio ih i na svijet izdao Vuk Stef. Karadžić, i. m. 9–10. p.)

Gyakorlatilag azonban még e "szigorúbb" és "lazább" folklór-filológiát szorgalmazó műfaji megkülönböztetéshez sem tartja magát következetesen. A folklór lírában és verses epikában például – avagy a *pjesme* gyűjtőfogalom alá vont műfajokban –, melyeknek közlésmódját Hatidža Krnjević szerint Vuk maga dolgozta ki, a sajtó alá rendező Karadžić ugyancsak eltér a "vjerno, čisto i nepokvareno" hármas alapelvétől. Az első *Pjesnaricá*ban például – melynek anyagát *emlékezetből*, azaz "iz glave" rögzíti – alaposan módosít a boszniai népdalok szókincsén, s ily módon elsikkasztja a helyi színek érvényesülését, sőt csakhamar híressé váló *Hasanaginicán* is – melyet Fortis utléírásából vesz át – alapvető szebbítést eszközöl. (Vö.: Vladan Nedić: *O prvog i drugog Vukovoj Pjesnarici*. In: *Pjesnarica 1814–1815*. Sabrana dela Vuka Karadžića I. Prosveta, Bgd. 1965., 367–380. p.) A verses formák közlésmódjának pozitív evolúálására vall azonban, hogy a második *Pjesnaricát* már nem saját emlékezetére, hanem a

férfi- és nőénekesektől gyűjtött anyagra alapozza, s *viszonylag* kevesebbet változtat az eredetin, az újabb népdalkiadásaiban pedig a boszniai népdalok sajátos lexikáját is visszaállítja.

Ellenben a prózaepika rögzítése és publikálása során Karadžić eleve felmenti magát a grimmi követelmény alól, miszerint a gyűjtőnek a mesélő előadását közvetlenül kell rögzítenie, az eredetihez híven és saját "díszek" hozzáadása nélkül. Prózaepikai gyűjteménye második, 1853-as kiadásában – melyet épp Jakob Grimmnek, "a nagy német"-nek ajánl –, a potenciális terepi gyűjtőkhöz szólva a grimmi elvre esküszik ugyan: "molim svakoga koji bi ih (ti. a prózaepikai alkotásokat, B. I.) pisao da on ne popravlja ništa, nego da piše upravo onako kao što mu ih ko usripovijeda". Azonban nem mentes minden bájítól, hogy ez alól az intellektus alól önmagát, a sajtó alá rendezőt, a folklór-filológus azon nyomban – felmenti: "... gdje bude potrebno da se koja riječ premešta ili doda ili izostavi, to ću ja učiniti, kao što sam radio i u ovima svima koje sam napisane dobio." (Vö.: *Srpske narodne pripovijetke*, id. kiadás, 60. p.)

Már régebbi szerb szakirodalomban is rámutattak egyesek, hogy a sajtó alá rendező Karadžić változtatásai közel sem olyan jelentéktelenek, mint ahogy azt a "néhány szó" kihagyására, beiktatására vagy szórendcseréjére vonatkozó saját utalásából vélénk. Ljubomir Stojanović eközben egyenesen azt a nézetet képviselte már századunk húszas éveiben is, hogy Vuk prózaköteteinek egyes szövegei a radikális módosítások miatt immár nem is az adatközlőké, hanem Karadžić *saját* irodalmi alkotásai... Az ötvenes és hatvanas években e metodológia-bírálat a Szerb Tudományos Akadémia birtokában levő kéziratos Vuk-hagyaték vizsgálatával meggyőző filológiai igazolást is nyert Miljan Mojašević, Miodrag Popović, Miroslav Pantić és mások munkáiban. Közvetlen környezetünkben viszont Borivoje Marinković csatlakozott e kritikai hagyományhoz, s az *Usud* című népmese eredeti – Grujo Mehandžić lejegyzésében megőrződött –, illetve Vuk által stilizált változatának párhuzamos közlésével "semmilyen kommentárra nem szoruló" módon illusztrálta, micsoda alapvető átírást-átköltést eszközölt Vuk a sajtó alá rendezés közben: Mehandžić egyetlen mondatából olykor több oldalas színpompás epizódot kerekített, az eredeti elbeszélő- és leíró részeket gazdag párbeszédbe beiktatásával dramatizálta, átkeresztelte a főszereplőket stb. stb. (Vö.: Borivoje Marinković: *Vuk Stef. Karadžić i prozna narodna tradicija*. In: *Godišnjak* Filozofskog fakulteta u Novom Sadu. Knjiga IX (1966), 164–206. p. Az *Usud* eredeti és átírt változatának párhuzamos közlése: 197–204. p.)

Jellemző azonban, hogy még e kritikai hagyományt követő szakmunkákban is rendre ott találjuk a szükségtelen "felmentést", olykor pedig a harsány apológiába átesapó "igazolást" is: a tartalmi, szerkezeti, formai, nyelvi és stiláris módosításokkal – voltaképpen a teljes átírással, átköltéssel! – Vuk Karadžić, úgymond, az igazi népi epikusok szellemében teremtette újra és mentette meg ily módon az enyészettől azt a műnemet – a folklór prózaepikát –, amely a XIX. század első felében már az utóéletét élte a szerbhorvát nyelvterületeken... S amely műnemet – tegyük hozzá – a "művelt Európa" a Vuk-kötet német fordítása révén majd éppúgy megcsodál, mint ahogy annak idején az általa

közzétett (s kisebb mértékben szintén stilizált) népi lírát és verses epikát is megcsodálta... Nyilván nem is sejtve, hogy ez az újabb csodálat immár nem annyira e prózaepika *valóságát*, s nem is a *folklorista* Vukot, hanem a népi modorú és népköltői tehetségű *szépirot*t, avagy Vuk Stefanović Karadžićot, a *hivatásos irodalmárt* illeti meg...

Ezt az írói/szerkesztői eljárást, természetesen, csupán a XX. századi folklorisztika távlatából minősíthetjük teljes mértékben folklorista negatívumnak. Hiszen Vuk kora, a romantika nemcsak hogy engedélyezte és tolerálta a népköltészet "eszményi" formáinak és "eszményi" szellemiségének folklorfilológiai "visszaállítását", "vissza-költését", hanem voltaképpen így is képzelte el az "eredeti" megtartását, továbbéltetését. Lévéen hogy "a nép" akkortájt forradalmi kultuszában sem az alávetett és elnyomott paraszti rétegek szociológiai *valóságát*, hanem annak egyféle "égi mását", esztétizált-megnemesített absztrakcióját kultiválta: a romantika esztétikája érthetően törekedett a népművészetek szellemi-esztétikai eszményítésére is.

Karadžić folklor-filológiai eszményképei, Grimmék sem voltak ettől mentesek. Ortutay Gyula egyik tanulmányában olvassuk: "A Grimm-testvérek – s nem akar ez munkájuk idealizálása lenni – azok közé a gyűjtők közé tartoztak, akik az átírás, összevonás, kisebb-nagyobb mérvű stilizálás során is arra törekedtek, hogy a népi, paraszti mesemondás lényeges vonásait minél jobban ragadják meg: minél hívebbek legyenek a népi meseszó lényegéhez. Még a népkönyvek anyagának közlésében is erre törekedtek. Most ne vitassuk, hogy ez a lényegre törekvés, a népi mesemondás benső formáihoz való hűség is magában hordta a torzítás, hamisítás, az önkény veszcélyeit. (S szerte Európában sokan bele is estek a legjobb szándékkal – nálunk is – ebbe a bűnbe.)" (Vö.: *Jakob Grimm és a magyar folklorisztika*. In: Ortutay Gyula: *A nép művészete*. Gondolat, Bp. 1981., 246. p.) S tegyük hozzá: ez Vuk korában általában bocsánatos bűn volt, sőt sokszor a kritikus méltatásokban is hangot kapó – erény... Ami viszont Grimmék által is feltétlenül elvetendő, az az átírásnak, ástilizálásnak ama másik módja, amely nem a *szóbeli* műformák eszményinck talált alakjához, hanem az *írott műformákhoz*, a hivatásos epikához, annak szellemi-formai konvencióihoz "alkalmazta, hamisította a népmesét" – ahogy Ortutay Gyula fogalmaz idézett tanulmányában.

Vuk Karadžić ma már tudománytalannak minősülő folklor-filológiai módszere nem egy elemére kézenfekvő rokonpéldát találunk, természetesen, a korabeli magyar folklorisztikában is. Még Erdélyi János is stilizálta a *Népdalok és mondák* terepi gyűjtőktől származó anyagát, s annak nyelvezetét alapvetően "megirodalmiasította"; Gaál és Majláth a "szébbítésnek" ama kevésbé bocsánatos, ti. az *irodalmi* epikához igazodó formájával élt; az összevetési periódusunk határán álló *Vadrózsák* szerkesztője pedig – elsőként a magyar folklorisztikában – a betűhű vagy legalábbis szó szerinti szövegrögzítésre törekedett ugyan, s megtartotta a tájnyelvi formát, de eközben maga is – *tartalmi* hamisítást eszközöl. "Székelyesíti" ugyanis az eredeti gyűjtést: "Krizsa levelciből nem egy helyen kitűnik, hogy székelyebbé teszi, kiegészíti szövegeit, s Gyulaira bízta: ha túlságosan is vastagnak találná a székely ízt, a fölöslegeset szedje le

róla. Gyulai nemegyszer meg is tette ezt, így pl. a *Szép Ilona*-ballada szövegén stíluskritikailag könnyen kimutathatók lennének változtatásai." (Ortutay Gyula: *A magyar népköltési gyűjtemények története*. In: *A nép művészete*, i. m. 301. p.) Sőt, még az összevetési periódusunk határvonalán túl, immár az újabb, "a népköltészet tudományos vizsgálatának kezdetei"-vel jelzett kutatástörténeti időszakunkban is fel-felbukkan a Vukra is jellemző filológiai eljárások némelyike. Így például e korszak közismert nagy vállalkozása, a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* első kötetei is az irodalmi feldolgozást-stilizálást szorgalmazzák, s még a "mi" Kálmány Lajosunkról is azt örökítette meg a tudománytörténet, hogy kezdetben ő is a saját átmesélésében rekonstruálta a magyar prózacepikát...

A folklorista Vuk és a korabeli magyar folklorisztika összevetési lehetősége tehát ilyen, módszertani szempontból is adva van – akárcsak a viszonyításé, viszonyító értékelésé. Hiszen a tudománytörténeti *mérték* is adott, melynek segítségével aránylag könnyen eldönthető, hogy melyik parciális folklór-filológiai és folklór-textológiai eljárás jelentett Vukék évtizedeiben *viszonylagos* előremutatást a XIX. századi romantikus-szebbítő módszertől a XX. századi tudományos metódus felé. A folklorista Karadžić munkássága *ilyen* szempontból inkább a korabeli, jobbára általános gyakorlatba illeszkedik bele, s közel sem az új metodológia anticipálásában van elsődleges jelentősége.

F 10: 886.1:398.2

CONFERENCE PAPER

VUK KARADŽIĆ NÉPMESELEJEGYZŐ ÉS PUBLIKÁLÓ MÓDSZERÉRŐL

Jung Károly

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete Újvidék

Közlésre elfogadva: 1988. január 15.

Éppen huszonöt esztendővel ezelőtt, a Vuk-féle szerb népmese-kötet prágai kiadásának ismertetése kapcsán írta le a jugoszláv folklorisztika egyik legjelentősebb egyénisége, a Maja Bošković-Stulli az alábbiakat:

1. Legalább Vuk Karadžić halálának századik évfordulójára, 1964-re készítsék elő a jugoszláv szakemberek a Vuk-gyűjtötte némesék teljes kiadását, beleértve azokat a nem ritkán egészen rövid darabokat is, amelyek Vuk egyéb műveiben szerteszórva találhatók;

2. Teljes egészében tegyék közzé mindazokat a pontos és átdolgozatlan (stilizálatlan) forrásszövegeket, amelyek a Vuk-féle népmesék alapjául szolgáltak, s amelyek fennmaradtak a kéziratos hagyatékban, hisz Vuk ezt megérdemli, akárcsak a Grimm-fivérek, akiknek forrásszövegeit több kötetben közzétették;

3. Gyűjtsék össze és tegyék közzé mindazokat az ismeretlen és elfelejtett adatokat, amelyek Vuk Karadžić mesegyűjtésével és a szövegek közzétételével kapcsolatban elérhetők, továbbá a segítőire, munkatársaira és adatközlőire vonatkozó adatokat, valamint

4. a nemzetközi mesekatalógus alapján készüljön el a Vuk-féle némeseszövegek típusbesorolása, hogy a kiadvány minél használhatóbb lehessen a nemzetközi folklorisztika számára.¹

Ha jobban szemügyre vesszük a négy pontba foglalt, s igen sürgető tennivalókat, lehetetlen nem észrevennünk, hogy bennük voltaképpen a Vuk-féle népi elbeszéléskincs, tehát a mese-, monda- és legendaanyag *kritikai kiadásának* alapvető feladatai fogalmazódtak meg egy standard ismertetés keretei között. S hogy a dolog egyáltalán nem megoldhatatlan, arra – ugyancsak az ismertetés keretei között – a professzorasszony példát is mutatott: elkészí-

tette a cseh nyelvű kötet teljes anyagának típusbesorolását a nemzetközi mesekatalógus alapján. (Ezt a típusbesorolást nyilván nem kerülhetik majd meg a tervezett kritikai kiadás gondozói sem, hisz a cseh kiadás néhány darab kivételével felöleli Vuk szinte teljes népmese gyűjteményét.²⁾

Két esztendő múlva aztán lezajlottak a Vuk halálának századik évfordulóját ünneplő tanácskozások, egyebek, a Vuk-féle szerb népmese kincs kritikai kiadására azonban – napjainkig – nem került sor. Az életmű kritikai kiadása ugyan megindult, sok kötete meg is jelent, de csak az idei – ugyancsak jubiláris – esztendő, Vuk születésének kettőszázadik évfordulója hozza talán magával az annyira várt mesekötetet is. A kiadói előzetesekből tudni lehet, hogy ezt a kötetet Nikola Pantelić rendezi sajtó alá. Ha mindehhez még azt is hozzátesszük, hogy a népi prózacsopika Vuk-féle anyagának legjobb és legteljesebb kiadása (apparátussal) éppen hatvan esztendeje jelent meg, ez az úgynevezett *II. állami kiadás*,³ s hogy az újabb kiadások alapján véve ennek az újranyomásai, akkor lesz csak igazán feltűnő, hogy a jugoszláv s elsősorban szerb folklorisztika mily nagy mértékben martadt adósa Vuknak és a nemzetközi folklorisztikának is.⁴

Ha a Vuk-féle teljes szerb népmese kincs alapos, tudományos feldolgozásának elhúzódtását elemezzük, akkor legalább két okot lehetne említeni. Könnyű lenne a kérdést azzal indokolni, hogy a szerb és a jugoszláv folklorisztikai filológia elsősorban az epikus, tehát a hősköltészet vizsgálatát részesítette előnyben, ugyanis a Vuk által közzétett hősepika nem csupán és kizárólag népköltészeti megközelítés tárgyát képezte az elmúlt száz esztendő során, hanem sokszor a hősi nemzeti múlt, a nemzeti történelem kutatói is a hősepikában keresték az objektíve nem lelhető fogódzókat. Meghonosodott aztán egy elképzelés, amelynek alapja az volt, hogy az epikus költeményekben a népköltészet eszközeivel, világlátásával, normáival tízesekbe foglalt események azonosak a történelem eseményeivel, s hogy a széles – és természetesen a műfajnak megfelelően túlzó – mederben hömpölygő, törökverő, latinverő, bosnyák környezetben gyaurverő és az iszlámot dicsőítő stb. szövegek történelmileg is forrásértékűek és -rangúak. Csak napjainkban olvashat az ember komoly és alaposan átgondolt tanulmányokat ennek a szemléletnek képtelen voltáról,⁵ de nyilvánvalóan még sok időnek kell elteltnie, míg ez a józan, rádöbbentő és fogalomtisztázó szemlélet szélesebb körben is teret nyerhet. A Vuk által gyűjtött, közzétett s Európában szinte majdnem mindenütt méltó elismerést kiváltó hősepikai szövegeket tehát olyan nemzeti előjellel is ellátták, amelyet nem lehet mellékesnek tekinteni a szerb és jugoszláv folklorisztikai irodalom aránytalanságainak és hangsúlyeltolódásainak elemzésekor.

Könnyű lenne továbbá arra is gondolni, hogy a népi prózacsopika a nemzeti hőseszmény illusztrálására nem minden tekintetben alkalmas lektúr, tehát nem örvendett akkora népszerűségnek, mint a törökverő és egyéb hősök viselt dolgaival foglalkozó hősepikai darabok. Ennek azonban ellentmond az a mennyiségi adat, hogy a Vuk-féle népi prózacsopika mindössze egy közepes kötetnyi terjedelmű, ezzel szemben viszont a hősepikai és más népköltészeti gyűjtés négy vastag kötetet tesz ki. A prózacsopikai gyűjtés mielőbbi tudományos feldolgozása tehát inkább elképzelhető lehetett volna emiatt.

Sokkal valószínűbb azonban, hogy a terjedelmében viszonylag szerény Vuk-féle teljes szerb népmese gyűjtemény alapos tudományos feldolgozásának és a kritikai kiadás késésének okai másutt keresendők. Ez az az igen összetett problémakör ugyanis, amelynek keretében Vuk szöveglejegyző és -közétevéző módszere is előtérbe kerülhet, s ez lehetett volna talán, s ez lesz nyilván az egyik filológiai próbatétel, amelyet a jugoszláv folklorisztikai filológia sokáig halogatott. Ha szemügyre vesszük a Maja Bošković-Stulli által megfogalmazott tennivalókat, láthatjuk, hogy Vuk mesegyűjteménye kapcsán nem csupán a közzétett szövegeket, hanem a *forrásszövegeket* is emlegeti, s ez világosan mutatja, hogy a forrásszövegektől a közzétett szövegekig beavatkozással kell számolni. A kritikai kiadásnak óhatatlanul szembesülnie kell ezekkel a szövegekkel is, ha a Vuk-féle népmesegyűjtemény kialakulását, egyszóval szöveg-filológiáját kívánja feldolgozni.

Egyébként Vuk szerb prózaepikai anyagának kiadástörténeti vonatkozásai sem érdektelenek; Vuknak sok gondja, munkája volt vele. Ennek a filológiai kérdésnek első feldolgozását Milivoje Bašićnak köszönheti a jugoszláv néprajztudomány, s az először hatvan esztendővel ezelőtt megjelent úgynevezett II. állami kiadás tartalmazza.⁶ Ugyanezt a kérdést stílus- és művelődéstörténeti szempontból Miodrag Popović elemezte a maga módján a huszonöt esztendővel ezelőtti Vuk-centenárium kapcsán megjelent tanulmányában, s az ő megfigyeléseit is kamatoztatva foglaljuk majd össze az alábbiakban.⁷ A máig legalaposabb és legterjedelmesebb kiadástörténeti feldolgozás Borivoje Marinković nevéhez fűződik; ő jutott el legközelebb majd félszáz lapos tanulmányában egy kritikai kiadás igazán komoly előmunkálataihoz. Egyébként az ő munkája is a húsz évvel ezelőtti Vuk-évforduló jegyében készült.⁸

Vuk Karadžić figyelme igen korán, már a XIX. század elején kiterjedt a népi prózaepikai alkotások irányába is, ennek az érdeklődésnek és gyűjtőmunkának első összefoglalása az 1821-ben megjelent *Narodne srpske pripovijetke* című kis kötetben jelent meg, amelyben mintegy három ívnyi terjedelemben elsősorban anekdotikus jellegű szövegeket közölt.⁹ A könyvecske megjelenése után több mint harminc esztendőnek kellett eltelnie, mígnem 1853-ban végre megjelenhetett a valóban reprezentatív terjedelmű és tartalmú, mintegy 230 lapnyi terjedelmű második népi prózaepikai kötete, *Srpske narodne pripovijetke* címmel. Vuk lánya, a németet is anyanyelvi szinten beszélő Mina (Wilhelmine) Karadžić az egész könyvet rögtön németre fordította, s a mű alig egy esztendő múlva meg is jelent Berlinben, tehát a szerb népmeseanyag igen rövid idő alatt ismertté válhatott az európai folklorisztika széles körei előtt is.¹⁰ Fölmerülhet azonban a kérdés, hogy miért telt el ilyen sok idő a valóban reprezentatív kötet megjelenéséig, miért volt szükség arra, hogy Grimmék több alkalommal is nőgassák Vukot a szerb népmesekötet összcállítására és közzétételére. A válasz minden bizonnyal azokkal a nehézségekkel magyarázható, amelyekről – ha szűkszavúan is – de maga Vuk számol be kötete bevezető szövegében.

Őt idézzük: "Pjesme, zagonetke, i pripovijesti, to je gotova narodna književnost, kojoj ništa više ne treba, nego je *vjemo, čisto i nepokvareno* skupiti;

ali u pisanju pripovjedaka već treba misliti i riječi namještati (ali opet ne po svome, nego po svojstvu srpskoga jezika), da ne bi ni s jedne strane bilo pretjerano, nego da bi mogao i učen čitati i prost slušati.¹¹

Vuk világosan és nyíltan fogalmaz: szerinte a népdalok, találósok és közmondások kész népköltészeti produktumok, amelyeket híven, tisztán és romlatlanul kell feljegyezni, ezzel szemben a *narodna pripovijetka*, vagyis a népi elbeszélés esetében más a követendő eljárás: ezeket *ími kell*, s jól átgondolva őket szövegváltoztatást kell eszközölni, de nem az elbeszélésíró ízlése, hanem a szerb nyelv szelleme kívánalmainak megfelelően, hogy az így megírt elbeszéléseket a tanult emberek is olvashassák, és az egyszerű emberek is hallgathassák. Vuk egyébként sajátos módon a népi elbeszéléseket két csoportra osztja: *beszél női elbeszélésekről*, "amelyekben mindenféle csodákról van szó, amelyek nem léteznek", zárójelben azonban azt is hozzáteszi, hogy ezeket nevezik németül Märchennek, s *beszél férfielbeszélésekről*, amelyekben nincsenek csodás elemek, s a bennük elbeszélte történetek valóban megtörténhettek; ezeknek aztán lehet rövid és hosszú változatuk. Itt, sajnos, nem adja meg a német terminust, ezért minden valószínűség szerint mondákra, igaz történetekre, s elsősorban anekdotákra gyanakodhatunk. Ezt igazolja az a megjegyzése is, hogy a férfielbeszélések között sok a nevetséges és tréfás jellegű.¹² Az elmondottakból világosan látszik, hogy Vuk a népmesék esetében nem beszélt kész népköltészeti produktumokról, hanem mintegy nyers szövegváltozatokról, amelyek csak megfelelő beavatkozással nyerik el azt a formát (nyelvi és tartalmi tekintetben), amely a közzétételre alkalmassá teszi őket.

Látható tehát, hogy a szerb népmesecanyag tekintetében Vuknak nem volt olyan könnyű a dolga; egyrészt Grujo Mehandžić és Vuk Vrčević megismerése előtt nem állt rendelkezésre nagyobb számú meseszöveg, másrészt pedig a mesék túlnyomó többségét nem maga hallotta autentikus paraszti (vagy népi) környezetben, hanem részben a maga gyermekkori emlékezetéből idézte fel és írta le őket, a legtöbbet azonban másodkézből kapta: a felkért terepi gyűjtők maguk írták le neki emlékezetből és küldték el neki a szövegeket. Fontos továbbá az a tény is, hogy a legjobb meseszövegek nem az autentikus és gazdag hősepikájáról ismert balkáni területekről származnak, hanem éppen a Monarchiából (Dél-Magyarországról), illetve az adriai tenger melléknek azokról a területeiről, főleg Boka Kotorska vidékéről, ahol a délszláv lakosságelem túlsúlyának kialakulása előtt jelentős középkori latin és későbbi latinizált lakossággal kell számolni. Ebből arra lehet következtetni, hogy a XIX. század elején, tehát Vuk gyűjtőmunkájának idejében a népmese már nem volt frekvenciált népköltészeti műfaj a Balkánon. Tehát elsősorban ott talált ilyen anyagot Vuk vagy valamelyik levelező gyűjtője, ahol a más népekkel való kölcsönhatás jobban kifejezésre jutott a szellemi műveltségben.

Vuk persze mindent megtett, hogy a népi prózaepikát is összegyűjtse, de mint a kérdés egyik kiváló szakértője megállapította: "Dok se narodna pesma sretala na svakom koraku, ne samo ona preuzeta, nasleđena, već i ona u nastajanju, narodna pripovetka se sve više gubila, iz generacije u generaciju sve manje pamćena i još manje pričana."¹³ Amikor tehát a Vukot népmesegyűjtésre és közzétételre buzdító Grimm-fivérek azt remélték, hogy a balkáni

epikus énekhagyományhoz hasonlóan a népi prózaepikában is egyfajta civilizációtól érintetlen, őseredeti, mitológiai motívumokban bővelkedő népmeseanyagot ismerhetnek meg, alapjában véve tévedtek, hisz a szerb népmeseanyag nemet fordításában legalább négy szűrőn átment szövegeket olvashattak. Vuk lepleljebb tucatnyi népmesét hallott autentikus mesefa szájából, a többit mind dolgozótársai küldték el neki kéziratban.

A Balkán hegyei között több ezernyi vcrssorból álló epikus énekeket eneklő és guszlán kíséző, szinte kizárólag analfabéta népénekesek hallgatása után érthető ma is, hogy Vuknak fenntartásai lehettek a hozzá beérkező népmeseszövegekkel kapcsolatban, különösen ha azok a Dél-Magyarország kenyelmes szerb polgári vagy polgáriasult otthonaiból kerültek elő, mint például a szenttamási kereskedő, Grujo Mchandžić esetében, aki ugyan Szerbiában is megfordult kalmárkodás közben, de azért a Monarchiát is szétében beutazta, s nyilván legalább magyarul és németül is megtanult beszélni, hogy feltalálhassa magát.¹⁴ Ugyancz vonatkozik a Cattaróban szolgáló államhivatalnok, Vuk Vrčević szövegeire is, hisz azok is egy voltaképpen polgáriasult környezetben kerültek papírra, s ha leírójuk nem is volt különösebben művelt egyéniség, mint monográfusa megállapította, mégis nyilván ezeken a szövegeken is szépítgetett, akárcsak jóval később a hercegovinai torokös jellegű epikán, ahogy ugyancsak megállapította a kutatás.¹⁵

Az autentikus népköltészeti alkotásokhoz szokott Vuk tehát interveniált a hozzá kerülő szövegekben, nyelvilag és tartalmilag is pallérozta őket, magyarul: ha nem találta őket eléggé népi hangvételűnek, pogány tartalmúnak, akkor újrafírta őket, nem ritkán bővebbre formálva a szövegeket, mint ahogy gyűjtője megküldte őket. Erre főleg akkor volt szüksége, amikor gyűjtője csupán tartalmi kivonatot, szinte csak a mesetípus szüzséjét juttatta el hozzá.

A népmeseátírásnak és -stilizálásnak ez a módszere természetesen nem Vuk találmánya volt; ő csak a kor szokásaihoz, gyakorlatához igazodott, hisz bécsi polgár léte – bár a német nyelvet sohasem tanulta meg hibátlanul – olvashatta a kor németül megjelent népmesegyűjteményeit. Még Jakob Grimm munkájának túlsúlyával jelent meg 1812-ben a *Kinder und Hausmärchen* első kötete, amelyet Vuk ismert, s rá tíz esztendőre jött ki Gaal György *Märchen der Magyaren* című műve is, az első magyar mesekötet németül, s egyáltalán. Ennek az utóbbi műnek ismeretéről nem rendelkezünk adatokkal, de szinte elképzelhetetlen, hogy a Bécsben élő s a kérdésre figyelő Vuk nem vett volna tudomást létezéséről. Nem tudni, hogy a remélhetőleg hamarosan megjelenő Vuk féle mesegyűjtemény kritikai kiadásának apparátusában találunk-e majd erre bármilyen fogódzót.

Vuk előtt tehát ott voltak a könyvek, ott volt a követendő modell, amit aztán követett is. S mint látni fogjuk, természetesen Grimmék felfogásának hívéül szegődött, amit az 1853-as kötet előszava, amely voltaképpen még az az első kis kötet megjelenésekor megfogalmazódott benne, ki is fejtett igen szűkszavúan. A kor európai mesekiadásait és mesecirolalmát áttekintő Ortutay Gyula tanulmányaiból tudjuk, hogy a XIX. században a mesecátírásnak és mesestilizálásnak legalább két alapvető áramlata tartható számon. Ezek közül a

Grimm-fivérek eljárását így jellemzi: "A Grimm-testvérek – s nem akar ez munkájuk idealizálása lenni – azok közé a gyűjtők közé tartoztak, akik az átírás, összevonas, kisebb-nagyobb mérvű stilizálás során arra törekedtek, hogy a népi, paraszti mesemondás lényeges vonásait minél jobban ragadják meg: minél hívebbek legyenek a népi meseszó lényegéhez. Még a népkönyvek anyagának közlésében is erre törekedtek."¹⁶ Az igazsághoz tartozik, persze – mint arra a germanista és tudománytörténész Miljan Mojašević is utal –, hogy a két Grimm-testvér felfogásában is tapasztalható azonban némi különbség. A *Kinder und Hausmärchen* első kötetének anyagán még elsősorban Jakob ízlése és keze nyoma érződik; ő ugyanis úgy tartotta, hogy a népmese *kész irodalom*, amelyet úgy kell nyomtatásban közzétenni, ahogy a mesefa elmondotta, tehát semmiféle későbbi javításra, stilisztikai csinosításra nincs szükség. Tehát az egyszerű nép stílusán nem kell módosítani, a népmesék úgy képeznek minden tekintetben kerek egészet – nyelvi, stilisztikai és tartalmi tekintetben –, ahogy azt a gyűjtő hallotta. Mivel azonban a későbbiek során Jakob elsősorban a nagy német szótár anyagán dolgozott megfeszített erővel, a német népmeseanyag további kötetének közzététele inkább Wilhelm keze nyomát és szöveggondozói koncepcióját tükrözi. Ő viszont minden újabb kiadásban javítgatta, stilisztikailag csinosította, összevonta az egyes változatokat, hogy minél kerekesebb, szebb, mindenki számára érdekesebb népmeseszövegeket *alkothasson*.¹⁷

Az Európa-szerzte divatozó másik meseátírási, stilizálási elv ezzel szemben az *irodalmi stilizálás* jegyében folyt, s azt Grimmék erős kritikának vetették alá. Ennek az elvnek alapvető jellemzője az volt, hogy megvetette a köznépi mesélgetés alacsonyrendűségét, mivel nem tartotta alkalmasnak arra, hogy a fentebbi rendű és ízlésű, tanult és művelt olvasóközönséget mulattassa – ahogy azt 1833-ban a magyar Muzarion folyóirat kifejtette. Ennek az ízlésnek jegyében fogant Majláth János német nyelvű magyar mesegyűjteménye, amely 1825-ben jelent meg Magyarische Sagen und Märchen címmel Brünnben, tehát elvileg Vuk ezt a kötetet is ismerhette, hisz Grimmék, akárcsak Gaaléval, ezzel is foglalkoztak.¹⁸

Vuk tehát ebben a tekintetben is korának embere volt; ismerte a mesestilizálás és újraírás európai gyakorlatát, s a különböző áramlatok közül a Grimmék-féle elkészüléshez csatlakozott, amelynek lényege a néphez és a népihez igen közel álló – annak szellemét tükröző – meseátírás s közzététel volt.

Egyébként például a magyar folklorisztikában a huszadik század elejéig kísért a népmesék újraírásának, átírásának és stilizálásának eszméje – annak ellenére, hogy például a XIX. század utolsó évtizedeinek egyik legjelentősebb magyar gyűjtője és folkloristája, Kálmány Lajos legalább a hetvenes évektől kezdve stilizálás nélkül, intervenciók mellőzésével gyorsírja és teszi közzé a népmeséket és egyéb népköltészeli termékeket. Arany László magyar népmesegyűjtésének 1901-ben megjelent kötetében a közrebocsátó Gyulai Pál még így fogalmaz: "Újabban mind inkább kezd terjedni az a felfogás, hogy gyorsírói feljegyzések útján lehet csak híven népmesét gyűjteni, s igazán visszatükröztetni minden nemű sajtóságait. Ez téves felfogás. A népmesének nincs állandó formája, mint a népdalnak, bár az is néha megromlik, s a népben éppen annyi

gyöngé, nehézkes elbeszélő van, mint az irodalomban. Most már az ügyefogyott mesemondók útján induljunk-e, s a népköltészet sajátosságainak tartsuk-e a bőbeszédűséget, ismétlést, betoldásokat, ügyetlen fordulatokat? Bizonyára nem. Ha különben maga az anyag érdekes, mindezekről meg kell tisztítani a népmesét, s a jobb népi elbeszélők modorában, amennyire lehet, visszaállítani, vagy legalább megközelíteni a hozzá illő elbeszélő formát.¹⁹ Ez a koncepció tehát száz esztendő múlva is ugyanazt tükrözi, amihez Vuk is tartotta magát Grimmék elveire alapozva.

Mivel – mint arra dolgozatunkban többször is utaltunk – a Vuk-féle szerb népmese gyűjtemény kritikai kiadása ezidáig nem jelent meg, Vuk népmeselejegyzési és közzétévesi módszerének minden tekintetben kimerítő leírásával és elemzésével nem rendelkezik a jugoszláv folklorisztika. Néhány marginális megjegyzés és három hosszabb tanulmány azonban fontos, ezért azokat az alábbiakban áttekintjük.

Az első figyelmet érdemlő megjegyzés Ljubomir Stojanović hatalmas, majd kilencszáz lapos monográfiájában található, mégpedig mindössze egy két nyomtatott lapnyi alfejezetben, amely Vuk népmese gyűjteményének keletkezés- és kiadástörténetét érinti. Stojanović megállapítja, hogy Vuk a másoktól kapott meseszövegeket (amelyekről főntebb megállapíthattuk, hogy gyűjteménynek túlnyomó részét képezik), nem abban a formában tette közzé, amelyben hozzá eljuttottak, hanem nyelvi és stilisztikailag pallérozta őket oly módon, hogy *az általa beszélt szerb nyelvhez igazította őket*. A monográfus részletekbe nem bocsátkozik, de van egy megállapítása, amely később – előbb harminc, majd negyven esztendő múlva – polémiára adott okot a kérdés vizsgálata kapcsán. Stojanović ugyanis úgy összegzi meglátásait, hogy Vuknak az a kijelentése, amely szerint az általa közzétett szerb népdalok és népmesék a *szerb nyelv tükré és mintái*, csak akkor helyénvaló, ha a népdalokra vonatkoztatjuk. A népmesék esetében pedig csak akkor fogadható el, ha a Vuk által beszélt szerb nyelvet azonosnak tekintjük a szerb népi nyelv prózai változatával. S végül kijelenti, hogy a Vuk-féle szerb népmesék Vuk prózai művei, nem pedig azoké, akik hozzá a meseszövegeket eljuttatták.²⁰ (Ha ehhez hozzátesszük, hogy gyűjteményének további darabjait saját gyermekkori emlékeiből rekonstruálta, valamint írta meg, továbbá hogy a helyszínen hallott szövegeket is hallomás után, otthon fogalmazta kész szöveggé, akkor nehéz lenne ennek a felfogásnak a helyánvalóságát elvitatni.) Stojanović műve 1924-ben jelent meg, s a népi prózacsapikával foglalkozó terjedelem is mutatja, hogy a monográfus igen csekély jelentőséget tulajdonított a szerb népmeseanyagának – szemben a verses epikával. Egyébként a szerb népi prózacsapikával néhány esztendővel később kezd el európai szinten foglalkozni Veselin Čajkanović, s akkor válik bizonyossá a tudományos és szakmai közvélemény előtt, hogy a népköltészetnek ez az ága is igen fontos és jelentős a nemzeti kultúrában. S az sem mellékes, hogy Čajkanović 1927-ben már Antli Aarne mesekatalógusának ismeretében és felhasználásával állította össze a máig is utolérhetetlen színvonalú és apparátusú szerb népmese gyűjteményét, mégpedig addig kiadatlan kéziratok anyagából.²¹

A másik megemlíthető marginális megjegyzés Đorđe Đorđević tollából származik, ő volt az, aki a már említett II. állami kiadás elődjét, az I. kiadást közzétette 1897-ben. Ő számol be a kötet apparátusában arról, hogy a Vuk-hagyatékban megtalálták az egyes mesék eredeti kéziratát, pontosan megnevezve, hogy mely szövegekről is van szó. Végül megjegyzi: "Ovi rukopisi imaju vrednost i zato, što jasno ukazuju i kako je Vuk radio pri izdavanju narodnih umotvorina. Na drugom mestu moći će biti potanko govora o tome; ovde se, ogleđa radi, samo štampa jedan od tih rukopisa potpuno onako, kako ga je Vuk dobio."²² Nincs azonban tudomásunk arról, hogy ez az egybevetés és részletes vizsgálat valaha is elkészült volna. Mert ha igen, akkor a várható kritikai kiadás készítőjének igen könnyű dolga lett volna.

Az első alapos tanulmány, amely a szerb népmesék Vuk-féle átírásáról és stilizálásáról megjelent, ugyanannak a Miljan Mojaševićnek a tollából származik, aki 1950-ben a szerb népmesék német fordításait tekintette át doktori értekezésében.²³ Az 1953-ban megjelent tanulmány²⁴ nemcsak a problémafelvetés közvetlen volta miatt érdekes, hanem azért is, mert bizonyos elvi megállapításai mellett párhuzamosan idézett szövegmutatványokkal szemlélteti Vuk mesestilizáló (mesefírói) munkáját. Tanulmánya elején elvi jellegű megállapításokat tesz, s röviden utal arra az európai kontextusra, amelyben Vuk a maga módszerét kialakította. Párhuzamként Grimmék német mesegyűjteményét idézi, megállapítva róla, hogy minden újabb kiadásban javítottak, csiszoltak rajta, mígnem a mesék egyre teljesebb *irodalmi formát* nem nyertek. Mojašević tehát még a XX. század derekán is a mesegyűjtésnek és lejegyzésnek azt a felfogását képviseli, amely az európai romantika jegyében a két Grimm-fivér által terjedt el, különben nem írta volna le az alábbi mondatot: "Bilo bi pedantno preterivanje tražiti, da jedna zbirka, kao što je Vukova, pruži takoreći fonografski uhvaćene tekstove pripovedača. Takve, one bi mogle poslužiti samo kao folkloristička građa i ništa više."²⁵ Ez a felfogás egyébként ugyanazt az anakronisztikus szellemet és álláspontot képviseli, amelyet Gyulai Pálnál főtebb láthattunk, de az a szöveg 1901-ben jelent meg nyomtatásban, Mojaševićé pedig 1953-ban! Vuknak egyébként sem az ötvenes évek elején nem volt szüksége ilyen anakronisztikus védelemre, sem pedig később, hisz a maga korában a vezető folklorisztikai irányzatokhoz kapcsolódott, mindenki így járt el abban az időben Európában.

A tanulmány további részében Mojašević bőségesen idéz azokból a szövegekből, amelyeket a terepi gyűjtők és munkatársak küldtek el Vuknak, majd velük párhuzamosan citálja a Vuk által véglegesnek tekintett, átirított és átstilizált változatot. Minden idézet után azt állapítja meg, hogy a Vuk által újrafogalmazott és nyelvtanilag áthangszerelt mesék mennyivel jobbak, gördülékenyebbek, szebbek, mint például a Mehandžić vagy Vrčević által beküldött nyers változatok. Ennek a kérdésnek taglalása nem a mi feladatunk; a válaszokat ebben a kérdésben a kritikai kiadástól várjuk. De Mojašević szemléltető anyaga is elegendő ahhoz, hogy lássuk: a Vuk-féle intervenciók igen sok esetben voltaképpen *archaivkusabbnak, régiesebbnak, gazdagabb mitológiai tartalmúnak* tüntetik fel a szerb népmeséket, mint azok az eredeti kéziratban (forrásváltozatban) voltak. Mindebből látszik, hogy a Vuk-féle "misliti i riječi namještati" korántsem korlátozódott csupán a nyelvi szint visszaállítására, hanem sok tekintetben kamatozódtak azok a népszokásbeli és mitológiai ismeretek is,

amelyekre Vuk balkáni körútjai során szert tett. Nem tekinthető tehát légbőlkapottnak Stojanović sommás véleménye, hogy a Vuk által közzétett szerb népmesék voltaképpen a saját prózai alkotásai.²⁶

Hogy mennyire igazza volt Maja Bošković-Stullinak, amikor negyed évszázada a Vuk által használt stilizálatlan és átíratlan nyers *forrásszövegek* közzétételét sürgette, azt egy apró adat is bizonyíthatja, amely ha csak a mikrofilológia szintjén is, de arra vall, hogy az összehasonlító kelet-közép-európai folklorisztikának lesz mit keresnie ebben a szöveganyagban. Az 1853-as szerb népmesekötet 50 darabja között szerepel a *Zla maćeha* (A gonosz mostoha) című mese is, amelynek nyers változatát a már többször emlegetett Vuk Vrčević küldte el Vuknak Boka Kotorskából. A nyers változatban – mintegy erkölcsi tanulságként – szerepel az alábbi szentencia: "Kralj Matijaš divno kmetovaše, ko što čini, neka odgovara."²⁷ Vagyis: Mátyás király szépen rendelkezett: ki mint cselekszik, azért felel is. Nos, számunkra igen értékes adatról van szó, amely azt bizonyíthatja, hogy a cattarói tengermelléken is számolni kell a Mátyás király-hagyománnyal, mág a XIX. század elején is, mint ahogy a délszláv nyelvterületeken másutt is frekventált a Mátyás-hagyomány. Vuk a maga meseírói-stilizálói elvei között nem találta helyét ennek a zárószentenciának, tehát kihagyta, mint szükségtelent. Elképzelhető, hogy Gruja Mehandžić-féle eredeti szövegek is tartalmazhatnak összehasonlító szempontból fontos adalékokat, s ezek annál inkább izgalmasak lehetnek számunkra, mivel az akkori Dél-Magyarországról, tehát a mai Vajdaság területéről származnak.

A Vuk-féle mesecátírással és mesestilizálással foglalkozó másik tanulmány először 1963-ban, tehát a Vuk-centenárium idején jelent meg.²⁸ Érdekes módon nem hivatkozik, sőt nem is utal Mojašević hasonló intenciójára, sőt sok tekintetben azonos példaanyagot mozgató, tíz esztendővel korábbi tanulmányára. Jó összefoglalása Vuk népmese gyűjtői és publikálói tevékenységének, sok tekintetben azonban szubjektív és euforikus kinyilatkoztatásokra ragadtatja magát benne a szerző Miodrag Popović. Tehát nem olyan szövegről van szó, amely a tárgyilagosság és hűvös filológia jegyében fogant, s amely alkalmas lehet tudományos következtetések levonására. Íme, egy mondata: "Samo jedan pisac na svetu načinio je lepšu zbirku narodnih pripovedaka od Vukove – njegov prijatelj Jakob Grim."²⁹ Ebben a mondatban a *pisac* szó is zavarólag hat, hisz Vuk folkloristaként foglalkozott a népmese kérdésével és publikálásával. Popović egyébként az alábbi módon jellemzi Vuk intervencióit "Knez Mihailov i Mehandžićev tekst Vuk je ne samo opismenio i literarno preradio, zaobljavao je izraze, sažimao rečenice, odstranjivao je suvišno i nepotrešno."³⁰ Valamint: "Nekada je menjao i redosled u izlaganju, nekad unosio nove, življe detalje, nekad opet radi psihološkog produbljanja, širio kazivanje."³¹ Ezek az elképzelések és beavatkozások irodalmi tekintetben bizonyára egységesítették a szövegeket (Vuk ízlése szerint), ám bizonyára sok olyan motívum, részlet veszett így el, aminek a folkloristák örülnének, illetőleg örülnék majd, ha elkészül a kritikai kiadás és az összefüggőket vehetik szemügyre. Miodrag Popović tanulmánya tehát bár informatív, a folklorisztika szemszögéből nem nagyon kamatoztatható.

Vuk Karadžić népi prózaepikai gyűjtését, az ezzel kapcsolatos szervező tevékenységét, valamint az életében megjelent két kötet (az 1821-es és az 1853-as) kiadástörténetét a legalaposabban és a legnagyobb filológiai appa-

rátussal Borivoje Marinković dolgozta fel.³² Kutatásai alapján világossá válnak olyan vonatkozások is, amelyek a Vuk-féle szerb népmese- és mondaanyag kapcsán kerültek gyakran előtérbe. Többek között az, hogy például Vuk nem tudta mi a népmonda, s hogy tulajdonképpen harminc kinkeserves esztendőnek kellett eltelnie, míg végre 1853-ban kiadta a nagy fáradtsággal átfogalmazott, átgyúrt szövegeket. Marinković utal többek között azokra a németből fordított (illetőleg: adaptált) mondaszertű szövegekre is, amelyek Vuk keze nyomán szinte szerb népi prózaepikává váltak, s csak a későbbi alapos filológiai vizsgálat mutatta ki bennük az idegen eredetet. Tanulmányának nagy terjedelméhez képest Marinković mindössze néhány lapon tárgyalja Vuk szövegátíró, -pallérozó, -archaizáló munkálkodását, nála olvasható azonban először egy teljes hosszabb meseszöveg s vele párhuzamosan az a *forrásszöveg* is, amelynek alapján Vuk dolgozott. (A Grujo Mehandžić által beküldött *Usud – Végzet* – című meséről van szó.) Igen beszédes például az alábbi adat is: ebben a szövegben a hősnőt Máriának hívták, Vuk azonban ezt a nevet Milicára "népiesítette". Marinković – utalva Mojašević és Popović előmunkálataira – igazolhatónak látja Vuk efféle intervencióit. Tehát neki is az a véleménye, hogy Vuk visszaállította az igen romlott, szentimentális szövegeket igazi népi alkotássá. Mindettől függetlenül ez a tanulmány jelenti a legjobb alapot az annyira várt kritikai kiadás elkészítéséhez. Reméljük, hogy Nikola Pantelić él is vele.

Végül – vázlatos áttekintésünk záradékként – hadd idézzük magát Vukot, aki bár maga átgyúrta a meseszövegeket, elvett belőlük és hozzájuk is toldott jócskán, gyűjtői és munkatársai számára az alábbi felkérést nyomtatta mesekötetének előszavában: "Samo molim svakoga, ko bi ih pisao, da on ne popravlja ništa, nego da piše upravo onako, kao što mu ih ko ispriopovijeda, pa gdje bude potreбно, da se koja riječ premješta, ili doda, to ću ja činiti, kao što sam radio i u ovima svima, koje sam napisane dobio."³³

Jegyzetek

- 1 Bošković-Stulli, Maja 1962. 126–127.
- 2 Bošković-Stulli, Maja 1962. 127–130.
- 3 Stefanović Karadžić, Vuk 1928. Sajtó alá rendezte Milivoje Bašić. Több későbbi utánnomásban. Vö.: Bošković-Stulli, Maja 1962. 125.
- 4 A Vuk Karadžić egyéb műveiben megjelent rövid prózai szövegek *válogatott* kiadása azóta megjelent. Vö.: Stefanović Karadžić, Vuk 1987.
- 5 Vö.: Džadžić, Petar 1987.
- 6 Vö.: Stefanović Karadžić, Vuk 1928. 351–357. Ugyanott az 1897-es I. állami kiadás ugyancsak fontos előszava: 344–350.
- 7 Vö.: Popović, Miodrag 1963.
- 8 Vö.: Marinković, Borivoje 1966.
- 9 Tulajdonképpen különnyomatról van szó a *Novine serbske* 1821-es évfolyamából. A könyvecske keletkezéstörténetével kapcsolatban lásd: Marinković, Borivoje 1966.
- 10 A kérdés összefoglalása Miljan Mojašević doktori értekezésében: Mojašević, Miljan 1950. 43–57.

- 11 Stefanović Karadžić, Vuk 1928. XX.
- 12 Stefanović Karadžić, Vuk 1928. XXI.
- 13 Mojašević, Miljan 1950. 35. Ugyanezt állapította meg a kérdés többi kutatója is: Popović, Miodrag 1963. 515.; Marinković, Borivoje 1966. 176–177.; Pešić, Radmila 1967. 83.
- 14 Vö.: Popović, Miodrag 1963. és Marinković, Borivoje 1966., különösen: 183.
- 15 Vuk Vrčević életének és munkásságának összefoglalása: Pešić, Radmila 1967. Népi prózacticai gyűjtéséről és Vukkal erről folytatott levelezéséről és vitáiról különösen: 83–84. Továbbá: 106–107.
- 16 Ortutay Gyula 1963. 264.
- 17 Vö.: Mojašević, Miljan 1950. 80–91. és Mojašević, Miljan 1953. 301. Erre utal egyébként Max Lüthi is mesemonográfiájának előszavában. Vö.: Liti, Maks 1968. 26–29.
- 18 A kérdés összefoglalása: Ortutay Gyula 1963.
- 19 Gyulai Pál 1901. Ilyen szempontból Arany János véleménye is érdekes. Vö.: Arany János 1861. 179–180.
- 20 Stojanović, Ljubomir 1924. 650–652.
- 21 Vö.: Čajkanović, Veselin 1927.
- 22 Stefanović Karadžić, Vuk 1928. 348.
- 23 Mojašević, Miljan 1950.
- 24 Mojašević, Miljan 1953.
- 25 Mojašević, Miljan 1953. 301. A szöveg egyébként jól utal arra is, hogy 1950 táján még fonográfot emlegetnek! A fonográfot Vikár Béla már a századfordulón felhasználta népzenei gyűjtőútjain!
- 26 Vuk Karadžić 1821-es, kis, alapjában véve különnyomat jellegű népi prózacticai gyűjteményére ezt nyomatta: "Napisao V. S.". Ez világosan utal az intervenciók természetére.
- 27 Idézi: Mojašević, Miljan 1953. 311.
- 28 Popović, Miodrag 1963.
- 29 Popović, Miodrag 1963. 522.
- 30 Ugyanott 517.
- 31 Ugyanott 517.
- 32 Marinković, Borivoje 1966.
- 33 Stefanović Karadžić, Vuk 1928. XXIV.

Irodalom

ARANY János

1861 Eredeti népmesék I-II. Összegyűjtötte Merényi László. (Bírálat).
In: *Arany János prózai dolgozatai*, Budapest. 175–199.

BOŠKOVIĆ-STULLI, Maja

1962 Vuk Stefanović Karadžić: Srpské lidové pohadky. (Ismertetés),
Narodna umjetnost Knj. 1. 125–130.

- 1963 Balint Vujkov: Do neba drvo. (Ismertetés). *Narodna umjetnost*
Knj. 3. 196–198.
- ČAJKANOVIĆ, Veselin
1927 *Srpske narodne pripovetke*. Srpske narodne umotvorine
I. Beograd.
- DŽADŽIĆ, Petar
1987 *Homo balcanicus homo heroicus*. Beograd.
- GYULAI Pál
1901 Előszó. In: *Arany László magyar népmesegyűjteménye*. Arany
László Összes Művei IV. Budapest. 5–6.
- LITI, Maks
1986 Proučavanje bajki. *Savremenik*, Beograd. Sv. 7–8. 25–42.
- MARINKOVIĆ, Borivoje
1966 Vuk Stef. Karadžić i prozna narodna tradicija. *Godišnjak*
Filozofskog fakulteta u Novom Sadu Knj. IX. (1966). 163–206.
- MOJAŠEVIĆ, Miljan
1950 *Srpska narodna pripovetka u nemačkim prevodima od Grima do*
Leskina (1815–1915). (Doktorska disertacija) Beograd.
1953 O Vukovoj stilizaciji srpskih narodnih pripovedaka. *Zbornik*
Etnografskog muzeja u Beogradu 1901–1951. Beograd. 300–315.
- ORTUTAY Gyula
1963 Jakob Grimm és a magyar folklorsztika. In: *A nép művészete*.
Budapest. 261–282.
- PEŠIĆ, Radmila
1967 *Vuk Vrčević*. Beograd.
- POPOVIĆ, Miodrag
1963 Vukova narodna pripovetka. In: Vladan Nedić red.: *Narodna*
književnost. Srpska književnost u književnoj kritici. Beograd.
1972. 514–526.
- RADOVANOVIĆ, Miljana
1973 *Vuk Karadžić etnograf i folklorist*. Beograd.
- RITIG, Nives
1972 Balint Vujkov: Cvjetovi mečave. (Ismertetés). *Narodna umjetnost*
Knj. 9. 210–212.
- STEFANOVIĆ KARADŽIĆ, Vuk
1928 *Srpske narodne pripovetke*. Za štampu spremio Milivoje Bašić. II.
državno izdanje. Beograd.
1987 *Male priče*. Izabrali i priredili: Boško Petrović i Stojan Trećakov.
Novi Sad.
- STOJANOVIĆ, Ljubomir
1924 *Život i rad Vuka Stefanovića Karadžića*. Beograd.

ETO: 808.61 + 809.451.1:398.9

CONFERENCE PAPER

VUK KARADŽIĆ SZÓLÁSGYŰJTEMÉNYÉNEK ÁLTALÁNOS ÉS MAGYAR VONATKOZÁSAI

Papp György

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete Újvidék

Közlésre elfogadva: 1988. január 15.

O. Legalább két indok ösztönözhet bennünket arra, hogy a délszláv műveltség szellemóriására emlékezve, szólásgyűjteményét, a 150 éve megjelent *Srpske narodne poslovice*¹ című művét méltassuk. Az első ok az, hogy ez a gyűjtemény általános vonatkozásokban is választ, állásfoglalást jelent a ma is választak előtt álló, rossz örökségekkel küszködő szólkutatókban.

Vuk Karadžić, a szerb nép egyszerű paraszti környezetéből származó, szellemében tiszta forrásból gyarapodó fia nemcsak a nép nyelvét, népdal- és mesekincsét vitte korában diadalra, hanem gondolkodásmódját, ítéleteit, logikáját is a közgondolkodás részévé tette, képes beszédét is megörökítette, nemcsak a tudós serénységével, hanem a nyelvi, szellemi kincsel való teljes azonosulás hitével is.

A mi korunk ehhez az örökséghez nyelvenként változóan, de többnyire mellőző alapállásból viszonyul. Vuk nyelve és gyűjteménye viszont arra bizonyosság, amelyet a nemzetközi és az összevető parömiológia is fokozódóan bizonyít: a haladó, fakuló szólás- és közmondás-állomány felbecsülhetetlen érték. Letűnt világ visszfénye, bennünk, ítéleteinkben szunnyad a nyelv kihuny, derengő képanyagában, de az értő rokonszenv, a használat fellángoltatja színeit. A nyelvi tudat mélyrétegeiből azonban közvetett formában is feltör, az ikonikus, ikonográfikus motívumok hálózatában, népi foglalkozások terminusaiban, befolyásolja a nyelv "gondolkodásmódját", stílusalakzatait, nemegyszer irodalmi szem- léletét is.

Mindez a magyar nyelv szempontjából is figyelmet érdemel.

Az imént nyelvenként, műveltségkörként változó viszonyulásról is beszélünk, és ez különbségként a magyar és szerbhorvát nyelv viszonylatában is érzékelhető. Mi, akik ahhoz szoktunk, hogy szépíróink is a nyelvi jellemzésen

túl ma már csak fanyalogva nyúlnak ehhez az eszköztárhoz, tudományos, politikai prózánk fényévyire távolodott a vérbő Pázmány Péter-i hagyományoktól, csodálkozással és csodálattal tapasztalhatjuk, hogy ugyanezen szerb-horvát műfajokban, az ország nyilvánossága előtti beszédekben milyen gazdag szólásanyag él, és még inkább a publicisztikában. Érdemes lenne arra a kérdésre is választ keresni, ebben a meleg elevenségben Vuk életműve mennyire volt ok és mennyire következmény, egy közösségi jelképekben gondolkodó nyelvi magatartásra való ráérezése, amely számunkra olyan meglepő példákat is produkál, amelyről Anica Šaulić ír: Amerikában dolgozó jugoszlávok egyik munkahelyen felére vágják lapátjaikat. A kapitalista csodálkozó kérdésre azt válaszolták: *Kratka plata, kratka i lopata.*²

Azt bizonygattuk, a szólásanyagban teljes világ és világkép dereng, most arról is kell beszélnünk, hogy ennek a világnak nincsenek a földihez hasonló határai vagy ezek a mezsgyék máshol húzhatók, nem nemzetek és nyelvek szerint. Java részük évezredek és ezer kilométerek távolába indázik, más részük mégis térben és időben megismételhetetlenné teszi ezt a kollektív jelképekben való gondolkodást. Megemlékező dolgozatunk is csak e kettősség egyensúlyával, a következő szempontok figyelembevételével érheti el kitűzött célját: 1. Ha keletkezéstörténetét megvilágítva kiemelni műfaji korpénekn néhány vonását éppúgy, mint ma is előremutató elvi, módszertani példáit, modernségét. 2. Ha mindezt a magyar szólásgyűjtési, -feldolgozási hagyományokhoz viszonyítja, a méltatás, értékelés sajátos nézőpontját is megelve egyúttal. 3. Ha legalább néhány példa erejéig rámutat, mivel gazdagította Vuk gyűjteménye a nemzetközi szóláskutatást, összevetést és 4. végül, de nem utolsósorban azokkal a formákkal, eredményekkel, problémákkal kíván foglalkozni, amelyeken keresztül és ahogyan Vuk közmondásai a magyar nyelv közegébe kerültek vagy kerülhetnek.

1. Amikor 1814-ben Vukban a közmondások gyűjtésének gondolata fölmerült, jószerivel csak tršići gyermekkori eszmélés, emlékezés élményanyaga állt a rendelkezésére, illetve a mindig tiszteletben tartott, de valójában kemény kritikával kezelt példakép, Jovan Muškatirović 1808-ban, Budán megjelent első szerb gyűjteménye.³ Vegyük ehhez hozzá még Jernej Kopitar néhány gondolatát, amelyről a könyvben szó sem esik, de valójában döntően befolyásolta a *Srpske poslovice* anyagát, terjedelmét, Muškatirović gyűjteményének felhasználását, sőt ezen keresztül Vuknak a magyar forrásokhoz és proverbiumokhoz való viszonyulását is. Kopitar 1815. ápr. 14-ei levelében a következő tanácsok állnak:⁴

a. Csak tiszta szerb népi szólásokat érdemes gyűjteni, nem pedig a Muškatirović-féle fordításokat, keverékeket. Muškatirović ezek felismeréséhez maga ad útmutatást, mert az eredeti latin, német és főleg magyar alakokat is közli, amint arról Póth István *Stazama prijateljstva* c. kötetéből (Bp. 1987) is értesülhetünk.

b. Csak beszédben, szövegekben előforduló alakokat ajánlatos felvenni.

c. A kevésbé vagy egyáltalán nem motivált jelentésű szólásokat a lehető legrövidebb magyarázatokkal kell ellátni, hogy más "nem szerb szlávok" is

megértsék. Ezt aztán Vuk az előfizetési felhívásában – mint Ivo Andrić is rámutatott,⁵ Vuk a ma propagandának nevezett közvélemény-befolyáshoz nagyon értett – jó érzékkel *más népekre* változtatta.

Ez a három tanács Vuk programjává vált, amelyhez, legalábbis a felszínen, körömszakadtáig tartotta magát, noha Kopitar szuggesztíói inkább politikai, mint tudományos szándékúak voltak, és abban a pillanatban megvalósíthatatlanok. Vessünk a kor frazeológiai gyűjteményeire néhány összevető pillantást: a nyugat-európai adattárak legjobbjai is a Erasmus-féle humanista hagyományokat követik, a latin, görög aforizmák, szállóigék nemzeti nyelveken való továbbélését istápolják, az utóbbi alakok inkább a latin eredeti hol találó, hol vérszegény illusztrációjaként. Ráadásul és a délszláv paromológia nagy szerencséjére Vuk nem is tudott felőlük. A korabeli magyar gyűjtemények is hasonló képet mutattak. Kis Viczay Péter, Pomcy Ferenc, Adámi Mihály, Gyarmathi Sámuel, Noszko Alajos, Baróti Szabó Dávid, Kovács Pál⁶ – ez utóbbinak témánk szempontjából különös jelentősége van – munkáscskái a latinság nyúgében vergődnek, meg sem határozott tárgyukhoz az iskolai stílusgyakorlatok szellemében közelednek. Az igazi nagyok csak készülődnek, vagy nem is gondolnak még feladatukra, mint Dugonics András és Erdélyi János.

És programját részben Vuknak is fel kellett adnia, műve is majd húsz évet késett a megfogalmazó gondolattól számítva. Rádöbrent, hogy amit gyűjt, annak jószerevel még neve sincs, a nép a bevezető formulákkal, mai fogalmaink szerint a metanyelvi szöveggörnyezettel utal rájuk. Ezeket Vuk már bevezetésében példásan számba veszi (*Štono stari vele, štono babe kažu, ima reč*), mint amilyenek a magyarban az azt tartja a szólás, jól mondja a szólás, amint mondani szokás. A szakirodalom máig sem jutott kiértékelésükben tovább, amint belső keletkezésű összefoglaló megnevezés sem született sem a szerbhorvátban, sem a magyarban, a *poslovica* is orosz eredetű, végső soron pedig a magyar *szólással, közmondással* együtt a latin *proverbium* tükörfordítása.

Arra is rádöbren Vuk, milyen megoldhatatlanul nehéz szólásokat gyűjteni. Mint előszavában is írja, elhangzásukat nem lehet kiváltani, várni kell az alkalomra. A gyűjtés lényegében még ma is itt tart, és a proveriális beszédhelyzetek leírása és katalogizálása előtt nem is fog továbblépni. Szerzőnk tehát lejegyezte az emlékezetében levő czernyi szólást, majd pedig a másik ezerért Muškatirovićra, sőt olyan művekre szorult, amelyekre nem is hivatkozik. Az előbbire továbbra is csak akkor, ha a "szerb nép használja", és még egy enyhítéssel él, ha ő érzi őket, tehát valamiképpen folklorizálódottnak, és ha nem sértik az erkölcsöt. Előbbi tartózkodása érthetővé válik, amikor Muškatirovićnál ilyeneket olvasunk: *U Mađarskoj je samo život, izvan nje ako je život, nije takav*. A szólások erkölcsi ismérve ma különösnek tűnik, de talán Njegošsal való sorsdöntő találkozásával magyarázható, hisz nyilván ezért ítéltettek a második kiadásban – érdekességként jegyzem meg, hogy nálunk O. Nagy Gáborig egyetlen gyűjtemény sem ért meg két kiadást – száműzésre a papos szólások (pl. telhetetlen papzsák), és ezért lehet a későbbi kritika által joggal kifogásolt, félrecsúszott magyarázata a *Bolje je popa vezati, nego za njim*

nadovezati alaknak, ahol Vuk a megkötözést a törököknek tulajdonítja, általában a törökök kerülnek sorba a baljós jelentésnél, ha szerzőnk más magyarázatot nem talál, nem pedig a szerbség között közismert föl fogás, hogy a papok többnyire nagy csábítók, amint Miroslav Pantić megjegyzi.⁷

A Njegošsal, Crna Gorával való találkozásból fontos dolgok is következtek, a helyi és dubrovnikai, nagyjából irodalmi forrásokból származó, de népinek minősített szólások, illetve a *h* hang bevezetése, amelynek épp ez a gyűjtemény lett a szószólója. Közben gyűltek a zsebméretű íveken a gyűjtött szólások is, az eredetre vonatkozó bejegyzések – Bácska, Szerémség, Magyarország, Boka, Kotor, tengerpart, Vukovár, Bosznia, Hercegovina, Risan stb. – óriási utazások élményeit őrzik, bámulatosan megfigyelt beszédhelyzeteket, hogy mit mondanak a szerémségi révécszek, a közkatonák a kaszárnyában, a tisztek a mulatságon, hogy gúnyolják a rossz szövönőt, hogyan védkeznek a szemverés ellen (Luk ti je u oči!), és ki győzné akár felsorolni is a jól megfigyelt szituációkat, népmese-, népdalrészleteket, szokásrendből kiszakadt proverbialis elemeket, a hozzájuk fűzött, sokszor népmesényi eredetmagyarázatokat,⁸ sőt, mert Vuk íróként is őszinte ember volt, a bizonytalanságra utaló megjegyzéseket is. Kuriózumként még egy szlovák szólás is bekerült (Što pan prosi, selo musí), mondván, hogy a szerbek is használják, ami a szakirodalomban ritka példa.

Mindezen erőfeszítés eredményeként több mint 6000, a változatokkal együtt lejegyezve majd 8000 szólás, közmondás gyűlt össze, s mindez parömiológiailag, szemiotikailag mindmáig feltáratlan, igazi kiértékelésre vár. Olyan, egy-egy szólásmotívum-rendszert egyetlen katalógusban sem található példákat, mint a *Jobb ma egy veréb, mint holnap egy tűzok* csoportjába (SZH: Jobb egy kakukk a kézben, mint egy sólyom a hegyek között; bolje je pečna ševa, nego kokoš; olasz: jobb egy madár a kalitkában, mint négy a lugasban; finn: többet ér egy madár a lábosban, mint kettő a levegőben; északolasz: jobb egy veréb a lábosban, mint száz csirke a lelkész udvarában). Ami egyedülálló: *Držim vrapca i čekam sokola*.⁹ Vuk adattára mutat rá először, hogy az ún. proverbialis hősök fogalma megragadható, a szerbhorvátban a hol 'bába', hol 'öregasszony' jelentésű *baba* a leggyakoribb alany, többszáz szólásban szerepel, és arra is, hogy a parömiológia üdvöskéjét, az ún. *wellerizmust*¹⁰ jó lenne újra és jobban megfogalmaznunk, mint a mondta X. Y. formula: *Gostu je u gosta vazda jutro rekao je Hercegovac*. Da se ovde gucalo, ne bi se ovdje pucalo – *kazala Ciganka kad su joj prekorili...*

2. Számunkra másik izgalmas kérdés, közrejátszhatott-e magyar előzmény, illetve a mai Vajdaság anyaga, magyar hatás Vuk adattárának, egyes alakulatainak születésében, főleg ha tudjuk, hogy Vuk ezt tudatosan igyekezett – főleg Kopitar véleményétől tartva – elkerülni. Olyan áron is, mint Pantić megjegyzi, hogy még az előfordulási helyeket is szándékosan mellőzte, illetve súlypontozta másként. Vidékeinkre csak néhányszor, Crna Gorára, Dubrovnikra többszázszor utalva. Ennek egyrészt a *h* népszerűsítésében, másrészt a népi jelleg kiemelésében rejlik magyarázata. A gyűjtő Vuk lelkiismeretessége azonban akarva vagy akaratlanul túllépett ezeken a programkorlátokon. Rengeteg

nemzetközi vagy éppen magyar közmondás került be a gyűjteménybe: a több nap, mint kolbász, az ördög nem alszik, lassú víz partot mos, ajándék lónak ne nezd a fogát, kétszer mérj, egyszer vágj megfélelő. A *Voda nije ni u čizmu dobra* alakban nem néhez a miskakancsók versikéjére ismernünk: "A jó bort a torkomban vígan eresztlem, de a vizet még a csizmámban sem szeretem." A *Dobro je vina i kiselica dobra* alak pedig Muškatirović közvetítésével egyenesen Kovács Pál magyar szólásgyűjteményéből való.¹¹

Még túlságosabb a *Nije dobro s velikim gospodom iz jednoga čanka trešnje jesti*. Erről Muškatirović is csak ennyit közöl, a magyar alakkal megtoldva: nem jó a nagyurakkal egy tából cseresznyézni, s ez található Kovács Pál gyűjteményében is. Igen ám, de Vuk folytatja az okfejtést a kommentárban: Ne znam, zašto, ako nije za to što će za to, što će kao igrajući se košćicama aromaha u oči tući. Ez lehetne puszta vaslogika is, ha pl. Kis Viczaynál nem ezt találunk a folytatásban: "mert meglövéldöz a magjával." Vuknak tehát magyar gyűjtemény járt a kezében, mert ha szerbül hallotta volna, oda is írta volna a beszövegben a folytatást.

Külön tanulmányt kellene írni a vidékeinkkel kapcsolatos vagy magyar szemléleti háttérről: Mnogo ka voda Balatine, Prošao je kao Janko na Kosovu, Protezao je kao turski car kod Sente, Muti kao kormoš¹² na sirku, Ko u Pešti ne valja nek u Budim ne ide, jedem, pijem, a pesti mi je na umu,¹³ a Sándor név stb. Némelyiknél tesz is általános megjegyzést – A fiút akkor nősíted, amikor akarod, a lányt akkor add, amikor kérik.¹⁴

3. Természetesen csonka és hamis lenne a kép, ha nem beszélünk a másik irányú hatásról, hogyan került be épp Vuk gyűjteménye révén a szerb proverbiumkincs irodalmunkba, fordításainkba, és milyen kísérletek történnek ma népszerűsítésére.

Ennek nyomait meglepően korán megtaláljuk. Annak idején Božidar Kovaček adott hírt róla,¹⁵ hogy a Hölgyfutár 1859. január 29-ei számában tíz közmondás fordítását közölte Vuk gyűjteményéből, Mina Karadžić közlése alapján, igaz németből fordítva, eltorzult alakban. A Szarvas Gáborra vonatkozó kutatások azt sem népszerűsítették kellőképpen, hogy Szarvas Gábor szerb szólásokat is ismert és idézett is, például a *Testrészek szerepe a nyelvben* című tanulmányában, a Nyelvőr 1873. évfolyamában – za rukom ici, ici pod rukom. 1910-ben pedig Margalits Ede dolgozott bele többszáz közmondást az *Isten a világ közmondásaiban* c. gyűjteményébe.

Napjainkban, a Kilátó lapjain egy nemes, de kétségeket ébresztő vállalkozásnak lehetünk időnként a tanúi. Fehér Ferenc Vuk Karadžić válogatott szólásait próbálja költői ihletettséggel, irodalmi alkotásként magyarra fordítani, nem valamely élő szöveggörnyezetben, hanem a szótári "légkörön kívüliségben". A végeredmény szép szöveg, költői remeklés, csak éppen a szóláshoz szokott asszociációink meg sem moccannak. Lássunk erre egy, Vuk gyűjteményének összefüggésére, a megfeleltetés bonyolultságára is rávilágító példát:

Gyümölcsoltó – mesemondó áll a Kilátó 1984. június 9-ei számában, majd Vuk kommentárjának fordítása következik: "Ez a szólásmondás alighanem ahhoz a történethez fűződik, amelyik arról szól, hogy egy öreg szüle (így!)

gyümölcsoltó boldogasszony táján kiterelte kecskegidáit a hegyekbe, de északi szél kerekedett, havazni kezdett. Erre ő azt mondta: "Hess, Március, nem félek téled, a gidáimnak öt szarvuk van." A március haragra gerjedt, csapdosott a havával, lehelt a fagyot, és így fagyott kővé az öreg szüle meg az öt kisgidája. Vuknál ugyanezt olvassuk a *Blagovest* – *prpovest* szólásnál, azzal, hogy a *baba* aligha lehet ilyen összefüggésben szüle. Vuknál és a szerb nyelvben viszont ez az alak nem egymagában áll, hanem olyan motívumláncolatban, mint a *Baba Marta* – szeszélyes március, *Veljača veljuje, mart opakuja*. A Vuk által Dubrovnikban felfedezett *Veljača prevtača*, amelyhez gyűjtünk a következő magyarázatot fűzi: azért mondják ezt, mert ott az időjárás februárban olyan szeszélyes, mint Szerbiában március folyamán, illetve Bécsben április folyamán. Csodálatos összefüggés, minek következtében megképlik előttünk a délről északra haladó tavasz betörő zónája, és lehet, hogy a májusról, júniusról van, mondjuk, a svédcknek hasonló proverbiuma.

Az igazi háttérnek azonban ez csak egyik eleme. Minderről Berze Nagy János *Hóvető Gergely és mesei rokonai*¹⁶ című dolgozatában olvashatunk. Az ő tanulmányából derül ki, hogy egész mesemotívum-rendszerben tűnnek fel a hónapok antropomorf megjelenítési formái. Január, mert csúfnak mondják, megcsavarja botját, és hóvihar támad, az árva lánynak januárban kecskét kell legeltetnie, majd a mostoha maga megy ki, de kővé válik. Egy bolgár népmesében az árvalányt kúthoz küldik, ahol Bába Márta, a március ül. Román népmesében Baba Dochia a márciust gyalázza, s fiának meghagyja, hogy mivel már tavasz van – itt a mi szólásunk háttére – a nyáját hajtsa a hegyre, és vigyen furulyát. A fiú szabadkozik, hogy még alig van március, alig múlt el február. Baba Dochia felvesz 12 kozsókot, és a hegyi legelőre hajt. Minden kozsóka összefagy, majd megjelenik maga a március, s gúnyolódva kérdi, hogy tetszik a tavasz. Baba Dochia a fiával és a nyájjal együtt megfagy, majd kővé válnak.

Mondhatnánk, hogy a magyar szólásokhoz még ezeknek sincs köze, de az is kiderül, hogy Baba Dochianak a szakállát rázó Gergely (Megrázza Gergő a szakállát) édestestvére, sőt Glacies néven talán a mi Jégtörő Mátyásunk is, mert mind a március első napjaiban vannak, annak megszemélyesítései, mivel a rómaiak Martius hónapjának Mars isten az eponymosa, aki fagy-vihardémoni szerepet is viselt. Ne feledjük, a *Blagovest*-*prpovest* szólásnak beszédhelyzetbe illő magyar ekvivalense is van, Baranyában is ismerik: *A tavasz ravasz*.¹⁷

Mindcz talán azt is szépen bizonyítja, hogy a szólások világnak csakugyan nincsenek nemzeti parcellái. Végezetül pedig még csak két gondolat: Vuk a második kiadásból kihagyta a más nemzeteket, egyes vidékek lakóit sértő alakulatokat (Jede za dva Tota), ez lehet korunknak is megszívlelendő példája.¹⁸ A másik pedig a már idézett Miroslav Pantićé: Vuk szólásgyűjteménye nem egyik legjobb, hanem legjobb ilyen természetű műve az egész délszláv kultúrának, az volt a múltban, az lesz a jövőben is. Születhetnek elemzőbb művek, mélyebben szántó gondolatok e téren, de olyan autentikus, közvetlenül a népcéltől és néplélektől merítő már sohasem. Vuk ezt a rangot a kellő pillanatra való ráérezésnek köszönheti, amikor még ennek a világnak napja teljes fényben ragyogott, de már alkonyulatát is sejteni lehetett.

JEGYZETEK

- 1 A *Srpske narodne poslovice* először 1836-ban jelent meg Cetinjében, másodszor pedig 1849-ben Bécsben.
- 2 Anica Šaulić, *Narodne poslovice i zagonetke*, Beograd 1962.
- 3 Jovan Muškatirović. *Pričte iliti po prostom poslovice temže sentencije iliti rečenjija*, Buda 1807.
- 4 A levélből Miroslav Pantić idéz *Vuk Stefanović Karadžić i naše narodne poslovice* c. tanulmányában, in. *O Vuku Karadžiću*, Beograd 1968.
- 5 Ivo Andrić írása magyarul a *Kilátó* 1987. április 25-ei számában jelent meg (16. l.)
- 6 Kovács Pál, *Magyar példa és közmondások*, Győr 1794.
- 7 Pantić i. m.
- 8 Logikájában, alapötletében ugyanis túllép az előbbieik szemléletén.
- 9 Megtaláljuk a tücsök és a hangya fabuláját, a káposztáskő címen ismert magyar népmese megfelclőjét, sőt a ma egész Vajdaságban közismert vicc alapötletét is Vuk magyarázataiban, amely szerint a parasztfiút erővel megnősítette édesapja, s az búsan evett egy karéj kenyeret az udvaron, amelyből egy kakas is csipegetett, mire a fiú azt mondta neki: Hess, kakas, mert téged is megnősít édesapám.
- 10 A magyar szakirodalomban Voigt Vilmos és Szemerkenyi Ágnes foglalkozott velük.
- 11 A magyar alak: A jó bornak a sepreje is jó.
- 12 Vuk a kormoš szó mögött valamilyen bogárfajtát feltételez, de a magyar eredet kétségbevonhatatlan.
- 13 A *pestiš* alakkal maga Vuk is foglalkozott, valamilyen török nevet sejtett mögötte, de valószínűbb, hogy a magyar pestis szó került át a szólásba.
- 14 Vuk megjegyzése: Valamelyik ausztriai országban keletkezhetett.
- 15 Božidar Kovaček, *Népi prózánk első magyar fordításai*, HITK 5–6. sz.
- 16 Berze Nagy János, *Hóvető Gergely és mesei rokonai*, in: *Nap és tükör*, Pécs, 1982.
- 17 Pl. az *Ahogy rakod tüzed* c. gyűjteményben.
- 18 Sajnos, a legújabb gyűjteményekben is napvilágot látnak más nemzeteket sértő szólások, sőt még értékkelő, összefoglaló művekben is. Ennek szomorú példáját találjuk pl. Josip Kckez *Poslovice i njima srodni oblici* c. kismonográfiájában: *Ne vjeruj Ugrinu nego ako ima tri oka na čelu*, Zagreb, 1984.

ETO:

CONFERENCE PAPER

PASJA NEDELJA – KUTYAJÁRÓ NAP

Csorba Béla

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete Újvidék

Közlésre elfogadva: 1988. január 15.

Vuk szólás- és közmondásgyűjteményének *pasja nedjelja* (magyarul: kutyahét) kifejezésére elsősorban *Veselin Čajkanović* kutatásainak köszönhetően¹ irányult a szerb, illetve a jugoszláv etnográfia figyelme. *Čajkanović* problémafelvetése, hogy tudniillik volt-e a délszlávok körében kutyáünnep, már önmagában is elég érdekesnek tűnik, számunkra azonban a felsejlő magyar párhuzamok teszik igazán fontossá. De erről majd később. Lássuk előbb az eredeti kiindulópontot, *Vuk* feljegyzését, amely így szól:

"Sva ti je godina bila pasja. Ncakav gazda, kad mu se sluzi navrši godina, isplati ga pa mu rekne da ide, a kad sluga dođa da mu nije pasje nedjelje oslužio, on mu rekne: Sva ti je godina bila pasja."² Szótárában is visszatér *Vuk* a kutyahétre, s a következőképpen értelmezi:

"Pasja nedjelja, što sluga služi gazdu pošto godina iziđe (valja da se zato tako zove što radi samo ono što hoće)."³ *Vuk* e megjegyzésére támaszkodva *Čajkanović* úgy véli, hogy itt valójában az esztendőt követő ún. *szolgaünnep*ről van szó, s ezzel kapcsolatban több európai párhuzamot is említ. (A szolgaünnepnek szabados, karneváli jellege fontos adat számunkra, a későbbiekben majd látjuk, miért.) *Čajkanović* természetesen nem elégszik meg ennyivel. Mind katolikus, mind pravoszláv lakta vidékekről származó adatokra támaszkodva megállapítja, hogy két kutyáünnep is létezett a délszlávok körében (ez a kettősség nincs összefüggésben a felekezeti hovatartozással), ő ezeket a totemizmus hagyományaira épült állatkultusz megnyilvánulásainak tartja, akár csak az egerek (október 30., Mihálynap), a medvék (november 30.), a tyúk (december 20.), a lovak (november 25.), a farkasok (január 14.), a legyek (március 25., azaz Blagovesta, vagyis Gyümölcsoltó Boldogasszony napja; ezenkívül a Szent György-nap előtti péntek), a szarvasmarhák (Szent György-nap), az ökrök (Gábrriel arkangyal napja) ünnepét.⁴ Ha jól szemügyre vesszük a

fenti állatseregletet, feltűnő, hogy az állatkultusz nagyobb részt háziállatokra vonatkozik, és így ezek a napok jellegzetes állattartó ünnepekként is értelmezhetők. (A medve és a farkas ünnepe sem mond ennek ellent, hiszen két, csordára, nyájra veszélyes dúvadról van szó, az egerek viszont a terményben okozhattak tetemes károkat. Ilyen összefüggésben furcsának tűnnek a legyek, azonban ünnepnapjuk időpontja kínál racionális magyarázatot, ha figyelembe vesszük a rovaroknak – s főleg bizonyos légyfajoknak – a virágporzásban játszott fontos szerepét.)

Visszatérve a kutyáünnepre, Čajkanović (és az újabb kutatások) alapján a délszláv néphagyományban két *pasja nedelja* hozzátétőleges időpontja rekonstruálható. Egy téli és egy tavaszi ünnepé. A téli *Vasilijevdan* (azaz január 1.) táján vette kezdetét, a tavaszi pedig – legalábbis a pravoszlávoknál – a görögkeleti nagyböjt első hetében, az ún. *čista* (iszta) vagy *Todorova nedelján*, amely szerepét tekintve azonos a római katolikusok farsangvasárnapot követő hetével. Úgy vélem, a szolgálóünnepel elsősorban a téli kutyáünnep kontaminálódhatott, ehhez tudni kell, hogy egészen a második világháború végéig január 1-je volt (a vajdasági szerbség körében is) a béresek fel fogásának ideje, a szolgálásár.

Ide kívánkozik egy orosz párhuzam. A délszláv, pontosabban szerbhorvát *Szent Vaszilij* orosz megfelelője az órosz Velesz-Volosz istennel azonosított *Szent Vlaszij*, a jószágok istene. *Vjacseszlav Ivanov*⁵ a Szent Vlaszijt ábrázoló orosz ikonokat vizsgálva arra a megállapításra jut, hogy Velesz-Volosz, illetve Szent Vlaszij kultusza az orosz népi hiedelemvilágban a medvéhez kapcsolódik. És itt idéznünk kell a szerzőt: "Vlaszij napján a házi szellem (domovoj) által megzavart házba medvét vezettek, azt gondolván, hogy a medve lehetett e pogány szláv istenség ősi zoomorfikus alakja." Fontosak a következő észrevételek is: "Az az ősi szláv – egyebek között órosz – szertartásokra jellemző szokás, hogy emberek medvének öltöztek, valószínűleg kapcsolatban áll a farkasbőrbe bújt embervallásos tiszteletével. Figyelemre méltó, hogy a farkasbőrbe bújt ember, a *vurdalak* legkorábbi szláv elnevezése minden bizonnyal olyan szóösszetétel volt, melynek egyik tagját a *volk* 'farkas' jelentésű szó, másik tagját pedig egy, a medve balli megnevezéseivel (porosz *tlak*-, litván *lokys*, lett *lacis*) rokon szó alkotta."

A fenti idézetekből három mozzanatra hívnám fel a figyelmet: hogy Szent Vlaszij a jószágok istene; hogy ünnepe összefüggésbe hozható a domovoj, vagyis a háziszellem, az ősök szellemének kultuszával; hogy az utóbbi kultusz kapcsán ősi medve- és farkasképzetek kontaminálódtak.

Bizonyos antik, római párhuzamokra is érdemes lesz talán felhívni a figyelmet, mint amilyenek a *saturnáliák* és a *lupercáliák*. A saturnáliák december 17-én kezdődtek, *miután már elvetették a gabonát*. Stewart Perowne⁶ szerint az ünnep eredeti célja a jó gabonatermés biztosítása volt. A saturnáliák számítottak egyben a római szolgálóünnepnek is.

A lupercáliák február 15-én kezdődtek (tehát kb. akkor, amikor a délszláv kutyáünnepet is tartották), s mint Perowne megállapítja, eredetileg a *farkasok* elűzésének szertartása kötődött e napokhoz. Egyébként már Ovidius is pásztorünnepnek tartja a Lupercusok napját:⁷

Idus után két nap, s mez nélkül látja a hajnal
kétszarvú Faunus papjait, áldozatát.

Szóljatok, ó, Múzsák, hogy honnan jött ez az ünnep!
Hogy latinok földjén honnan e régi szokás?

Mondják, Pánt régtől tisztelték Arcadiában,
nyájak védőjét nagy hegyek erdeiben.

(...)

Pan a juhoknak, Pan a lovaknak az istene volt ott:
védte a nyáját; ezért kapta az áldozatot.

Erdei védőjét Euander hozta magával.
Csak város helye volt, hol ma a Városod áll.

Így a pelazgoktól vettünk át ünnepet, istent;
s pappá Iuppiterét tette az ősi szokás.

Kérdezd azt is, mért futnak? Mert az hagyomány, hogy
meztelenül futnak. Kérdezd ennek okát?

Mert ez az isten örül, ha viharsebesen tovaszáguld
s rémületet támaszt fenn a magas hegyeken

Meztelen ő maga is, mezben szolgálja se járhat.
Könnyebben lehet úgy futni, ruhátlanul.

(Fordította: Gaál László)

Elgondolkodtató a *Lupercal* névetimológiája: "Farkas-odú". Az a hely a Palatinumon, ahol az anyafarkas Romulust és Remust felnevelte. Február 15-én két meztelen ifjú – a Lupercusok, Faunus isten két kiválasztott papja – derekán kecskebőr övvel, kezében kecskebőr korbáccsal a dermesztő hidegben futva kerülte meg az ősi szálláshelyet, a Palatinumot, *Perown* szerint hogy távol tartsák a *gonosz lelkeket*. Ez nem elhanyagolható megjegyzés, ha figyelembe vesszük a farkas-, sakál- és kutya-képzetek oly gyakori összefüggését a halottkultusszal és az ősök kultuszával akár az európai, akár az Európán kívüli népek mitológiai örökségében. Gondoljunk például az egyiptomi Anubiszra, az elhunytak mumifikálásának istenére, akit kutya vagy sakál képében ábrázoltak, papjai kutya- és sakálmászot viseltek, az antik görögség Alvilágát őrző háromfejű kutyára, Kerberoszra, a kutyák képében kísértő Erinnüszökre, vagy a pogány szlávok istenére Veleszre. *Čajkanović* a délszláv népi hitvilág ismeretében jutott némiképp hasonló következtetésekre. Mivel a téli és kora tavaszi időszakban az elhunytak lelkei különös aktivitást tanúsítanak, az indoeurópai népek körében a halottakról való megemlékezéseket is ebben a periódusban tartják. Ennek következtében – *Čajkanović* szerint – a kutyákat könnyen megszállják gonosz lelkek, démonok. A Balkán-szerre lejegyzett *rituális kutyaverés* szokásának magyarázatát a démonok kiűzésében véli felfedezni. (Kosovón pl. a karácsonyi tuskó, a *badnjak* egy darabját félreteszik, s Vasilijevdan-kor vagy Háromkirályok napján újra meggyújtják, és azzal sütögetik a házőrző kutyákat.) Úgy tűnik azonban, hogy a kérdés összetettebb, ugyanis *P. Ž. Petrović*⁶ tömör szokásleírásából azt is tudjuk, hogy a kutyákat nemcsak rituális verésben részesítették, hanem meg is ölték a *pasja nedelja*

során: "Nekada su se psi u zimsko vreme puštali u polje da gone vukove. Ljudi su išli po selu i ubijali zavezane pse."⁹ Ezek szerint a kutya bizonyos esetekben *áldozati állat* is lehetett. Kérdés már most, hogy miért?

Erre a kisszámú adat és utalás folytán lehetetlen pontos választ adni, de hadd említsük meg egy kézenfekvőnek látszó feltételezést. *Frazer*¹⁰ a zoomorf *gabonadémonok* között hangsúlyos szerepet tulajdonít a *farkasnak* és a *kutyának*. Ugyanakkor azt is kifejti, hogy a gabonaszellem feláldozása, megölése az *agrárítások* kötelező, szükségszerű velejárója. Hogy a délszláv kutyaünnepek egyéb funkcióik mellett esetleg ilyenekkel is rendelkeztek, nem zárható ki teljesen, különösen, ha párhuzamot vonunk a római saturnáliák és a Vasilij-napi rítusok között, noha az ilyen analógiának számtalan buktatója lehetséges. Van azonban még egy fontos argumentumunk arra vonatkozóan, hogy a kutyaünnepek közé lehetett a gabonaéréshez, s ezáltal – közvetve – talán a gabonaszellemhez is. Ez pedig a *harmadik délszláv kutyaünnep*, amelyről *Čajkanović* nem tesz említést, föltételezhetően az erre vonatkozó korabeli adatok hiányában. (Egyébként tudtommal a kérdéssel behatóan mások sem foglalkoztak.) Mikor volt a harmadik kutyaünnep? A Szerb mitológiai szótár (*Srpski mitološki rečnik*)¹¹ a *pasja nedelja* mellett említést tesz a *pasji utorak*-ról és a *pasja sreda*-ról is. Azt gondolhatnánk, hogy a két említett kutyahét valamelyikének napjairól van szó, azonban a kutyakedd és kutyaszreda *nyári ünnep*, a pravoszláv Duhovi ünnepét követő kedd és szerda. A Duhovi a római egyház pünkösdjének felel meg, vagyis a húsvét utáni ötvenedik nap. Bármennyire kitolódik is a Duhovi, a pasji utorak és pasja sreda mindenképpen a pravoszláv pünkösöd és Petrovdán (június 29.) közé esik. Ez pedig a gabona beérésének a kezdete! (Azt már csak zárójelben és inkább a kérdés bonyolultságát jelzendően említem, hogy az aratási időszak a *Sirius*, más néven *Ebcstillag* jegyében telik, e csillagot az egyiptomiak Szopedet istennővel azonosították, a keleti isteneket később bekebelező római mitológiai ikonográfia az istennőt *kutyán* ülve ábrázolta.)

Ha eddigi, vázlatosságában is sokféle mutató, bonyolult okfejtésünk legfontosabb tételeit akarnánk kiemelni, a következőket állapíthatnánk meg a Vuk által jelzett *pasja nedelja* kifejezés nem átvitt értelmű, valójában tényleges szokás(oka)t takar; a kutyaünnepek rítusai, még ha azonos dramaturgiájúak is, ami valószínűtlen, többféle funkciójúak, s elkézelhető, hogy eredetüket tekintve is különbözöek; pl. totemisztikus hagyományokra épülő állatkultusz, agrárítás, a halottkultusszal és az ősök kultuszával összefüggő mágikus gonoszelhárító cselekvés, szolgálóünnep stb. Anélkül, hogy az összefüggéseket tisztázhatnánk, most azt vizsgáljuk meg, milyen magyar párhuzamait véljük felfedezni a vázolt problematikának.

Kutyáknak szentelt *jeles napokról* a magyar néprajzi szakirodalom – ismereteim szerint – nem tud. Tudnak viszont – legalábbis egyről – jeles múlt századi szótáríróink, *Czuczor Gergely* és *Fogarasi János*! Szótárunk¹² második kötetében a következő kifejezésre bukkanhatunk: "*Ebjesztő péntek*." A hozzáfűzött magyarázat, sajnos, igen soványka: "... Húsvét utáni első péntek, midőn a köznép hiedelme szerint az eb megijed, mert ismét hosszú bőjtöt gyanít." A

kommentár naivitása azt sejteti, hogy itt népi etimológiával állunk szemben. A *pasja nedjelja* ebütő, sőt ebmészárló rítusainak ismeretében minden okunk megvan arra, hogy kételkedjünk a fenti etimológia pontosságában. Sajnos, az ebijesztő péntek szokását lokalizálni nem tudjuk, s a szótárírók információforrásáról sincsen adatunk. A fogalommal ugyan találkozunk még egy 19. századi szótárban, de oda nyilvánvalóan a Czuczor-Fogarasi-ból került át.¹³

Érdekesekek viszont azok az adatok, amelyek különféle célzatú kutyáldozatokról maradtak fenn. A legismertebb talán a kincskereséssel összefüggő kutyáldozat hiedelemmondáinkból. Mágikus, gyógyító célból is öltek kutyát. Szamosháti adat szerint "ha a gyermeknek ebanya van, a háznál levő kutyának meg kell ölni a kölykét, le kell vágni a fejét, s bele kell dobni a beteg gyermek fürdővizébe".¹⁴ Az eskü megerősítésére kiontott kutya- vagy farkasvérről, illetve a kutyára esküvésről *Ipolyi Arnold*nál találunk fontos adatokat, észrevételeket.¹⁵ A csere megerősítése érdekében a bácskai gyerekek még napjainkban is a kutyára, kutyavérre fogadkoznak:

Csere-bere fogadom,
Többet vissza nem adom,
Ha visszakéred,
Kutya lesz a véred.¹⁶

Az utóbbi példák azonban csak igen nagy fenntartással kapcsolhatók a délszláv kutyáünnepnek szokásköréhez. Annál lényegesebb viszont az az adat, amely az ebeknek szánt áldozati kenyér meglétéről tudósít a magyar néphagyományban: "Ebkenyér. Korpából vagy darából csinált eledel az ebek számára."¹⁷ A kutyáknak szánt áldozati kenyérről német és délszláv adatok tanúskodnak. Ezt a kenyeret jugoszláviai adatok szerint *pasjak*-nak nevezik, kukoricalisztból sütik.¹⁸

Talán az agrárkultusszal¹⁹ hozhatók valamiképp összefüggésbe azok az adatok, amelyek a kutyák megrostálásával kapcsolatosak. A *Szegedi szótár*²⁰ szerint "ha a kutyát megrostálják, úgy vélik, hogy nem nő tovább." A szokás ismert a Szamosháton is,²¹ s úgy vélem, összefügg a bolgár kutyahétfő – *kucseski ponedeonik* – ama szokáscselekményével, amelynek lényege a kutyák rituális meghintáztatása, a népi magyarázat szerint, hogy ne veszedjenek meg.²² A bolgár kutyahétfő a nagyböjt első napjának felel meg, éppen ezért talán nem érdektelen *Ujváry Zoltán*ra hivatkozni, aki orosz példákra hivatkozva úgy véli, hogy "agrármágikus tartalma van a húshagyó heti ugrálás, hintázó játékoknak is".²³

Végezetül hadd szóljunk a dolgozatunk címében felvetett úgynevezett *kutyajáró nap*-ról is. Magam ezzel a kifejezéssel Temerinben találkoztam – feltételezem, előfordul a környékben máshol is. Mit értettek idős adatközlőim *kutyajáró napon*? A tobzódásra, duhajkodásra, netalán züllésre szánt vagy azzal eltöltött, eltékozolt napot. Ha most visszautalunk arra, hogy a kutyahetek egyebek mellett a szabadjára engedett életöröm ünnepei is voltak, talán sikerült magyarázatot adni dolgozatunk első pillantásra talán rejtélyesnek tűnő címére is.²⁴

JEGYZETEK

- 1 Čajkanović, Veselin: *Dva praznika iz životinjskog kulta*; In. *O magiji i religiji*. Beograd, 1985.
- 2 "Egész évded kutya volt. Valami gazda, mikor a szolgájának kitelt az esztendő, kifizette, s mondta, hogy mehet. Mikor a szolga megjegyezte, hogy a kutyahetet még nem szolgálta le, így szólt: Egész évded kutya volt."
- 3 "Kutyahét, amit a szolga esztendeje leteltével tölt a gazdánál (alkalmasint azért hívják így, mert azt tesz, amit akar)".
- 4 A felsorolást a kínálkozó magyar párhuzamok indokolják, pl. a Luca napjához kapcsolódó baromfityenyésztő rítusok vagy a Szent György-napi szarvasmarhakultusz. A november 30-ához kapcsolódó medveünnep sem érdektelen, noha a magyar néphagyomány Andrást a disznóöléssel hozza összefüggésbe (Disznóölő Szent András) – azonban a disznóöléssel kapcsolatos némely szokások, pl. hogy pálinkát lötyyintenek a megölt sertés pofájára, talán az egykori medveünnep rítusaiban gyökereznek.
- 5 Ivanov, Vjacseszlav: *Nyelv, mítosz, kultúra*, Budapest, 1984.; 246. l.
- 6 Perowne, Stewart: *Római mitológia*, Opatija, 1986.
- 7 Ovidius, Publius Naso: *Római naptár – Fasti*, Budapest, (1986.); 31. l.
- 8 Kulišić, Š. – Petrović, P. Ž. – Pantelić, N.: *Srpski mitološki rečnik*, Beograd, 1970.; 232. l.
- 9 Lásd ugyanott: "Egykor télvíz idején a mezőre engedték a kutyúkat, hogy a farkasokat izzék. Az emberek körüljárták a falut, és lemészárolták a kötve hagyott kutyákat."
- 10 Frazer, J. G.: *Az aranyág*, Budapest, 1965.
- 11 Kulišić – Petrović – Pantelić: i. m.
- 12 Czuczor Gergely – Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára*, Pest, 1862–71.
- 13 Ballagi Mór: *A magyar nyelv teljes szótára*, Pest, 1873.
- 14 Csúry Bálint: *Szamosháti szótár*, Budapest, 1935.
- 15 Ipolyi Arnold: *Magyar mythologia*, Pest, 1854. (1987.), 242–43., valamint 544–45. l.
A Vuk-értekezletet követő eszmecsere során Papp György mgr. hívta fel a figyelmem Dobos Ilona *Paraszi szájhagyomány, városi szóbeliség*, Budapest, 1986. c. könyvére. "Kutyafejű" tatárok címet viselő fejezetének egyik megállapítása idekíváncozik: "A keleti népek kutyakultuszát bizonyítják a *kutyaeskü* emlékei. Ifj. Horváth János a sztyeppi népektől származtatja a kutyescsüt, amely a törökök szokásvilágában is tovább élt. Kutyaesküvel kötöttek szerződést a kunok 1228 és 1251 között II. Balduin bizánci császárral és 1254-ben IV. Bélával. A kutyescsü – Bálint Csanád szerint – a mongol, a kun, a magyar és a bolgár népnél volt szokásban." (48. l.)
- 16 A szerző temerini gyűjtéséből.
- 17 Czuczor – Fogarasi: i. m.
- 18 L. *Rečnik srpskohrvatskoga knjževnog jezika*, Novi Sad, 1971.

- Λ *pasjak* mellett ilyen összefüggésben említhető a *vasiljicá*-nak nevezett újévi (Vasiljijevdan!) kalács, amelyből az ebek is kaptak. Vajdaságban – bizonytalan pontosságú szóbeli adat alapján – a vasiljicát – borral öntözve – húsvét táján adták a kutyának. (Reffle Gyöngyi közlése.)
- 19 Az agrárrítusok kapcsán említendő, hogy a vetésre szánt gabonát bizonyos vidékeken – így Baranyában is – egykor *farkasgégén* eresztették át.
- 20 Bálint Sándor: *Szegedi szótár*, Budapest, 1957.; I. köt., 857. l.
- 21 Csúry: i. m.
- 22 Čajkanović: i. m.
- 23 Ujváry Zoltán: *Agrárkultusz*, Debrecen, 1981.; 126–127. l.
- 24 A kifejezés megléte természetesen nem ad magyarázatot eredetére, illetve hátterére: lehet átvétel eredménye is, a hozzáfűződő szokáscelemek ismerete nélkül.

ETO: 886.1 + 894.511:398

CONFERENCE PAPER

A MAGYAR ÉS A SZERB EROTIKUS NÉPDALOK

Csányi Erzsébet

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete Újvidék

Közlésre elfogadva: 1988. január 15.

Eszmefuttatásunk legelején a cím alatt elvárt érdembeli eszmefuttatás lehetetlenségéről kell szólnunk. Magyar erotikus népdalgyűjtemény ugyanis még nem látott napvilágot. Az 1982-ben megtartott, erotikával foglalkozó magyar néprajzi konferencia anyaga az idén megjelent két jelentős kötetben hozzáférhetővé vált. Erotikus tárgyú egyéb kiadványok is igyekeztek pótolni az utóbbi években a lemaradást, köztük 1979-ben egy válogatás Pálóczi Horváth Ádám ötödfélszáz énekeiből (melyben a szerző költeményeivel elegyescen erotikus népies dalok is olvashatók) és 1984-ben egy *Pajkos énekek* címen összeállított gyűjtemény a szabadszájú deákköltészet termékeiből. Ebből a két kiadványból emelhetünk ki néhány erotikus népdalt, illetve régi énekeskönyvekből átmásolt, folklórgyűjtésként is számon tartott, népies jelzővel ellátott lírai dalt. Vizsgálatunk körébe vonhattunk még néhány folyóiratban megjelent és kéziratban olvasható jugoszláviai magyar erotikus népdalt is.

A szerbhorvát erotikus népdalok megjelentetése tudatosabb viszonyulásról tanúskodik. Az anyag is kínálkozik: Vuk Karadžić az összegyűlt erotikus és trágár népdalokat egy külön, ötödik kötetbe rendezte. Kiadásukra azonban csak napjainkban, 1974-ben került sor, s akkor is csupán a tudományos felhasználás céljaira alcímmel. Ebből nyújtott azután válogatást a széles olvasóközönség számára 1979-ben a *Crven ban* című kis kötet az Erotikon sorozatban, s az idén egy másik válogatás is elkészült *A dinja pukla* címmel. Emellett egy Vuk gyűjtésétől független erotikus népdalgyűjtemény is megjelent 1980-ban Zágrábban. Címe: *Kudilja i vreteno*. A 143 népdal lejegyzője a kézirat bevezetője szerint Ivan Kukuljević XIX. századi horvát irodalmár.

Adott lehetőségeinkhez igazodva mégis szeretnénk felvetni néhány problémát.

Az erotika manapság "levegőben lógó" téma, amely itt és most valamilyen oknál fogva fontosabb a többinél – állapítja meg Hoppál Mihály és Szepes

Erika. Ugyanakkor az erotikával való foglalkozást a divathajhászás és a pikantéria olcsó vonzásának vádja is körüllegi. Az elutasítás és a sokallás azonban felületes szemléletet takar, mert óriási lemaradást kell behoznunk e téren. S ennek oka nemcsak a téma tabu volta. Mint Radoman Kordić írja, "az etnológusok még csak korunkban kezdik megérteni a szexualitás igazi jelentőségét", azt, hogy "a szexuális nyelvezetben rejlik egy kultúra-mechanizmus megértésének kulcsa". De nemcsak a társadalmi, hanem az egyéni létformák vizsgálatának is végső kérdése az erotika, ami minden mással összefonódik, ami "... az élet bizonyossága még a halálban is" – írja George Bataille.

A szerb és a magyar erotikus népdalokat olvasva a kivételül tudattartalmak erotikus jellege mellett a majdnem kötelezően megjelenő komikumra kell felfigyelnünk. Az erotikus népdalok erotikát és komikumot párosító sajátosságát a velük foglalkozó kutatók is mind regisztrálják: szellemességet, humort, szatírárt, karikatúrát, gúnyt, paródiát és groteszket emlegetnek.

Az erotika-hozta végső kérdések komolyságán ez egy cseppet sem ejt csorbát; ellenkezőleg. A komikumot ugyanis összetett, ambivalens pólusú esztétikai minőségként kell felfognunk. Jean Paul meghatározása szerint a "humor éppenséggel nem kedélyes, sőt... éppen az a sajátossága, hogy csak félig vidám, félig komoly, olykor pedig tragikus, melankólikus is". Látszólag paradox módon erotika és népi komikum – az ember hétköznapijainak e két fontos mozzanata – egyazon irányultságúak, s együttesük hatványozott intenzitással ostromolja a létezés mélységeit. Mihail Bahtyin írja, hogy a rendkívül gazdag népi nevetéskultúra a reneszánsz nevetéskelméletekkel együtt "a nevetést egyetemes, világszemléleti elvként kezeli, gyógyító és újjáteremtő erőt tulajdonít neki, és összekapcsolja a filozófia végső kérdéseivel, tehát az életnek és a halálnak... a problémáival". Bahtyin hangsúlyozza, hogy a nevetés "a világ egészéről, a történelemtől, az emberről közölhető igazság egyik leglényegesebb formája;... másképp látja ugyan a világot, mint a *komolyság*, de legalább annyira (ha nem inkább) a lényegre érinti;... vannak a világnak igen lényeges oldalai, amelyekhez csakis a nevetés tud közel férközni".

Vajon a testi szerelem témája is ide tartozik-e, s ha igen, ennek mi az oka?

A rendelkezésünkre álló anyag, a magyar és a szerb erotikus népdalok egyaránt arra engednek következtetni, hogy a szexualitás problémájához, mint az élet egyik leglényegesebb vetületéhez a népi tudat főleg a komikumon keresztül tudott hozzáférközni. Ennek okait csak sokirányú vizsgálódások tárhatnák fel. Bahtyin pl. erotikum és nevetés összetapadásának mély történelmi gyökereire mutat rá, melyek messzemenően bizonyítják e probléma összetettségét: a középkori hosszú böjtölések és bünbánat után szokásos karneváli ünnep alkalmából az egyház újból engedélyezte a húsfogyasztást, az *örvendezést és a nemi életet*.

Persze, erotikum és nevetés összekapcsolódásának nemcsak ilyen külső kényszerítő okai lehetnek. Nyilván sokkal fontosabb az az észrevétel, hogy a humor ad módot az intim erotikus élmény vagy akármilyen erotikus valószínűség tartalom, tudattartalom kibeszélésére. A humor mint védekező mechanizmus biztosítja a főlényt a leírt tárggyal és önmagunkkal szemben. Erre a távolságtartásra szükség van. Elfogadhatatlan túlzásnak véljük azonban az olyan elképzeléseket, melyek szerint a paródia és a groteszk az erotikus

művekben egyenesen a nemiségtől való félelem kivételűsei. Épp ellenkezőleg: a groteszk képzelet játéka, a gigantikus falloszok, a megszemélyesített nemi szervek a népdalokban egy kaján, sőt pimasz pajzánágot, felszabadult derűt tükröznek.

A komikum egyik meghatározása szerint a humor forrása valamiféle kontraszt. A folklóralkotásokat létrehozó kollektív népi tudat legalább két komikumot fakasztó ellentétet érez az erotikus alkotás létrehozása közben. Az egyik az INTIMITÁS – NYILVÁNOSSÁG, a másik az ALANTAS/KICSI – MAGASZTOS/ NAGY kontrasztja. A nemi élet és az anyagcsere napi cseményeinek *intim jellege* nem valamiféle álszemérem vagy külső normarendszer parancsára alakul ki, hanem az ember természetes igénye. Az erotikus és obszcén dal költője érzi ennek a mindenkori szabálynak a megszegését, s a kontrasztot a kínálkozó komikum kicsi-holására használja fel. A másik ellentét ténye sem vitatható. Nemi aktus a szerelem magasztos érzései nélkül is létrejöhet, s az ember életében betöltött, legalábbis pillanatnyi jelentősége vitathatalan. Így bármennyire is depatctizált és természetes a primitív népi gondolkodásban a testi szerelem, mégis a legnagyobb élmények közé tartozik. Mivel ezzel szemben az erotikus népdalok legtöbbje a szexet csak mechanikus cselekvésként ábrázolja, degradálja, a megteremtett kontraszt újabb nevetség forrása.

Mindczeket számbavéve nyilvánvalóvá válik, hogy az erotikus irodalmak esetében minduntalan emlegetett külső tilalmak, tabuk és cenzúrák áthágása mögött rejlik egy mindenkori, emberi, belső "cenzúra"-megszegés észlelése is. Ezek a normaszegések mint kontrasztok kínálják a komikus minőségek kialakítását, s esztétikailag legértékesebbek azok az alkotások, melyek a népi erotikus nyelv szerveződésének e lehetőségeit ki is aknázzák.

Ugyanakkor a testi szerelem képei nemcsak a hahota kedvéért degradálnak mechanikus cselekvések rajzává. Valóban helytálló Bahtyin és mások megállapítása is, hogy az életben vannak olyan tények, amelyek csakis humorosan ábrázolhatóak. S ezek éppen a derékon aluli, "anyagi-testi" szférához kötődnek. Nevetségesek, de valóságfedezetük teljes értékű. A szerb és a magyar erotikus népdalokban sok apró, vaskos realitású életkép tűnik fel. A komikumnak pedig – értelmezői szerint – csak épp ilyen esetekben van esztétikai értéke: "... ha egyszersmind valamely társadalmi-emberi lényeg asszociációját is felkeltik". (Világirodalmi lexikon)

Megkockáztatunk felvetni még egy indokot a szex és a komikum társulásáról szóló okfejtésünkben. A nevetéshez és a nemi élethez is társra van szükség. Mindkettőnek jelentős szociális vonatkozásai vannak. Bergson írja: "A nevetésnek az együttélés bizonyos követelményeit kell kielégíteni. A nevetésnek társadalmi jelentésűnek kell lenni." Bizonyos értelemben ugyanezt állapíthatjuk a szexualitásról is.

Az erotikával párosított humort létrehozó, képlékeny, játékos, kacajra kész népi képzelet a komikum különböző formáival és fokozataival él. A humor céljaira fordítja a nyelv költői lehetőségeit is: a *többértelmű* kifejezőmódokat, a *szójátékokat*, a *poentírozást*, a *zenciséget*. A nyelvi áttételesség foka az adott műben lemérhető azon, hogy az erotikus tartalom mennyire burkoltan, eufemizáltan jelenik meg. Szepes Erika fejt ki, hogy a másodlagos, vagyis szim-

bolikus obszcenitások minden műalkotásban "művészileg értékesebbek: felidézik az eufemizmus állapotát, előkészítik a primér obszcenitás kimondását, a tetőpontot". A *szimbolikus*, olykor *allegorikus* látásmód is a szellemesség, a játékoság szolgálatába szegődik. A primitív világképben a komikum tartozékként mélyen benne gyökerezik a *groteszk* is.

A groteszk a komikumnak azt az alapvető mozzanatát fokozza a képtelenségig, hogy mindennek a fonákját, a visszásságát, a fordítottját mutatja. E fejtetőre állított világ sajátossága a bizarr zagyvaság, az össze nem illő elemek egymásra hatása, a felnagyított képzavar, a felforgatott arányok és az undorkeltés. A groteszk ezen jellemzői az erotikus népdalokban is feltűnnek. Nem olvasztják azonban magukba a definíciók olyan kitételeit, melyek szerint a groteszk félcélmét, riadtságot, feloldhatatlan kétségbeesést sugároz.

Hogyan alakul akkor ki az erotikus-komikus népdalok groteszk mozzanatainak ambivalenciája, "részint komikus, részint borzongató" (Világirodalmi lexikon) hatása?

A képzelet nemiséghez kötődő fintorai – minden prüdéria kiiktatása mellett is – működésbe hoznak egy taszítóerőt, melynek alapja a fentebb felvázolt két kontraszt: a nyilvános–intim és a kicsi–nagy. A nem csupán komikusnak, hanem groteszknek is érzett népdalok kiélezzik a kontrasztok hatását, és tovább is fejlesztik az *undor*, a *visszataszító* irányába. Így jön létre egy ambivalens, de "igenlő értelmű" (Bahtyin) népi groteszk realizmus.

Az eddigi megállapítások egyaránt érvényesek a szerb és a magyar erotikus népdalokra is, s igazolják Bahtyin tételét, miszerint az európai folklórban "a groteszk testfelfogás uralja valamennyi nép nem hivatalos beszédmódját".

Az elmondottak példázására legelőször Vuk gyűjtéséből idézzük az *Ići će na pazar* c. népdalt. A műben megfigyelhetjük a groteszk minden említett sajátosságát. A testrészt elszakad a testtől, "önálló életre kel" (Bahtyin), megszemélyesül, s így részként szimbolizálja az egészet:

Pička peče šarana,
Kurac gloda s tavana.
Uze pička lopatu,
Udri kurca po vratu.
Stade kurac plakati,
A pička ga tješiti:
"Šut', kurčiću, ne boj se,
Sutra jeste Vidovdan,
Ići ćemo na pazar,
Kupićemo svilen pas,
Zavićemo kurcu vrat!"

A magyar példák közül Csorba Béla 1982-ben Temerinben gyűjtött erotikus népdalának egy részletét idézzük. Itt is feltűnik a megszemélyesítés, a fölnagyítás, az emberi testrészt dologként való ábrázolása, az össze nem illő elemek keverése, bizarr összhatása:

Nem eszik a pina babot, Sári néni, bumm, baszd meg,
 Se cseresznyét, se tökmagot, Sári néni, bumm, baszd meg,
 Hússal él az, mind a kánya,
 Hun beveszi, hun kihányja, Sári néni, bumm, baszd meg.

A pinának nincsen álla, Sári néni, bumm, baszd meg,
 Mégis kinyól a szakállá, Sári néni, bumm, baszd meg,
 Ojan borbój borotvájja,
 Fejetetején a szája, Sári néni, bumm, baszd meg.

A te pinád üveghintó, Sári néni, bumm, baszd meg,
 Az én faszom szolgabíró, Sári néni, bumm, baszd meg,
 Nyissuk ki az üvegajtót,
 Lökjük be (j) a szolgabírót, Sári néni, bumm, baszd meg.

Meleg vót az üveghintó, Sári néni, bumm, baszd meg,
 Okádott a szolgabíró, Sári néni, bumm, baszd meg,
 Meleg vót az üveghintó,
 Okádott a szolgabíró, Sári néni, bumm, baszd meg.

Két szelídebb példát is felhozunk, melyek burkoltabban fejezik ki az obszcén tartalmat. Groteszktől mentesek, csupán komikumot hordoznak, amely azonban mély valóságfeltáró erővel bír. Érdekes módon a szerb és a magyar dal is előbbrevalónak tart valamit a szerelmeskedésnél: az egyik a munkát, a másik az evést:

Prijedlog

Oj snašice mila ajde
 Da od tebe pravim gajde,
 Da ti pisak moj sateram
 Samo dok se navečeram!
 (Vuk gyűjtése)

A magyar példa Pálóczi Horváth Ádám gyűjtéséből való:

Hajdinánom loccs,
 Mosogatok most,
 Szaladj innen, édes rózsám,
 Nem adhatok most,
 Nem adhatok most.
 Hajdinánom loccs,
 Gyere kincsem most,
 Elvégeztem a dolgomat,
 Kokasolj meg most,
 Kokasolj meg most.

ETO: 894.511.03

CONFERENCE PAPER

NAGY LÁSZLÓ HŐSI ÉNEK-FORDÍTÁS AIRÓL

Juhász Erzsébet

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete Újvidék

Közlésre elfogadva: 1988. január 15.

"Századunkban új fejezete kezdődik a Vuk feltárta hagyomány életének – az irodalomtörténeté és a műfordításé – írja Bori Imre *Irodalmak – kölcsönhatások* című tanulmánykötetében. – A magyar irodalom az utóbbiban inkább jeleskedett. (Csuka Zoltán, Kiss Károly, Nagy László) (...) Vuk élő hagyománya mindenekelőtt XIX. századi jellegű, mert ott még közvetlen kapcsolatok és hatások szálain futhat a figyelem, s itt fedezheti fel a kölcsönösség értékes képletét is..." (i. m. Újvidék, Forum Könyvkiadó, 1971. 57–58. o.)

Nagy László Vuk Karadžić gyűjtéséből való hősi ének-fordításainak elemzésekor azonban ki kell térnünk a hagyomány kérdéskörére. Mivel már nem élő, elevenül, közvetlenül ható hagyományról van szó, esetünkben e műfordítások formai megoldásainak vizsgálata kívánkozik előtérbe. Ha a forma felől kezdjük vizsgálódásunkat, megítélésünk szerint e hagyomány legmélyebb tartalmi rétegeit sikerül feltárnunk. S ez annál inkább fontos, minthogy e műfordítások tényleges szerepére, jelentésére és jelentőségére csak így derülhet fény.

Nagy László hősi ének-fordításait mindenekelőtt a formai pontosság jellemzi, s így azt a költői ihletettséget, amely sajátos szépségüket megadja, csak ennek alapján tudjuk megragadni és rangjukhoz méltóan méltányolni. De mielőtt ezek konkrét elemzésére rátérnénk, időzzünk el röviden magánál a formánál. E formai hűség több vonatkozásban fontos. Nagy László fordításai, híven az eredetihez, szerb trocheusokban, más szóval szerbus manierban íródtak. E versformai hagyomány megelevenítése pedig egy hagyomány tényleges dimenzióit foglalja magában. Egyfelől a délszláv hősi dalok tipikus közvetlen, eleven hatásra is, amelyet a magyar költészetre gyakorolt. E műfordítások formai hűsége által tehát Nagy László nemcsak a szerb hősi dalok hagyományával terem párbeszédet, hanem a XIX. századi magyar költészet egy vonulatával is. S erre érdemes egy kissé részletesebben is kitérnünk. Bori Imre írja a következőket: "Az 1820-as években a "pórdal" utáni kutatások során

és az irodalmi népiesség érvényre juttatásának lehetőségeivel kísérletezve a magyar költészet eljut a "szerb modorú műköltői gyakorlatig" is. A magyar népies irodalom kialakulása, mely Petőfi Sándor költészetében csúcsonodott ki, Faludi Ferenc és Csokonai Vitéz Mihály vers-kísérleteivel kezdődött, és időközben sorra próbát tett a kínálkozó lehetőségekkel. Írtak görög–latin minták nyomán eklogát, mely a görög pásztorok költészetének formája volt egykoron, s egy futam erejéig a magyar népköltészet "tónusát" is megszólaltatták. Az ekloga azonban klasszicista-rokokó műfaj volt, a kor pedig, amelyben ezek a dalok születtek, már a romantika szellemének áldozott. Így talált rá a szerb népköltészet hozta hősdalra, amelynek hangjaiból a romantikának azokat a sugallatait érezték átáramlani, amelyeket kerestek, minthogy e dalokban a "népi" és a "történelmi" elem együtt volt." (Bori Imre: *Magyar-délszláv irodalmi kapcsolatok*, Újvidék, Tartományi Tankönyvkiadó Intézet, 1970. 49. o.) Köztudott, hogy Goethe közvetítésével először Kazinczy fedezte fel a délszláv népköltészetet, majd Kölcsey kísérletezett a szerbus manier versformájának magyar életre keltésén, de annak teljes költői szépségét majd csak Vörösmartynak sikerül magyarul megszólaltatni.

A szerbus manier, mint tudjuk, ötlábú, trochaikus sorokból álló rímtelen, egysorofajú szerkezet, amely 4+6 metszetű lévén, sajátosan aritmikus. Jellegzetességét ezen túlmenően az úgynevezett szláv paralellizmus adja meg. Ez a formai sajátosság pedig e hagyomány még egy távolibb, ősbibb rétegét idézi emlékezetünkbe. Roman Jakobson *Grammatikai párhuzamosságok a népköltészetben* című tanulmányában, ahol az orosz népdalokon kívül kitér többek között arra is, hogy a párhuzamosság jelenségének első felismerője (Robert Lowth) bibliai szövegnek, az Ézsaiás könyvének a verseit elemezve határozza meg sajátosságának mibenlétét – írja a következőket: "... a párhuzamosság nem csupán stilisztikai eszköze a formulaszerű szintaktikai ismétlésnek, hanem mintegy a két szemmel történő látásra emlékeztető eredményt akar elérni. Lényegében két szintaktikai kép egymás fölé helyezése, hogy azokat szilárd-sággal és mélységgel lássa el. A minta ismétlése azzal kelt hatást, hogy egybekapcsolja azokat a szintagmákat, amelyek első látszatra meglehetősen lazán vannak összeillesztve." (In: R. J. *Hang-jel-vers*, Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1969. 352. o.) A forma meghatározásán túl pedig így ír: "Ez nem szeszélyes ötlet, sem nem barbarizmus", hanem a gondolat és megszólaltatás közti belső, bonthatatlan kapcsolat elmés felismerése, vagy még inkább egy tudattalan, ösztönös, spontán megérzése a gondolat zenei logikájának és a megfelelő hangok zenei logikájának." (i. m. 357. o.)

A jugoszláv szakirodalom általában szláv antitézisként határozza meg e jelenséget, érzésünk szerint azonban e megnevezés nem a legszerencsésebb, minthogy az ellentézés túlságosan leszűkíti jelentését, holott a szerb hősköltéményekben oly gyakran előforduló párhuzamosságra is igen jellemző, hogy annak mindhárom fajtája előfordul bennük, szinonim párhuzamosságok ép-púgy, mint ellentétes és szintetikus párhuzamosságok. Itt is megfigyelhető az, amit Roman Jakobson az orosz népköltészet párhuzamosságait elemezve megállapít, hogy t.i. "e párhuzamosságok állandóan keverednek egymással, és éppen ez a keveredés adja meg a kompozíció változatosságát és szépségét". (i. m. 348. o.)

Idézzünk néhány példát a fentiekre:

"Hallod-e te, hű Golubán szolgám!
Szállj le, szolgám, hattyú paripádról,
Vedd az úrnőt fehér kezeidre,
Vidd az úrnőt sudár toronyba,
Itt hagylak a Jó Isten nevében!
Ne menj harcba, ne menj Kosovóra,
Itt maradj a fehér udvaromban."

Vagy:

Vajjon ez a fejedelmi bástya?
Hát a bástyán árva lélek sincsen?
Nem hallja meg az udvarban senki,
Meghallja a jó Milica cárné.

Vagy:

Sebesülten jön Milutin szolga,
Jobb kezét a bal kezében hozza,
Tizenkét seb nyíladozik rajta,
Lova pedig csupa véres tajték.

(*Lázár cár és Milica cárné*, in.: Nagy László: *Babérfák*,
Budapest, Magyar Helikon, 1969.)

Vagy:

Látod-e ott a sok harci kopját,
Legmagasabb, legsűrűbben állót,
Ott ömlött ki a vitézek vére,
Jó lovaknak ért a kengyeléig,
Kengyaléig, kengyele szíjáig.
(Koszovói lányka)

Nagy László fordításának sajátosságait *A koszovói lányka* című hősi ének részletesebb elemzésével kívánjuk érzékeltetni. Híven az eredetihez, ez a hősi ének is szerbusz manierban íródott. Tartalmában is híven követi az eredetit, majdnem minden esetben sornyi pontossággal. A jellegzetes párhuzamosságok különböző fajtái is éppúgy és éppen ott található meg benne, mint az eredetiben. Az olvasó szemében azonban egy esztétikailag magas mércével mérhető műfordítás egyúttal önálló mű is, nem a fordítás minősége, hanem magának a lefordított műnek az értékei válnak elsődlegessé. Vegyük szemügyre először önálló műként e költeményt. Legfeltűnőbb vonásának a sűrítettsége tűnik. A mű epikai fonala teremti elsődlegesen ezt a sűrítettséget. S ez időkezelésének következménye. Fordított, visszautaló időrend jellemzi e hősi ének epikumát. A koszovói lányka című regy a rigómezci, illetőleg koszovói csata színhelyére, hideg

vízzel mossa, vörös borral itatja az életben maradt sebesülteket, s egy életben maradt vitéznek mondja el az előzményeket, azt, hogy a csata előtt neki házasságot ígért egy vitéz, s őt keresi itt a csatatéren. Majd miután megtudja, hogy meghalt, a cselekmény visszautalóból lineárisra vált át, hogy kiszáratva egy állapot megjelenítésével időtlenedjen el, a veszteség, a pusztulás élményének állóképévé merevítve minden történést és időbeliséget. E sűrítettségnek látszatra ellentmond az a körülmény, hogy a költemény 18 sora egymás után háromszor ismétlődik meg:

Derék vitéz ezen a világon:
Kövezetet verdes a szablyája,
Selyem kalpag, tollbokréta rajta,
Kerek-mintás palást van a vállán,
Nyaka körül puha selyem kendő.
Hátranézett, látott a szemembe,

...

Megyek, lelkem, halálos veszélybe,
Fejedelmünk vitéz táborával,
Kedves lelkem, istenhez imádkozz,
Térjek vissza épen, egészségben,
Hogy téged is érjen jószerencse,
Milánomnak mert én kiszemellek
Milánomnak, hites cimborámnak,
Aki engem fogadott testvérül,
Úristen és szent János nevében.

A jövődöbéli férjet kísérő két barát leírását szolgálja az első két előfordulása e soroknak, s a vőlegényre vonatkozik a harmadik. Az eltérés azonban nemcsak abban mutatkozik meg, hogy más-más ajándékot kap mindhármuktól, hanem mintegy a veszteség nagyságát érzékeltetendő, tartalmi fokozásnak is tanúi lehetünk azáltal, hogy legutoljára tudjuk meg: a koszovói lányka mindenekelőtt vőlegényét keresi a csatatéren, aki jövőjét, boldogságát jelképezi. Ezek az ismétlődések tehát olyan párhuzamosságot hoznak létre, amelyre a fokozás jellemző. Az eltérések újabb párhuzamos sorokat képeznek, s így egymással is összerímelnek, még egy szinten nyomatékosítva a gradációt. Figyeljük meg. Az első előfordulásakor olvashatjuk:

Kerek-mintás palástját vetette,
levetette, aztán nekem adta:
"Nesze, lányka, tied a palástom,
Palástomról megemlegetsz engem,
Palástomról nevémen szólítasz."

Másodsor:

Ujjáról a gyűrűt vette,
Le is vette, aztán nekem adta:

"Nesze, lányka, tied ez a gyűrű,
Gyűrűmről majd megemlegetsz engem,
Gyűrűmről majd nevemen szólítasz."

A harmadik:

Szép aranyos fátyolkáját vette,
Le is vette, aztán nekem adta:
"Nesze, lányka, az aranyos fátyol,
Fátyolról majd megemlegetsz engem,
Fátyolról majd nevemen említesz."

A tizennyolc háromszor egymás után előforduló sorban a változó elemet mindössze egy-két szó képezi, s hogy mégsem tűnik monotonnak, sőt épp ellenkezőleg, drámai sűrítettség, balladai tömörség benyomását kelti, az nyilván az időkezelés fent említett sajátosságainak a következménye, a jelen és a múlt, a remény és a reménytelenség ütköztetése teremt feszültséget.

Van e hősi éneknek még egy olyan vonulata, amely igen erőteljes hatást vált ki, ezt pedig két színnek, a fehérnek és a vörösnek a ritmikus váltakozása képezi. A vörös szín vörösborként a tüzes élet jelképe, vérként a pusztító halálé. Ebben a két jelentésében ismétlődik újra meg újra az egész éneken át. Ennél telítettebb, többértelmű a fehér szín jelentése: fehér ruhaujjról olvashatunk, fehér könyökről, de fehér a kenyér, fehér a tüdő, fehér a templom is, fehér az otthoni udvar, fehér a koszovói lányka arca, fehér, keservesen jajgató torka. A délszláv népköltészet igen sűrűn és igen sokféleképpen használja a fehér színt, nemcsak a szóban forgó hősi énekre jellemző tehát, példánk azonban jól érzékelteti jelentésárnyalatainak gazdagságát. Jelenti és jelképezi ez a szín az ártatlanságot, tisztaságot, életető táplálékot, de jelenti és jelképezi mint egy arc holtápadtsága az életerő megfogyatkozását vagy elapadását, a halálos fájdalmat, tiszta, végérvényes és feloldhatatlan gyászt is. Érdeemes lesz kitérnünk ennek kapcsán arra a mozzanatra, hogy Nagy László, híven az eredetihez, általában használja a fehér jelzőt, egyetlen kivétellel. Az eredetiben így olvasható: Kada knez Laza pričešćiva vojsku/ Kod prekrasne Samodreže crkve. A Samodreža templom jelzője a magyarban nem a prekrasna szónak megfelelő gyönyörű, hanem a fehér Fejedelmünk hadát áldoztatta/ Szamodreža *fehér* templomában. Hogy Nagy László mennyire érzékeltette a délszláv költészetben oly gyakori fehér szín hangsúlyosságát s számtalan jelentésárnyalatát, bizonyítja az is, hogy az ő *Hasanaginica*-fordítása így kezdődik:

Mi fehérrel fenn a zöld erdőben?
Hó fehérrel, vagy hófehér hattyú?
Hó ha volna, már elolvadt volna,
Hattyú volna, towarepült volna.
Nem is hó az, nem is fehér hattyú,

Fehérel a Hasszán aga sátra.

A többi magyar fordítás, többek között Kazinczyé is a fehérel helyett a megszokott s ezért hangsúlytalan fehérlik szót használja.

Nagy László fordításainak költői ihletettségét *A koszovói lányka* zárósorai érzékeltetik igen találóan. E sorok tartalmilag is, formailag is hűek az eredetihez, s mégis tartalmaznak egy olyan többletet, amely sajátos és csak egyetlen nyelven, az anyanyelven fejezhető ki, s amelynek kifejezésére csak vérbeli költő lehet képes. Vessük össze a szóban forgó sorokat:

Kukajući iz bijela grla:
 Jao jadna, ude ti sam sreće!
 Da si, jadna, za zelen bor uvatim,
 I on bi zelen osušio."

Nagy László fordításában:

Fehér torka keservesen jajgat:
 "Jaj én szegény, jaj én szerencsétlen!
 Ha én, szegény, érnék zöld fenyőhöz,
 Zöldje, tudom, tüstént leszáradna."

Végezetül elmondhatjuk, hogy bár a forma vizsgálatát tűztük célul, a hangsúly mégiscsak egy hagyomány múlhatatlanul eleven szépségének felmutatásán van. Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy e hősi dalok értékét, s fordítás általi föllevenítését is az adja meg, amit Goethe 1825-ben a *Szerb dalok* című írásában a következőképp határoz meg: "Ha... ily költeményeket kézírásban, mi több, nyomtatásban olvasunk, értéket különösképpen csak akkor tulajdonítunk nekik, ha szellemünket és értelmünket, képzeletünket s emlékezetünket is ösztönzik, ha közvetlenül és tartalmasan ismertetnek meg bennünket bizonyos néptörzs ősi sajátjaival (ha világosan szemléltetik a helyszíneket, melyekhez az események kötődnek, s megmutatják ama viszonyokat is, melyek mindezek folyamányaképpen kialakultak.)" (J. W. Goethe: *Antik és modern*, Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1981. 667. o.)

E nemes küldetésnek tesznek eleget Nagy Lászlónak nemcsak szerb hősi ének-fordításai, de *Babérfák* címen megjelentetett vaskos kötetnyi délszláv népköltészet-fordítása is. Goethei értelemben kell tehát értenünk és értékelnünk a *Babérfák* utószavában írottakat: "Jelen gyűjteménnyel – írja Nagy László – bizonyítani kívánom azt is, hogy szomszédaink értékeit szeretjük és tiszteljük a létfontosságú megértés jegyében."

A SMRT MARKA KRALJEVIĆA CÍMŰ HŐSI ÉNEK MAGYAR FORDÍTÁSAIRÓL

Turi Márta

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete Újvidék

Közlésre elfogadva: 1988. január 15.

"A fordítókat buzgó kerítőknak kell tekintenünk, akik felmagasztalják előttünk egy félig lefátyolozott szépség bájait; s ezzel ellenállhatatlan vonzalmat keltenek bennünk az eredeti iránt."
(Goethe)

A "Szerbus Nép-költés" (Toldy Ferenc) iránti nagyfokú érdeklődés – elsősorban Goethe fordításai nyomán – a magyar költőket is arra ösztönözte, hogy a szerbhorvát népköltés legjavából ültessenek át anyanyelvükre "keserves énekek"-et, "vitézi énekek"-et, amelyeknek dalolása – ahogyan Sándor István írja – "a magyarok elődeinél régebben épp oly szokásban volt, mint a vele egykorú szerbek körében."

A Kraljević Markóról (Márk királyfi, Markó királyi), a "szerb Herkules"-ről (Greguss Ágost megállapítása) szóló legendák, dalok már a XVI. században kezdtek beszivárogni a magyar irodalomba, de csak a Székács József 1836-ban megjelent délszláv népdalgyűjteményében szereplő dalok helyezték először clónyös megvilágításba Markót (a kötetben helyet kapott a Királyfi Marko halála is). Szász Károly az eposzok hőseivel hasonlítja össze Markót, Heraklésszel és Rusztémmel, az indoeurópai őslegendák hőseivel.

Rövid dolgozatomban a Vuk Stefanović Karadžić *Srpske narodne pjesme* VI. kötetében szereplő *Smrt Marka Kraljevića* című hősi énekkal, pontosabban az 1946-ban Budapesten megjelent Csuka- és az 1975-ben ugyanott napvilágot látott Nagy László-fordítás összevetésével foglalkozom, megszívlevél Rónay György tanácsát, miszerint "duplung-fordításokról szólva felesleges az ítékezés

aktusát erőltetni." A "kié a jobb" önkényes eldöntése bizonyára súlyos méltánytalanságokat eredményezne, különösen akkor, ha tudjuk, hogy a jelentős művek benne élnek az időben és átveszik változásait. "Minden nyelv, kor és költő csak a maga adott keretei, felfogása és ízlése szerint valósítja és valósíthatja meg a fordításban a maga mindig is szem előtt tartott hűségigényét; (...) ha két fordítás különbözik egymástól, ebben nincs semmi különös, az lenne meglepő, ha egyeznének" – mondja Somlyó György a fordítás poétikájáról szólva.

A két műfordítás közötti első jelentős különbség a formát tekintve jelentkezik. Az eredeti műalkotást szem előtt tartva Nagy László nem tördeli a verset, meghagyja egy hosszú folyamnak, míg Csuka Zoltán értelmi-érzelmi szakaszokra tagolja, ezzel mintegy dramatizálva a költeményt. Strófákat teremtvé külön kiemeli a párbeszédet Marko és a tündér között. A gondolati egységek lezárásakor nem elégszik meg az interpunkció megfelelő használatával, hanem beiktatja a megálljt parancsoló szünetet (az idézőjeles szövegrészek után mindig, egyébként pedig akkor, ha a történet egy-egy mozaikja véget ér).

A másik azonnal szembeötlő különbség a műfordítások elbeszélő idejének különbözősége. Csuka híven követi az eredeti szabta múlt időt, míg Nagy László jelen időben írja le a történéseket.

A párbeszédés részeknél, főleg a megszólításoknál még érdemes elidőzni. A tündér így fordul Markóhoz:

Pobratime, Kraljeviću Marko!
Znadeš, brate, što ti konj posrće?
Žali Šarac tebe gospodara,
Jer čete se brzo rastanuti.

A *znadeš* szó kapcsán eszembe jut Lator László egy mondata, miszerint "minden nyelvnek vannak szavai, amelyeknek más nyelvekben van pontos szótári megfelelőjük, de hangulati tartományunk szegényesebb." Tanulmányában a futtam ige fordíthatatlanságára utal, melyet csak a futottam-mal lehet visszaadni, pedig a kettő között igen jelentős különbség van. Ez a helyzet a *znadeš* igével is, amelyet Csuka is, Nagy László is tudod-e formában vet papírra.

A fordítók nem érzékeltetik a két szó (*pobratime*, *brate*) közötti fogalmi, jelentésbeli különbséget sem, az ismétlés is elmarad a magyar szövegben, a közlés nagymértékben leegyszerűsödik. (A kiragadott példa csak egy a sok közül, mert erre és ennek fordítottjára is sorolhatnák még bőven szavakat, szószerkezeteket.) Csukánál az iménti megszólítás a következőképpen hangzik:

Hej testvérem, híres Márk királyfi!
Tudod-e, hogy mért botlott meg Sárác?

Nagy László így fordítja:

Jópajtásom, jó Kraljevics Markó!
Tudod-e, hogy lovad miért botlik?

Nagy Lászlónál a megszólítás nem változik, állandó szókapcsolat, illetve szözerkezet marad (Jópajtásom, jó Králjevics Markó!), csakúgy mint a szerb eredetiben (Pobratime, Kraljeviću Marko!), míg Csuka hol így, hol úgy fordítja (Hej testvérem, híres Márk királyfi!, illetve Jó testvérem, vitéz Márk királyfi!). A következetesség egyébként sem tartozik a szöveg hangulatát egyébként remekül visszaadó Csuka erényei közé, különösen ami a névhasználatot illeti. A címben szereplő Kraljević Marko – valószínűleg a délszláv tízes megtartásához való görcsös ragaszkodás miatt – egyszer Márk, máskor Márkó néven szerepel, különösen az első strófában zavarva ezzel a megértést; kezdetben úgy tűnik, mintha két személyről volna szó.

A délszláv népköltészet szellemét egyébként igen jól ismeri Csuka is, Nagy László is, s a kép teljessége és az eredetihez való hűség kedvéért mindkét műfordító megtartja az anaforákat, epiforákat (elő- és utóismétléseket és a szóismétléseket:

Csuka

Nagy László

Nehogy kardja török kézre jusson,
Nehogy véle török büszkélkedjék,

Előhúzza jó Králjevics Markó,
Előhúzza kardját az övéből,

Halkan fiam, a hőst föl ne ébreszd,
Rosszkedvű Márk, ha álmából ébred.

Egy úton jár jó és balszerencse,
Balszerencse mellett jó szerencse.

Tenger mellett, Urvina hegységben.
Mikor Márkó már az Urvinán járt,
Sárác lova botladozni kezdett,
Botladozni s könnyeit hullatni.

Tengernél, az Urvina tövében.
Mikor pedig hajt az Urvinára,
Megbotlik, a szeme könnybe lábbad.

Nagy László ez utóbbi idézetben mulasztást követ el; kétségek között hagyja az olvasót, míg hét sorral odébb nem tisztázza a félreértést, nem egészen nyilvánvaló, ki az, akinek "a szeme könnybe lábbad":

Most meg, Sáró, megbotlik a lábad,
Megbotlik, s a szemed könnybe lábbad.

A mottóul választott aforizmában az áll, hogy a műfordítók kedvet csinálnak az eredeti műalkotás elolvasásához, igen ám, csak hogy ilyenkor érnek a meglepetések is. Rádöbbenünk arra, hogy nem mindig alapozhatunk a fordító tekintélyére, mert gyakorlott "szövegalkotók" is tévedhetnek, méghozzá súlyos tárgyi tévedés írható a számlájukra. Csukánál az

Evo ima sto i šeset ljeta
Kako sam se s tobom sastanuo,

a következő (félre)fordításban szerepel; a százhatvan nem lehet százhat.

Idestova százhat éve immár,
Százhat éve, hogy mi találkoztunk.

Azzal, hogy kétszer írja le – feleslegesen –, még nyomatékosítja melléfogását.

A két fordítást egymással, de főként az eredetivel összevetve egyre inkább kénytelen vagyok elhinni Somlyó György megállapítását, miszerint "tökéletes fordítás nincs", és "minden fordítás csak megközelítés", mert ha a legdurvább hiba nem is jelentkezik a célnyelvi megvalósulásban, a kényszerű kompromisszumokat a popoviči értelemben használt nem "passzív" olvasó – az eredetire is odafigyelve – megérzi. Megpróbálja mérlegre tenni, mi az, amit a műfordító feláldozott/feláldozhat a "valamit valamiért" szellemében. Az természetes, hogy ekvivalens fordításról ritkán lehet szó, már az ismert nyelvi okok miatt sem, ezért fontos, hogy a szöveghű fordítás – a szigorú kötöttségek ellenére – megragadja az eredeti atmoszféráját, mert az újraalkotás csak ebben az esetben lehet eredményes. Hogy a tartalom és a forma mellett a mű hangulatának visszaadása is sikerült mind Csuka Zoltánnak, mind Nagy Lászlónak, arra hadd hozzak fel egy-egy szép példát "a váratlanságok művészeté"-nek (Radó György) mindkét nagy mesterétől:

Csuka

Mikor éles kardját Márk eltörte,
Kopjáját is hét darabba törte,
S bédobta a fenyőlombok közé,
Előkapta a tollas buzogányát,
Előkapta, jobb kezébe vette,
Messze dobta Urvina hegyéről,
Le a mélybe, a kéklő tengerbe,

Nagy László

Mikor Markó levelét megírja,
Földobja a zöld fenyő bogára,
Hogy az útról meglátni lehessen.
Vet a kútba arany kalamárist,
Leveti a zöld mentét magáról,
Fenyő alá teríti a fűre,
Keresztet vet, mentéjére fekszik,
Coboly-kalpag húzva a szemére,
Úgy fekszik, hogy föl sohase ébred.

Hogy vannak kifogásolható, hangulatilag oda nem illő szavak, szószerkezetek, sőt mondatok is mindkét fordítónál, talán nem vitás, bár az egyén véleménye nem mindig felel meg a többség véleményének, de annak tudatában,

hogyműfordításban az is szabály, hogy nincs szabály, nem lehet pálcát törni egyetlen fordító/fordítás felett sem; hiszen ki-ki a két nyelv különböző történeti hagyományait, de legfőképpen a szöveggörnyezetet figyelembe véve másként oldja meg kitűzött feladatát, más-más nyelvi eszköztár segítségével, frappáns vagy kevésbé sikerült fordulatokkal, de mindig szívós türelemmel, hogy a "váratlanságok művésze" az egy-egy műfordító által megvalósítható legmagasabb szintet érhesse el.

IRODALOMJEGYZÉK

- 1 Magdalena Anđelić – Veselinović: *Kraljević Marko, a délszláv népi epika hőse a magyar fordítások és bírálatok, valamint a XIX. századi útinaplók megvilágításában*, HITK, 14., V. évf., 1973.; Újvidék
- 2 Dr. Dávid András: *Fejezetek a magyar--délszláv művelődési és irodalmi kapcsolatok köréből* (Főiskolai jegyzet), Subotica, 1970.
- 3 *Délszláv népballadák* (Fordította Csuka Zoltán), FAUST Könyvkiadó, Bp., 1940.
- 4 Dr. Ferenczy Gyula szerk.: *A fordítás elmélete és gyakorlata*, FELSŐOKTATÁSI PEDAGÓGIAI TANULMÁNYOK, Bp., 1979.
- 5 Harmat Béla: *Csuka Zoltán bibliográfia*, Pest megyei Művelődési Központ és Könyvtár, Szentendre, 1982.
- 6 Karadžić Vuk Stefanović: *Srpske narodne pjesme*, 6. kötet, Izdanje i štampa državne štamparije, Belgrád, 1935.)
- 7 Nagy László *összegyűjtött versei* (3. kötet), Magvető, Bp., 1975., II. bővített kiadás
- 8 Anton Popovič: *A műfordítás elmélete*, Madách, Bratislava, 1980.
- 9 Rákos Sándor szerk.: *Tanulmányok a műfordításról*, A MAGYAR ÍRÓK SZÖVETSÉGE MŰFORDÍTÓI SZAKOSZTALYÁNAK KÜLÖNKIADVÁNYA
- 10 Takács József szerk.: *A műfordítás elmélete és gyakorlata*, OLASZ FILOLÓGIAI TANULMÁNYOK, Bp., 1973.

ETO: 886.1-34:398

CONFERENCE PAPER

EGY SZERB NÉPMESE STRUKTÚRÁJA

Harkai Vass Éva

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete Újvidék

Közlésre elfogadva: 1988. január 15.

Mennyiben lehet célszerű Propp száz varázsmese alapján felállított meseképlete után felvázolni egy népmese struktúráját? Mennyiben lehet célszerű egy folklór alkotás struktúrájának elemzése, mely struktúra – mint ahogyan Voigt Vilmos említi¹ – a "szerveződő, kezdeti struktúrák" közé tartozik, s nem is egyedisége, hanem közösségi jellege hangsúlyozott?

Elemzéssel elsősorban arra szeretnék rámutatni, hogyan valósul meg a Propp által felvázolt modell egy szerb népmese szövegében, másodsorban pedig arra, milyen struktúraszervező "többlettel" rendelkezik a vizsgált mesevariáns.

A *Hazugsággal nem jutsz messzire* című varázsmese, amelynek szövegét elemzem, Vuk Karadžić gyűjtéséből való; Csuka Zoltán fordította magyar nyelvre, s Kovács Zoltán iktatta be *Az aranyhajú királylány* című, délszláv népmeséket tartalmazó kötetbe.² A kötet jegyzetei szerint "A feljegyzés helye s a mesemondó neve ismeretlen."

A mesélő a népmese kiinduló szituációjában felvázolja a család tagjait, s közli a velük kapcsolatos lényeges információkat: "Élt egyszer egy király s vele három fia, de olyan öreg volt már szegény király, hogy se nem látott, se nem hallott." "Bár ez a szituáció – mondja Propp a népmesék kiinduló szituációjára vonatkozóan³ – voltaképpen nem funkció, mégis fontos morfológiai elemként kell kezelnünk." Ebből a kiinduló szituációból kerekedik ki ugyanis a hiány, valami birtoklásának az óhaja, amely a mesét mozgásba lendíti: "Ebben a törődött állapotban egy éjjel azt álmodta (a király), hogy van valahol a világon egy város, s abban a városban egy kút, amelynek vizében ha megfürdik az ember, újból megfiatalodik, s visszanyeri látását, hallását." A víz birtoklásának óhajában már a mese első funkciója fogalmazódik meg, majd nyomban következik a második is (a királyfiak értesülnek a hiányról): "Mikor új napra

virradt, és felserkent álmából, magához hívatta fiait, elmondotta nekik, milyen álmot látott..."

Ebből a mozzanatból fejlődik ki azután egy hőstípus – a kereső hős –, mégpedig megháromszorozottan: a királyfiak felváltva indulnak útnak, hogy megszerezzék a fiatalság vizét. A kereső hős mint szereplő megháromszorozódása már eleve egy egész funkciósor megháromszorozódását vonja maga után: háromszoros útnak indulás, majd háromszoros próba következik egy-egy hős reagálásával: "Apja megadott mindent s felkészítette, a fiú pedig tengerre szállt, és elindult a messzi útra. Sokáig hajózott így a tengeren, míg egy városhoz ért, melyben egy király uralkodott. (...) A király megkérdezte tőle, ki fia, honnan jön, és mi járatban van. A királyfi azonban ráripakodott, mondván, hogy ő király fia, és senkinck sincs jogában megkérdezni tőle, hogy ki fia, honnan jött, és mi járatban van. A király erre roppant dühös lett s megparancsolta, azonnal verjék bilincsbe, és vessék tömlőbe az ifjút; ugyancsak lecukatta az embereit is, a gályát pedig elkoboztatta." A harmadik, a legfiatalabb fiú válaszol az idegen király kérdésére, s tovább juthat; az idegen király ekkor az adományozó szerepében lép fel: segítőtársakhoz juttatja a hőst, ugyanakkor nyomatékossítja is a víz megszerzésének szükségességét: ti. ő is igényt tart rá.

Új szereplők lépnek tehát a mesébe: a segítőtársak (egy remete, a madarak nyelvéen értő vadász, a madarak, köztük egy öreg sas), akik láncszerűen ajánlják egymást. A sas tanácsokat ad (szükséges kellékeket javasol), majd útnak indulnak. "Ezzel a hős külsőleg teljesen elveszti jelentőségét: ő maga nem cselekszik, a segítőtárs végez el mindent helyette. A hős morfológiai jelentősége mégis igen nagy, mivel az ő szándékai szabják meg a mese menetét" – mondja Propp.⁴ A hőst tehát elvezetik arra a helyre, ahol keresésének tárgya található. Az akadályok leküzdése után (chhez voltak szükségesek a kellékek) következik a keresett tárgy megszerzése. A hős azonban a fiatalság vizén kívül, amely a királynő kútjában van, a királynét is "megszerzi": "A királyfi szép csendesen hozzá lépett, meg is szeretgette, aztán jobb kezéről lehúzta a gyűrűt, bal lábáról meg a harisnyát, a térdén pedig jelet hagyott."

Kettős küzdelemről, kettős megszerzésről van tehát szó; ezen a kettős cselekvésmozzanaton belül a második, a királyné megszerzése teszi lehetővé ui. a mese második menetének bekapcsolódását.

A hős a kezdeti hiány megszüntetése után visszafordul, az idegen király megijodik a víztől, kiengedi a rabként tartott két idősebb fiút, akik újabb hiányt indukálnak: "a két idősebb fivér összebeszélt, hogy elveszik a vizet öccsüktől, odahaza behízelgik magukat az apjuknál, hogy ők találták meg a csodatevő vizet."

E funkció révén lesz a két fivérből a mese két álhőse. A hőst elűzik otthonról, falusi bíróhoz kerül juhásznak. Itt indul majd a mese második menete – ugyanis "Minden újabb károkozás, minden újabb hiány újabb menetet hoz létre."⁵ Mivel a továbbiakban már nem kereső hősről van szó, hanem olyanról csupán, aki a hiányt elszenvedi, s nem lép ellenakcióba, a királynénck kell ellenakcióba lépnie.

A két mesemenetet egy epizód választja el egymástól, s ugyanakkor tartja is egybe, hiszen általa jönnek létre a mese ok-okozati összefüggései. E közbeeső, cselekményt indító epizód pedig a következő: "A királyné, akinek a kútjából a gyógyító erdejű vizet hozták, a királytól áldott állapotban maradt, s hogy elérkezett az ideje, fiúgyermeket hozott a világra. Mikor a gyermek egyéves volt, megkérdezte az édesanyjától:

– Édesanyám, hol van az én apám?

Anyja meg így felelt:

– Megkeressük, fiam."

Ez a mozzanat tehát újabb cselekményt indít be, hiszen: "Bármely mesebeli elem alkalmas arra, hogy belőle cselekmény fakadjon."⁶ Következik a királyné királyhoz írott levele, majd a hősök újabb kipróbálása. Először az álhősök jelennek meg, akik újra eredménytelenül esnek át a próbán, majd miután a valódi hős gyermekéről mintázott arcképét tartalmazó selyemkendőt végighordozzák a városon, a falvakon, megjelenik a hős is. Átesik a próbán, megoldja a királyné rébuszát, felismerik, összeházasodnak, az álhősöket pedig a király leleplezésük után elkergeti. Ezek a mese zárófunkciói.

A proppi modell tehát a kettős hiány bevezetése révén gazdagodott. E kettős funkciósor a hős jellemét is kettőssé módosítja: a kereső hős bajba jutott hőssé válik általa, s az akcióba az eddig ellenfélként szereplő s egy ízben már legyőzött királyné lép – most már segítőtársként.

A kettős hiány révén egy egész funkciósor ismétlődik, egy újabb menet rendelődik az elsődleges mellé, s e kettő a mesében közös befejezésben találkozik. Párhuzamos szerkesztéssel állunk szemben tehát, amelyet egyetlen közös mesezárlat tart össze. "A funkciók ismétlődésének száma bámulatosan nagy" – mondja Propp,⁷ s nemcsak a funkciók, egész funkciósorok is ismétlődhetnek. Az elemzett mesében két ilyen funkciósor ismétlődik, amely két menetet képez.

A mese szerkezetét még tovább bonyolítja, hogy e szerkezeti egység értékű funkciósor ismétlődésén kívül a szövegben egyéb ismétlések is előfordulnak: a népmesére oly jellemző háromszoros ismétlés pl. A megháromszorozott szereplők révén megintcsak funkciók, funkciósorok háromszorozódnak meg – sőt két ízben is: először az idegen király, majd a királyné színe előtt.

Bizonyos szempontból a keresés kettős motiváltsága is a mese ismétlődés-mechanizmusába tartozik. Nem indít ugyan újabb menetet a mesében, de megkétyszerzi, s ezzel nyomatékosítja a keresett tárgy felkutatásának óhaját.

A Propp által felvázolt szereplőtípusok ebben a mesében is jelen vannak (hős, álhősök, útnak indító, adományozó stb.), azzal, hogy egy-egy szereplő több szerepkört is betölt: az idegen király pl. adományozó, hiszen segítőtársakhoz juttatja a hőst, de egyben újabb útnak indító is, mintegy nyomatékosítva a keresés fontosságát.

Az a cselekvésbeli mozzanat, hogy a hős elé akadályok gördülnek, az epikus késleltetés eszközét vezeti be a mesébe.

Mindent összegezve megállapíthatjuk, hogy az elemzett mese is szorosan beletartozik a Propp által felvázolt modellbe, mely szerint "Morfológiailag

mesének tekinthető minden olyan fejlemény, amely a károkozástól vagy hiánytól különféle közbeeső funkciókon keresztül házassághoz vagy más megoldás értékű funkcióhoz vezet.⁸

Az említett népmese elemzése azonban ugyanakkor ennél még több tanulsággal is szolgálhat, hiszen "Az a tény, hogy a népköltészeti alkotás voltaképpen 'általános helyek' kombinációja, tehát az egyes szöveg sajátosságait csak az általános helyek rendszerének, forrásainak, elterjedtségének ismeretében lehet megfigyelni, lényegében nem mond ellent annak, hogy az egyes szöveg önmagában, autonóm és öntörvényű értékmezőként is elemezhető, mert hisz nem az általános helyek, a motívumok stb. pusztán megléte adja meg a szövegek lényegét, hanem mindezeknek a kombinálása, mindezek láncolata, összefűzése, megszerkesztése. Az egyes szöveg elemzésének nyilván éppen ezekre az utóbbiakra: *a szöveg strukturálására* kell odafigyelnie, hogy láttathassa az általános helyek, a motívumok funkcionálását, az egész szöveg mozgásterét."⁹

E variáns sajátos szövegstrukturáló elemei pedig a mese kettős menetéből erednek: ez a szövegbeli jelenség indukálja a mese domináns párhuzamát, ismétlődésrendszerét, bináris elrendeződését. A funkciósorok közötti párhuzam tehát nemcsak a megháromszorozódott hős (a két álhős és a hős) miatt áll fenn, hanem még bonyolultabbá válik azáltal, hogy a mese kettős menettel rendelkező struktúrát állít fel. Összetett, bonyolult mesestruktúrával állunk szemben tehát.

A mesecímbe is jelzett hazugság leleplezése teszi szükségessé, motiválja a mese második menetének bevezetését, amelyben végső soron egy közösség szelleme, etikája fogalmazódik meg.

Az aranyhajú királylány című mesegyűjteményben található még néhány, összetett struktúrát felmutató meseszöveg, amelyek között külön figyelmet érdemel a Hamupipőke-mesével rokonságot mutató, azonos című Vuk-gyűjtötte mese is. A Grimm-testvérek által is lejegyzett meséhez viszonyítva ez a "módosított", továbbvariált mese a hozzátoldás struktúrabonyolító eszközével él, s a szerkezet érdekessége abban nyilvánul meg, hogy ez a Vuk gyermekkorából eredeztethető mesevariáns a közismert Hamupipőke-változat kezdő funkcióit terebélyesíti ki: "Orsójukat pengették a lányok a jószág mellett egy mély üreg közelében" – ezzel a mondattal indul a mese, majd megjelenik egy szakállas öregember, aki a veszélyre hívja fel a lányok figyelmét: akinek orsója az üregbe esik, annak anyja tchénné változik. A legszebb lányra, Mára-ra vár ez a sors, s itt kapcsolódik be a mese a közismert Hamupipőke-szűzsébc: a házhoz csúnya leányával mostoha kerül – a mese további menete már ismeretes, még ha a Vuk által lejegyzett variáns árnyalatnyi eltéréseket mutat is.

Figyelemre méltó a mese jegyzetanyaga is: "Vuk Karadzics ezt a mesét évekkal később írta le, mint ahogy hallotta, még gyermekkorában, így aztán úgy írom, ahogy emlékszem rá – Arany László is így vette fel mesegyűjteményébe a gyermekkorában hallott meséket" – áll a Jegyzetekben. A mesélőktől hallott s lejegyzett szövegek tehát nemcsak Vuk szándékos nyelvi módosításain estek át: a szövegeken olykor az emlékezés szeszélye, mechanizmusa is elvégezte a maga korrrekcioit.

JEGYZETEK

- 1 Voigt Vilmos: *A folklór alkotások elemzése. Néprajzi tanulmányok.* Akad., Bp., 1972. 251–252. l.
- 2 *Az aranyhajú királylány,* Eur., Bp., 1961. 8–16. l.
- 3 V. J. Propp: *A mese morfológiája,* Gondolat, Bp., 1975. 44. l.
- 4 Uo., 74. l.
- 5 Uo., 132–133. l.
- 6 Uo., 112. l.
- 7 Uo., 35. l.
- 8 Uo., 132. l.
- 9 Bányai János: *A pingált szobák*(kísérlet egy népmese struktúrájának leírására), In: HITK, 7. sz. 73. l.

ETO: 808.61:809.451.1-311

CONFERENCE PAPER

VUK HELYESÍRÁSI ELVEI ÉS A KORABELI MAGYAR NÉZETEK

Láncz Irén

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete Újvidék

Közlésre elfogadva: 1988. január 15.

Ha Vuk korának helyesírási gondjait összevetjük a magyar helyesírás akkori kérdéseivel, párhuzamosságokat fedezhetünk fel. Bár az irodalmi nyelv terén uralkodó helyzet különböző volt, az írástudókra hasonló feladatok megoldása várt. Vuk a nyelv és a helyesírás kérdését a szerb irodalom és kultúra alapvető kérdésének tekintette. Az új irodalmi nyelv az ószláv lerombolásával jöhetett létre. Az új nyelvhez új helyesírás kellett. A magyaroknál kialakulóban volt a nemzeti nyelv, a nyelvjárások felett álló nyelvváltozat. A nyelv egységesülésének igényével párhuzamosan már a 18. században megindul a helyesírás egységesülése. Egységes helyesírás ugyanis egyik nyelvben sem létezett. Mind a magyar, mind a szerb helyesírást a tarkaság jellemezte, s igazuk volt azoknak az írástudóknak, akik a káoszra panaszkodtak. Jogos volt Vuk megjegyzése, hogy a helyesírást illetően nincs, akit kövessen, mert mindenki másként ír, még ugyanaz az író sem következetes, ma egyféleképpen ír, holnap már más módon. Fábián Pál a magyar helyesírással kapcsolatban ezt írja: "Túlzás nélkül mondható erről a korról, hogy nem volt két író vagy tudós az országban, aki mindenben egyformán írt volna."¹

A helyesírást minden nyelvtanító a grammatika szerves részének tekintette. A magyar nyelvtanok mindegyike helyesírási tudnivalót is tartalmazott. A helyesírási rész a nyelvtanok elején foglal helyet. A nyelvtanítók legtöbbször a betűkből indulnak ki, általában az ábécé betűin haladva végig jellemzik az egyes hangokat, és megjegyzéseket tesznek a betűk írásmódjára is.

Vuk első nyelvtanát Budán írta 1814-ben, s mint a magyar nyelvtanok, a *Pismenica* is az első fejezetben foglalkozik a helyesírás egyik kérdésével, a hangjelöléssel, a helyesírási rendszer összetevői közül azzal, amelyik korában a legfontosabb volt. A hangjelölés volt a legtöbbet vitatott kérdés a magyaroknál is. Mindkét írásrendszer kialakítási folyamatában nagy viták dúltak az egyes

betűk körül. S hogy a betűk kérdése milyen jelentőségű, bizonyítja az a tény, hogy szinte minden nyelvtenban helyet kap.

Vuk egy 1814 februárjában megjelent recenzióban írt először az ábécéről, arról, hogy ugyanazzal a jellel több hangot is jelölnek, s az olvasó, főleg az idegen szavak esztében, nem tudhatja, milyen hangot jelölnek a betűk. Az ábécé olyan volt, hogy az írók nem is lehettek következetesek, saját elfogadott változatukat használták. De amíg a maguk kialakította ortográfiához ragaszkodtak, vagy a megszokott írásmódnak tulajdonítottak nagy jelentőséget, szó sem lehetett az egységről. A régi ábécében sok olyan betű volt, melyek valaha külön hangot jelöltek, de Vuk idejében, sőt már korábban sem éltek azok a hangok, melyeknek jeleit még használták. Természetesen már Vuk előtt is látták, hogy több jelnek nincs funkciója, s megkísérelték egyszerűsíteni az ábécét, ezt a munkát azonban nem fejezték be. Dositej Obradović például a felesleges betűk közül néhányat használt, Solarić is elhagyja a lágy és kemény félhangzót, Mušicki sem írja őket néhány ódájában. A részleges változtatások mellett ketten kísérelték meg, hogy egészében és racionálisan rendezzék a betűk helyzetét: Sava Mrkalj és Luka Milovanov. Vuk nyelvtenával és helyesírásával kapcsolatban mindkettőjüknek fontos szerepe volt: Mrkalj ábécéjével írja nyelvtenát Luka Milovanov segítségével. A nyelvten írásakor Vuknak még nincsen kellő tapasztalata, ismeretei is hiányosak a nyelvről, nem is tudja, hogy kell a nyelvten írásához kezdeni. Luka Milovanov irányította, az életrajzíró szerint a hangsúly kérdéseiben az ő útmutatásait követte. Feltehetőleg azonban a betűk írására vonatkozóan is ellátta tanácsokkal, mert a helyesírást illetően is voltak elképzelései. Az *Opit*² című munkáját 1811-ben írta, de éppen helyesírása miatt nem engedélyezték kiadását (Vuk adta ki halála után, 1833-ban).

Vuk nyelvtenában ismertette a betűrendszer egyszerűsítésére tett korábbi kísérleteket, s kifejti saját elgondolását. Alapelve – ma inkább követelménynek neveznénk –, mint Mrkaljé is, hogy annyi betűre van szükség, ahány hang van a nyelvtenben, nem lehet kevesebb, mert akkor egy betű két hangot jelöl. Elvének megfelelően a régi ábécé betűi közül 18 betűjegyet kihagy, 13-at senki sem fog sajnálni, írja, 5 a kérdéses, de azok sem kellene senkinek. A javasolt betűrendszert azonban ekkor még nem használja. Kopitarhoz írt leveleiben még használja a régi betűket, ő figyelmezteti, hogy ne térjen le a helyes útról. Mrkaljt követve majdnem megközelíti az ideálist, azt az elvet, hogy egy hangot egy betű jelöljön. Kezdetben néhány hangot két jellel jelöl, a lágy félhangzót még felhasználja. A radikális változtatás még váratott magára, eleinte nem volt olyan harcias, még figyelte a vallási körök hangulatára, melyek megszabták az irodalom irányát. Egy idő után Vuk hangnemet vált, radikális lesz, tovább változtat a betűk formáján, kialakítja a gy, ly, ny mai formáját, és a latin ábécéből átveszi a j betűt. Az 1818-ban megjelent szótárában már ezeket a betűket használja.

A *Srpski rječnik* előszavában arról is ír, hogy a régi ortográfiát nem alkalmazhatják. Legokosabbnak tartja, ha olyan ortográfiát alakítanak ki, amilyenre szükségük van, s amelyct megirigyelnek Európa többi népci. Ezért vezette be a ѣ, ѣ és ѣ betűket, és vette át a latinból a j-t. Senki sem mondhatja,

hogyan ezek a betűk nem kellene. Ha a betűk alakja nem tetszik valakinek, az lehet segíteni. A j használatát nem látja problematikusnak, hisz a magánhangzókat jelölő betűk, az a, e, o is latin betűk.

Kitér a h betűre is, s megjegyzi, hogy nem volna felesleges használata, mert az idegen nevek írásakor szükség van rá. Mégsem veszi fel az ábécé betűi közé. Felsorol néhány h betűvel kezdődő szót, például a Haller, Hagenborg, Hamburg földrajzi neveket, melyeket vélcénye szerint így kell írni: Aller, Agenborn, Amburg.³

A szótár egy nyelvtant is tartalmaz. Pavle Solaric "javaslatára" adja a szótárhoz a nyelvtani részt.⁴ A nyelvtan első részében a betűkkel foglalkozik. A szerb nyelv 28 hangot ismer, írja, s felsorolja azokat a betűket, melyekkel a hangokat jelölni kell. Itt már néhány mondat erejéig a hangokról is ír, kitér arra, hogy megkülönböztetünk magánhangzókat és mássalhangzókat. A hangok egymásra hatásának eseteit is felsorolja, a zöngésségi részleges hasonlást, például, hogy milyen esetekben lesz a b-ből p, a d-ből t, zs-ből s, s-ből zs, t-ből d stb.

Felsorolja a régi betűket is, értelmezi őket, s a végén megjegyzi, hogy nincs rájuk szükség.

A nyelvtani rész végén közöl egy táblázatot, melyben a szerb ábécé mellett tíz nyelv ábécéjét találjuk, többek között a magyart is.

A mai magyar gy-t gy-vel írja, a c-t cz-vel, a cs-nek két jelét tünteti fel, a cs mellett a ts-t, az s-t sh-nak tünteti fel.⁵

De térjünk vissza Vuk budai tartózkodására. Budai hatásként tarthatjuk számon, hogy a régi helyesírással készített daloskönyv ügyében levéllel fordult Kopitarhoz, és kérte, javítson ki néhány betűt. Ahhoz, hogy igazolhassuk, Luka Milovanov a helyesírás kérdéseiben is eligazíthatta, meg kell vizsgálnunk, milyen álláspontot képviseltek a hangjelölésben, és milyen elveket, szabályokat fogalmaztak meg a magyar nyelvtanírók. Ebből, úgy véljük, kiderül majd, miről lehetett tudomása a magyarul jól tudó, Budán élő tanítónak.

A hangjelölésben a magyar nyelvvel foglalkozóknak is rendet kellett teremteniük, bár már nem volt olyan tarkaság, mint korábban, tennivaló akadt bőven. Meg kellett határozni, mi a betű a magyarban, hány betűből áll az ábécé, és mi a viszony a latinhoz. A nyelvtanírók jól tudták, hogy a hang és a betű különböző dolgok, mégis gyakran összekeverik őket. A kérdés az volt, mit tekintenek elsődlegesnek: a régi felfogás szerint a betű az elsődleges, hozzá tartozik a hang; a helyes felfogás az volt, hogy a hang az elsődleges, hozzá tartozik a betű. A hangból kell tehát kiindulni. Az utóbbi felfogás járult hozzá a magyar betűrendszer kialakításához. A magyarok is jelöltek egy betűvel több hangot (c-vel a c-t, cs-t és a k-t), s egy hangot több betűvel (a k hangot c és k, az i-t az i, j, y és j betűvel). A 18. század utolsó harmadában jelenik meg s a 19. század 30-as éveiben válik uralkodóvá az a felfogás, hogy minden magyar hangnak a jele tagja a magyar betűsornak.

Problematikus betűk a magyar írásban is voltak: az e hang jelölése, az i, ö és ü, a hosszú magánhangzók jelölése, a mássalhangzók közül a h, a j. Az s jelölésére kb. 1800-ig két jel volt, a v-t u-val is írták. A kétjegyűek írása még

bonyolultabb volt. Elterjedt volt az az elmélet, melyet Fábíán Pál "diftongus-elméletnek" nevez. "E szerint a gy, ly, ny, ty, sz, zs, tz~cz, ts~cs, dz, ds nem önálló betű, hanem két betű használata. Ennek az álláspontnak fonetikai háttere az a nézet, hogy az e betűktől jelölt hangok nem egyszahangok, hanem hangkapcsolatok. A "két betű"-elv következménye, pedig az, hogy a kétjegyűek nem tagjai a magyar ábécének."⁶ Találkozunk olyan felfogással is, a kétjegyű betűk egy betűk. Révai Miklós végső összegezése az, hogy minden sajátos magyar hangnak saját betűjének kell lennie. Kazinczy is az "egybetű"-elv híve.

A c és cs jelölése nagy vitát váltott ki. A tz - ts jelölés hívei szerint a c és cs is hangkapcsolat, s a tz, ts írással nemcsak az összetett és képzett szavakban kell feltüntetni az eredetet, hanem a tőszavakban is. Mivel a kiejtés mindkét helyzetben ugyanaz, egy hangra nem lehet kétféle jelet használni. A cz és cs hívei szerint mindkét hang egyszahang, nem két hang találkozásának eredményei, s abból kiindulva, hogy minden hangnak kell hogy legyen jele, külön betű kell a c és cs jelölésére is. Az egyszerű c lehetősége is felmerült, de a hagyomány ereje miatt sokáig nem terjedt el.

A dj a szóelemző írásmód miatt nem lehetett a gy jele, az összeolvadással keletkezett gy-t meg kellett különböztetni az eredeti gy-től. A dy bevezetését a gy általános használata nem tette lehetővé.

Az elvi vitákban végül is tisztázódtak a kérdések.

Az említett néhány példából is kiviláglik, hogy a hangjelölés megoldása a magyar helyesírásban sem volt egyszerű. A szabályokat azonban világosan meghatározzák. Verseghy az 1805-ben megjelent *A' Tiszta Magyarság* című munkájában említi meg egy hallei francia grammatika 3 reguláját.⁷ Az első kettő így hangzik: 1. Valahány különös cikkelyezett hang van a nyelvben, annyi különös betűvel kell azoknak ejtésére élni; 2. Egy betű sohase jelentsen többféle hangot, és egy hang sohase fejeztessen ki többféle betűvel. Ezekre a regulákra későbbi munkáiban még visszatér, mert követendőnek tartja őket.

A 3. regula így hangzik: Úgy írjunk, amint beszélünk. Ez már nem követelmény, ez elv, a fonetikus írás elve. S nem azt jelenti, mint Vuknál a nyelvtanban olvasható elv, a jól ismert: Piši kao što govoriš, čitaj kao što je napisano. Amit Vuk ír, az a betűkre vonatkozott. Ez még nem a fonetikus írásmód melletti állásfoglalás jele. A szótár készítésekor, pontosabban a szavak betűrendbe szedésekor merült fel, hogy a fonetikus vagy az etimologikus elv legyen az irányadó. Az írástól függött ugyanis a címszók sorrendje. Mušicki, Solaric és Geršić véleményére volt kíváncsi, mielőtt döntött volna. Mindhármuk szerint a kiejtést kell figyelembe venni, nem kell tekintettel lenni a szó gyökerére. Mušicki javasolta, hogy esetleg zárójelben fel lehet tüntetni, mint a görög szótárban. Vuk következetesen alkalmazta a fonetikus írásmód elvét, Mušicki meg is ijedt tanácsa hatásától, igyekezett fékezni Vukot, de már nem lehetett, Vuk döntött.

Mušicki Vuknak írt levelében olyan nyelvekből említ példákat, melyek írása a kiejtésen alapul. Hogy magyar példákra gondolt-e, mikor Vuknak válaszolt, nem tudhatjuk, azt viszont tudjuk, hogy jól beszélt magyarul, és talán nem tévedünk, ha arra is következtetünk, hogy hallott azokról a vitákról, melyek a magyar helyesírás elvei körül zajlottak.

Az elvekkel kapcsolatos vitákban résztvevők egyhangzó véleménye az volt, hogy az írásnak híven kell követnie a kiejtést, de csak bizonyos határig. A kiejtés szerinti írás létjogosultságát senki sem vitatta, a vita akörül folyt, hogy hol van alkalmazásának határa. A fonetikus írás hívei abból indultak ki, hogy az írás a beszéd tükré, tehát a kimondott szót az írásnak is rögzítenie kell. Ebből pedig az következett, hogy beszéljünk úgy, ahogy írunk. A fonetikus írást az etimológikus írás keresztelte, ez az elv a helyesírás szilárd elve volt a 18. század második felében. Hívei cáfolták a fonetikus írás előnyeit, és természetesen a maguk igazát, a szóelemző írásmód szükségességét bizonyították.

A vita az összeolvadás és a teljes hasonulás néhány esetére terjedt ki:

– a d, t, n és t szóvég + j ragkezdlet összeolvadásának jelölésére a birtokos személyragozás egyes és többes szám 3. személyében: alja, kínja, kertje vagy allya, kinnya, kerty/kerttye

– a d, l, n, t szóvég + összeolvadásának jelölésére a tárgyas ragozásban és a feltételes módban: falja, kenje, látja vagy fallya, kennye, láttya

– a gy, ly, ny, ty szóvég + j ragkezdlet teljes hasonulásának jelölésére egyes és többes szám 3. személyében: királyja, anyja, atya vagy királlya, annya, attya

– a gy, ty, ny szóvég + j teljes hasonulásának jelölésére tárgyas ragozásban és felszólító módban: folyják, hányja vagy follyon, hánnya.

A vitát Révai Miklós és Verseghy Ferenc kezdte. Verseghy *Proludiumában* (1793-ban jelent meg) helytelenítette a jottista írásmódot, Révai a Bécsi Magyar Hírmondóban (1795-ben) a jottizmus mellett száll síkra. A vita 1832-ig tartott, amikor is a Magyar Tudós Társaság a jottizmus mellett dönt.

A felsorolt esetek teljes bemutatására nem törekedtek, a küzdelem elvileg folyt. A vitába sokan bekapcsolódtak, de a Révai és Verseghy által felsorolt érvekhez nemigen tudtak felhozni újabb mozzanatokat. A kérdés tulajdonképpen nem is helyesírási volt, hanem nyelvtudományi. Tisztázni kellett a j etimológiáját. Révai szerint a birtokos és igei személyragok eredetileg személyes névmások voltak. A raghoz szervesen hozzátartozó j-t az írásban fel kell tüntetni. Verseghy véleménye az volt, hogy a j nem szerves része a személyragnak, a j "epentetika", így nem kell tekintettel lenni az etimológiára, a d, l, n és t végű szavak írhatók kiejtés szerint. Pápay Sámuel is hiátustöltőnek tekinti a j-t, a *Debreceni Grammatika* is, de a helyesírásban a leíró alaktani elv alapján állva Révai elképzelését fogadta el.

Révai szerint a kiejtés is mondja, lálja, így is olvassa a nyelvtörténeti adatokat, a mongya, láttya ejtést romlott formának tartja. Verseghy lehetetlennek tartja a j-s ejtést, következetlenséget lát abban, hogy látját, ugyanakkor rázzát akarnak ejteni a jottisták. A j-s írásban nyelvrontást lát, mert németes kiejtésre szoktat.

A másik tábor a dgy-s írást helyteleníti, mert ilyen ejtést sugall, pedig nem így beszélünk.

Révait kortársai nem követték a betűejtésben, de dj-t írtak. Automatikusan végbemelő összeolvadásnak fogták fel a d, l, n, t + j hangkapcsolatot, melyek eredménye a hosszú gy, ly, ny és ty. Révai a létrejött hosszú hang ejtését romlott ejtésnek tartotta. Az ipszilonisták szerint a hosszú hangot fel kell tüntetni az írásban.

A két elv harcának eredménye végül is a kiegyenlítődés lett, a kiejtés elvének hívei nem ragaszkodtak mereven a kiejtéshez, néhol a szóelemek feltüntetése mellett voltak. A szóelemző írás tökéletesedett, követői csak addig kívánták meg a szóelemzést, ameddig ez koruknak leíróalaktani elemző nyelvi tudata számára lehetséges volt. Az írók többsége így vélekedett.

A jottista-ipszilionista háborúval kapcsolatban Fábián Pált idézzük: "Míg Révai az úgy beszélünk, ahogy írunk elve miatt nem tudta összeegyeztetni a szóelemző írásmódot a palatalizált és geminált ejtéssel, Verseggy pedig az úgy írunk, ahogy beszélünk elve miatt ragaszkodott a palatalizáció és a gemináció jelöléséhez; addig a kortársak többsége a két szélsőséges álláspont összeegyeztetésére törekedett, azaz dj, lj, nj, tj-t akart írni, de ggy, lly, nny, tty-t akart ejteni."⁸ A jottista írás győzött tehát, de nemcsak Kazinczy tekintélye miatt, hanem mert ennek az írásmódnak volt hagyománya, s az írók többsége ezt követte.

Révai nem vett tudomást a nyelvi valóságról, mikor dj, lj, nj és tj ejtést kívánt, Verseggy az élő nyelvre hivatkozott, és érvei között felhossa, hogy "nagy hiba egy betűnek többféle hangot tulajdonítani".⁶ Ez a hiba szerinte úgy kerülhető el, ha úgy írjuk a szavakat, ahogy ejtjük, tehát: tudgy, tanúlyya, fonnya és láttya. Kazinczy kimutatta, hogy a magyar helyesírásban nem valósítható meg teljes következetességgel, hogy egy hangot mindig ugyanazzal a betűvel jelöljük. Világosan látta, hol a határa a szóelemzésnek és a kiejtés szerinti írásnak.

Néhány esetben a kiejtés szerinti írás győzött. Kiejtés szerint írták a -val, -vel, -vá, -vé teljes hasonulását, a mutató névmás teljes hasonulások alakjait, az igeragozás teljes hasonulások alakjait, jelöletlen maradt, vagyis az etimológiát érvényesítette a zöngéesség szerinti és a képzés helye szerinti hasonulás, kivételt képeztek az elhomályosult esetek, az sz + -ság, -ség teljes hasonulása, a t, d, gy + -ság, -ség, -szor, -szer, -ször összeolvadása.

A magyar helyesírás nem szakított a múlttal, Vuknak azonban sikerült elérnie, hogy szakítsanak a hagyománnyal, lassan bár, de egyre többen belátták, hogy a helyesírás megváltoztatása igazolt. Annak ellenére, hogy sokan védtek az etimologikus írásmód elvét, Vuknak nem volt nehéz bebizonyítani, hogy az ilyen írást lehetetlen megvalósítani. Az elsődleges alak rekonstruálásával egy egész más nyelvet kapnánk, írja.

A szerb helyesírás tehát Vuknak köszönhetőleg fonetikus írás lett. Ettől azonban eltérés is van. Az eltérés egyik oka, hogy nem jelölte a hangsúlyt, melynek jelentés-megkülönböztető ereje van. De nem is jelölhette, mert ha bevezette volna a prozódiai jelket, a szerb helyesírás nem a legkönnyebb, hanem a legnehezebb volna. A kiejtéstől való eltekintésének másik oka az, hogy a morfonologikus elvhez tartja magát, melynek az a lényege, hogy ugyanazt a morfémát mindig azonos módon kell írni. Mindezek ellenére Vuk érdeme a helyesírás reformjában vitathatatlan.

JEGYZETEK

- 1 Fábíán Pál: *Az akadémiai helyesírás előzményei*, Akadémiai Kiadó, Bp. 1967. 21. o.
- 2 A munka teljes címe: *Opit k srpskoj sličnorečnosti i slogomjerju*. Az első részben Luka Milovanov arról ír, hogy hány jel van a szerb nyelvben a hangok jelölésére. Véleménye az, hogy 28 jelnél többre nincs szükség, megemlíti azonban még kettőt, amely mégis kell. Az egyik az f, mely elfogadottnak tekinthető, a másik a h, melyet szintén felvesz a betűk közé. Alkalmazza a lágy félhangzót, s megjegyzi, hogy az и és і külön betűk.
- 3 A h hangot később hallotta Dubrovnikban, 1836-ban már arról ír, hogy jelölni kell mindenhol, még ha nem ejtik is.
- 4 A *Srpski rječnik*ben írja "podbuniše me i naterашe da dodam sad k ovome rječniku i jednu malu Srpsku gramatiku. Ja sam još od lani sastavljaо koješta za drugu srpsku gramatiku, i mislio sam malo doцnije da je veću izdam; a evo me sad rečeni događaji naterашe...", XIV. o.
- 5 Csak azokat a betűket sorolja fel, amelyek megvannak a szerb nyelvben.
- 6 Fábíán Pál: i. m. 55–56. o.
- 7 Versegi Ferenc: *A Tiszta Magyarország*, Pest, 1805. In: *Pennaháborúk, Nyelvi és irodalmi viták 1791–1826*, Szépirodalmi Kiadó, Bp. 1980. 226. o.
- 8 Fábíán Pál: i. m. 130. o.

VUK ÉS AZ EGYETEMI NYOMDA

Csáky S. Piroska

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete Újvidék

Közlésre elfogadva: 1988. január 15.

Ahogy az írást nagy jelentőségűnek tartjuk az emberiség fejlődésében, ugyanolyan nagy lépésnek kell tekintenünk a nyomda feltalálását és működését, s azt a jelentőségét, hogy az emberi gondolatot nemcsak rögzíti, hanem meg is sokszorozza. Minden nép művelődéstörténetében külön fejezetet képez a nyomdák története és szerepe az irodalom, a tudomány és az eszmék terjesztésében. Amilyen hatékony fegyver a toll, éppoly szükséges, hogy egy nép nyomdával is rendelkezzen.

A 18. században Szerbiában működtek nyomdák. (A rézlemezekről készült kiadványokat nem tekintjük klasszikus értelemben nyomdatermékeknek.) A szerb könyveket az országhatáron kívüli országokban készítették: a romániai Rimnikben és Balázsfalván (Blaj), vagy Oroszországban, Pétervárott, illetve szórványosan Ausztriában és Magyarországon. Mivel a könyvek iránti igény rohamosan nőtt, több fiatal, aki a külföldi egyetemen végezte tanulmányait, mind jobban érezte a hazai szerb könyvek hiányát – az egyházi könyvek mellett a világi tárgyúakét is. Nyilvánvalóvá vált az osztrák hatóságok számára is, hogy engedni kell a követelményeknek, és engedélyt kell adni valamely nyomdának szerb nyelvű könyvek készítésére is. Így kapott privilégiumot Josef Kurzböck 1770-ben, hogy a szerbek és más keleti népek számára nyomdát nyisson, s számukra kizárólag ő nyomtasson könyveket. Kurzböck nyomdáját 1792-ben Stefan Novaković vette meg, majd – nyilván anyagiak miatt – ő is továbbadta cirillbetűs készletét, négy sajtóját és a cirillbetűs könyvek nyomtatására nyert privilégiumát, amelyek már 1795-ben a budai Egyetemi Nyomdába kerültek. Az Egyetemi Nyomda kizárólagos privilégiumot élvezett az illír (szerb) könyvek nyomtatására egészen 1830-ig. Ez a privilégium az Egyetemi Nyomda történetében két okból is jelentős volt: egyrészt jó üzletnek bizonyult, másrészt ezáltal kapott jelentős szerepet a "délkelet-európai irodalmak fejlődésében" (Käfer I.: *Az Egyetemi Nyomda négyszáz éve.* – Bp., 1977. 118. p.)

A magyarországi könyvtörténészek nem foglalkoztak részletesen az Egyetemi Nyomda szerb nyelvű kiadványaival, létrejöttüknek körülményeivel. A szerb művelődéstörténeti kutatókat jobban foglalkoztatta a pesti egyetem nyomdájának szerepe a szerb nyelvű kiadványok létrehozásában. Az Egyetemi Nyomda kiadványainak bibliográfiája – amely a könyvtörténeti kutatók feltételezése alapján korántsem teljes – csak kiindulópontul szolgálhat az itt nyomtatott szerb könyvek megismerésére az 1795–1830-as periódusban. Az Egyetemi Nyomda privilégiuma 1829-ben elévült, nem újították fel, jóllehet a nyomda továbbra is tevékenykedett e téren (1848-ig főleg tankönyveket, 1864-ig a Szerb Matica kiadványait nyomtatta.) Függetlenül attól, hogy 1830-ig az osztrák hatóság kizárólagosan az Egyetemi Nyomdát bízta meg a cirillbetűs könyvek nyomtatásával, szerb könyvek a 19. század elején Bécsben is megjelentek. Az országos rendelkezést könnyű volt kijátszani, mert a privilégium csak könyvek nyomtatására vonatkozott. Újságok és más időszaki kiadványok megjelenetésének kérelmével bárhol engedélyért folyamodhatott az illetékeseknél a vállalkozó szellemű nyomdász – ha megfelelő betűkészlettel és anyagiakkal rendelkezett. S ha már volt betűkészlete, újságkiadásra engedélye – egy-két könyvet is elkészített, ha volt megrendelője.

Jan Kopitar érdeme volt, hogy Bécsben Shirer-engedélyt kapott a *Srpske Novine* nyomtatására, amely csak könyvnyomtatásra szólt, mégis sikerült néhány könyvet is kiadnia. Így történhetett meg tehát, hogy Vuk műveinek nagy része Bécsben látott napvilágot, nem Pesten (Vuk népdalai 1815-ben, szótára 1818-ban stb.). Vuk azért is nyomtatott Bécsben, mert ott Jan Kopitar, az ismert szlavista volt a cenzor, aki barátja, ösztönzője és mecénása is volt. Kopitar pártfogása mellett első műveit tehát itt adta nyomdába. Más oka is volt, hogy miért nem az Egyetemi Nyomda szolgáltatásait vette igénybe: az Egyetemi Nyomda szerb nyelvű nyomdatermekei tele voltak sajtóhibával, és esztétikailag sem voltak kielégítőek. Kopott betűi cseppet sem voltak tetszetősek. Kopitar szavaival "betűi csúnyábbak az oroszországiakénál" (Ljub. Stojanović: *Život i rad Vuka Stef. Karadžića*. – Bgd., 1924. 28. p.) Hogy ezt kiküszöböljék, új beruházásokkal betűöntő műhelyt szereltek fel az Egyetemi Nyomdában, amihez új metszőműhelyre is szükség volt.

A Helytartótanács 1789-ben Bikfalvi Falka Sámuel betűöntő és tipográfust nevezte ki a betűkészlet felújítására. Bikfalvi ekkor már jó hírnevet szerzett magának szép metszésű betűivel a hazai és a külföldi piacon egyaránt. Ő készítette el az Egyetemi Nyomda számára az új cirillbetű-készletet, amellyel már a húszas évek elején is nyomtattak. Ezek a szép metszésű betűk megtalálhatók a nyomda 1824. évi betűmintakönyvében. (Káfer I.: i. m. 119. p.)

Vuk kapcsolata az Egyetemi Nyomdával kettős volt. Egyszer műveinek kiadása miatt fordult meg barátainál Pesten és a nyomdában, máskor megélhetési lehetőséget keresett ott magának.

Vuk életrajzírói gyakran hangoztatták – főleg Ljub. Stojanović –, hogy a szellemóriás olykor anyagi gondokkal küzdött, családja nélkülözött, s ez a nélkülözés sokszor a kétségbeesés küszöbére sodorta. Levelciből kiviláglik, mennyire kilátástalan volt anyagi helyzete biztosított havi járandóság nélkül.

Jóllehet Vuk is – mint a többi szerbiai menekült – csak ideiglenesnek képzelte ausztriai tartózkodását, az írás mellett állandó megélhetési lehetőséget keresett. Több ízben folyamodott nyugdíjért Miloš Obrenović szerb uralkodóhoz, akit emlékeztetett a szerb kultúra terén tett érdemeire, arra, mit tett azért, hogy a külföld megismerje a szerb nép hagyományait, történetét és egyáltalán, hogy tudomásul vegye létezését. A kért segély Miloštól nem érkezett meg, ezért Vuk megkísérelt állás után nézni. Anyagi helyzete különösen 1825/26-ban volt nehéz. Dacára annak, hogy a *Danica* (Hajnal) 1826-os almanachjának előfizetői 1825-ben segítettek rossz anyagi helyzetén, ez az összeg csak pillanatnyi segítséget jelentett, és nem volt tartós megoldás számára. 1826 tavaszán kénytelen volt elzálogosítani értékeit (burnótszelencéjétől az orosz cártól kapott arany érdemrendjéig mindent), s miután már egyéb eladható értéke nem maradt, feleségével és három gyermekével a szó szoros értelmében éhezett. Milošnak írta, hogy nem marad más számára, mint a kéregetés, amit már rég megtett volna, ha nem tartaná vissza a szegényn, amit ezzel népére s az uralkodóra hozna. (*Prepiska*, III. 126. p.; *Prepiska*, II. 575. p.)

Ugyanez év tavaszán Lukijan Mušickihoz írt levelében arra utalt, hogy ha minden jól megy, hamarosan végleg háttal fordít Bécsnek. Ljub. Stojanović (i. m. 285. p.) szerint már akkor a budai Egyetemi Nyomda korrektori állásának megszerzésére gondolt.

A múlt század húszas éveinek elején a korrektori teendőket Petrović György (Đorđe Petrović) cenzor töltötte be az Egyetemi Nyomdában. 1823-ban más feladattal bízták meg Petrovićot, így a nyomda korrektor nélkül maradt, ami kihatott a szerb nyelven nyomtatott könyvek minőségére. A nyomda azzal védekezett, hogy egységes helyesírási szabályok nélkül nem is lehet hibátlan könyveket készíteni (Käfer I.: i. m. 135. p.). A magyar cenzúraszervezet amúgy sem működött elég egységesen, munkája rendszertelen és ingadozó volt, a cenzorok és revizorok inkább csak mellékesen foglalkoztak ezzel a munkával, hiszen hivatásuk szerint akadémiai professzorok, gimnáziumi igazgatók voltak. (Felhő Ibolya – Vörös Antal: *A Helytartótanács levéltár.* – Bp., AK, 1961. 225. p.)

Régebben is sok volt a panasz az Egyetemi Nyomda kiadványaira a sajtóhibák sokasága miatt, ettől fogva még több volt a kifogás. Egy szerző (Mrazović) beperelte a nyomdát Bécsben a helytartótanácsnál, s miután meggyőződtek róla, hogy Mrazovićnak igaza van, elrendelték a nyomdának, hogy a szerb és román könyvek minőségére különös gondot fordítsanak, alkalmazzanak képzett korrektorokat. A határozatot nem hajtották végre a jelzett időben, ezt az állást szerette volna Vuk megszerezni, mert ez állandó járandóságot biztosított volna számára. A fizetés ugyan nem lehetett nagy, hiszen egy későbbi adat alapján a cenzor évi járandósága 1838-ban 800, a revizoré 600 forint volt (Felhő–Vörös: i. m. 226. p.).

1826 áprilisában Vuk Budára ment, hogy felkeresse a nyomda akkori gondnokát, az energikus Sággy Ferencet, mert a munkaerő-alkalmazás elsősorban tőle függött. Mikor Vuk Pestre érkezett, Sággyt nem találta ott (Pozsonyban, majd Bécsben tartózkodott). Kopitar segítségét kérte: ajánlja be a

Helytartótanácsnál ismerősei révén. Kopitar intézkedett, de levelére – mint írta, nem érkezett válasz. Időközben Sáhgy hazaérkezett Pestre, Vuk fel is kereste, s Ljub. Stojanović feltételezi, hogy kérvényét is neki adta át, majd Újvidéken át Zimonyba utazott. Kopitarhoz írt levelében Vuk arról számolt be, hogy Sáhgyval való találkozása "elég jól indult", s ha visszamegy Budára, meglátja, lesz-e a munkából valami. (*Prepiska*, I. 269., 279. idézve: Ljub. Stojanović i. m. 285. p.)

Vuk latin nyelvű kérvényét levelezésében olvashatjuk. A beadványt 1826. június 30-i dátummal iktatták (*Prepiska*, V. 412–415.p.).

A magyar királyi helytartótanács nádorának címezett kérvény hosszan sorolja fel Vuk érveit: miért is pályázott a fent említett állásra. A közvetlen ok, hogy kérelmezte a korrektori állást, Petrovics György cenzor és korrektor magasabb tisztségre való kinevezése volt. Emiatt 1823-tól a korrektori hivatal megszűnt működni. Érvei:

1. Közvetlenül az illír nyomda Budára való áthelyezése után a görögkeleti könyvek cenzori teendőivel Ragázzy Sándort (Alexander) bízták meg, annak ellenére, hogy katolikus volt, és nem értett a munkához. Mivel a munka felgyülemlett, Petrovicsot nevezték ki az illír könyvek korrektorának, teljes évi fizetéssel – míg a cenzori munkáért semmilyen juttatást nem kapott. Tekintve, hogy G. Petrović megválna a korrektori állástól, a munka pedig, amint bebizonyosodott, igen nagy méretű, valóban fel kellene venni valakit erre a munkára.

2. Időközben Ragázzy meghalt, és ezzel az egy személyhez fűződő cenzori és korrektori hivatal megszűnt. Ófelsége 1814-ben kiadott engedélyével megengedte, hogy a korrektori munkára a cenzortól különálló személyt vehetnek fel a nagy igény miatt.

3. A budai Egyetemi Nyomda illír könyveinek a korrigálására olyan egyéneket vettek fel, akik nemigen voltak járatosak az illír irodalomban, s a szerb könyveknek a minőségén meglátszik ezeknek a korrektoroknak az irodalmi és nyelvi járatlansága – ez nagyban veszélyeztette a nyomda hitelét.

4. A gondosan javított és a sajtóhibáktól megtisztított könyvek emelik a nyomda tekintélyét, emiatt éber korrektor kell. Az illír irodalmat tekintve még inkább szükséges a képzett ember – több dialektusban beszélnek, írásmódjuk sem azonos, és többen csak most kezdik kibontakoztatni irodalmukat. A Kir. Nyomda is panaszkodott erre. A baj orvoslására nem talált módot. Ezért, Vuk szerint, erre a munkára gyakorlottabb korrektorokat kellene alkalmazni, mint a latin vagy más nyelvű művek korrigálására. A korrektor sokszor kézzel írott szöveget korrigál, gyakran előfordul, hogy a kézirat nehezen olvasható. Ilyenkor vissza kell küldeni a szerzőnek, vagy ha az már meghalt, akkor a szerző javítása nélkül nyomtatják. Ilyen esetekben is fontos, hogy a korrektor segítséget tudjon nyújtani. Az is megtörténhet, hogy a szerző teljesen elégedett az írásával, de a nyelv helyesírását nem veszi tekintetbe, vagy nem is ismeri. Ennek ellenére sem akarja elfogadni a korrektor beavatkozását. Ez pedig minden alkalommal előfordulna, ha a nyomda nem rendelkezne jó korrektorral. Az alaposságot és megbízhatóságot a kérvényezőtől alig lehet elvitatni.

5. A nyomda érdeke, hogy az értékes illír kéziratok szerzőit a maga számára megnyerje, és minél nagyobb számban kiadja őket – ne engedje meg, hogy a kéziratok tulajdonosai külföldön nyomtassák ki munkájukat. Mint ahogyan azt a mellékelt jegyzék illusztrálja. (Sajnos, a jegyzéket nem közzétették, így nem hivatkozhatunk név szerint senkire: kit tartott Vuk értékes kézirat szerzőjének.)

Kérelmének megindoklásában felsorolta saját kvalitásait:

– egyaránt ismeri a magasabb, ún. egyházi illír nyelvet és a szerb nyelvet, amelyet egyszerűbben rácnelvenek hívnak (ez lévén az anyanyelve),

– ismeri a német nyelvet, amelynek a műveit elsőnek fordította le saját nemzete számára; kiadta a szerb–német–latin szótárt. (Fordításainak jegyzékét mellékelte.),

– három kötetben kiadta a szerb népdalokat (melléklet), amelyeket neves német költők és több irodalmi folyóirat dicsérettel emlegetett, és többeket németre fordított. Ezenkívül Szerb Almanach néven folyóiratot adott ki (melléklet). Magasabb stúdiumokat végzett, amint azt a mellékelt diploma bizonyítja, és ezért több tudományos társulat tagságát érdemelte ki. Mindez bizonyítja, hogy az összes illír tudományos munka (dalmát és horvát nyelvű) korrektúráját képes vállalni.

Érvei után megismételte kérését, és jelezte, hogy a mellékelt hat könyvet visszakéri.

A kérvény egyes pontjaiban jelzett mellékleteket, sajnos, nem közli a kötet, s mivel nem volt módunkban levéltári kutatást folytatni a témával kapcsolatban – meg kell elégednünk a kérvény alapszövegének ismertetésével.

Vuk kérvényére meglepően gyorsan elkészült az elutasító válasz. Négy nap múlva meghozták a döntést: a július 4-i ülésen hozott határozat értelmében röviden közlik vele, minden indoklás nélkül gróf Pongrácz János aláírásával a Kir. Egyetemi Nyomda nevében:

"Suplicansem cum petitio suo ad Typographiam Regiae Universitatis relegari.

Ex Consilio Regio Locumtenentiali Hungarico."

Vagyis a kérvényező a kért Királyi Egyetemi Nyomda állásától eltanácsoltatik.

Ha egész terjedelmében rendelkezésünkre állna a július 4-i ülés jegyzőkönyve, valószínűleg tisztább képet kaphatnánk az elutasítás okáról. Így csak következtethetünk arra, hogy miért nem volt érdeke 1826-ban az egyébként jól működő Egyetemi Nyomda vezetőjének a szerb könyvek jobb minőségű kiadása, nemcsak tipográfiaiilag szebb külalakja (ezt Bikfalvi betűi és jó ízléssel összcállított szövegszerkesztése formailag szavatolta), hanem a hibamentes, tiszta, érthetőbb szövegközlés is. Talán Sággy felfelé ívelő pályájának megtorpanását jelentette, vagy mások is közbeszólhattak? Jól tudjuk, hogy Vuk ez időben folytatta ádáz küzdelmét az új ortográfia bevezetéséért, és nincs kizárva, hogy a reakciós, maradiabb felfogású írógárda és a papság szólít közbe a Letopis köréből. Tény, hogy kérvényét visszautasították, s kénytelen volt visszautazni Bécsbe.

Önkéntelenül felmerül a kérdés: mi történt volna, ha Vuk megkapja az annyira óhajtott korrektori állást? Vajon milyen irányba fejlődött volna alkotói tevékenysége? Egyáltalán alkotott volna-e tovább, vagy elveszett volna a polgári élet biztosított jólétében, avagy állását kihasználva még több művel gazdagította volna a szerb irodalmat? Fejlődés vagy megtorpanás lett volna további munkássága?

Sikertelen próbálkozása nem szüntette meg későbbi kapcsolatait az Egyetemi Nyomdával. Amikor arra számított, hogy megkapja a korrektori állást, azt tervezte, hogy ott nyomtatja ki a *Danica* c. almanachjának 1827-re szóló kötetét és Đorđe Arsenijević Emanuel életét (*Žitie Georgie Arsenieviča Emanuela*, 1827.) Mielőtt Bécsből Pestre indult volna, levélben érdeklődött barátjától, Milovuktól, hogy megegyezésükhöz híven metszetett-e Sáhgy a *ŋ* betűket – mert ez a betű hiányzott a betűkészletéből. Sáhgy azt is ígérte Vuknak, hogy könyveit olcsóbban fogja előállítani, mint bárki. (*Prepiska*, V. 312. p.) Milovuk válaszából kiderül, hogy Sáhgy addig nem hajlandó betűket öntetni, amíg meg nem kötik az egyezségeket, de nem kell emiatt aggódnia, mivel a betűöntés mindössze néhány nap alatt elkészül, s mire a kéziratot átfésüli a cenzúra, készen is lesz. (*Prepiska* IV. 228. p.) Vuk Budán csak Arsenijević kéziratára kötött szerződést, s az előfizetési felhívásokat szét is küldte (a régi helyesírással szedve, mivel az új betűk nem készültek el). A *Danicát* nem adta nyomdába, mert Sáhgy ígérete ellenére túl magas volt a nyomdaköltség. (Végül csak a *Danica* 1829. évre szóló kötetét nyomták Budán.)

Az említett életrajz (*Žitie...*) 1827 tavaszán jelent meg Arsenijević Emanuel képmásával, sok sajtóhibával. Vuk nem tartózkodott Budán, amikor a könyv készült, s barátját, Dimitrije Tirolt kérte meg, hogy felügyeljen a munkára. Mivel Tirol könyve hamarabb elkészült, mint a *Žitie...*, Jovan Sterija Popovićot bízta meg a korrektori feladattal. Vuk, érthetően, nem volt megelégedve munkájával, s megjegyezte, hogy többet ne bizzanak rá ilyen munkát, mert nem megbízható. A *Žitie...* tartalmilag sem volt kimagasló alkotás, de Vukot jobban elkésrítették az értelemzavaró hibák. Beigazolódott állítása, miszerint pontos szövegközlés nem jöhet létre megbízható, hozzáértő korrektori munka nélkül.

A budai Egyetemi Nyomdából került ki másik történeti tárgyú műve is. 1828-ban készült el a *Miloš Obrenović knjaz Srbije ili grada za Srpsku istoriju našega vremena*, Miloš Obrenović arcképével, letisztult klasszicista címlappal. A cím németül is fel van tüntetve a címlapon. A szerzőségi adatokban Vuknak minden titulusát feltüntették: a filozófia doktora, több akadémia tagja stb. (napisao Vuk Stef. Karadžić filosofije doktor, i učeni društva). Mikor Vuk 1826-ban anyagi támogatást kért Miloštól, rendszeres havi járandóság formájában – vagy legalább 1000 ezüst forintot pillanatnyi segély címen nyomdaköltségekre, ellenszolgáltatásként azt ígérte, hogy megírja és megjelenteti Miloš Obrenović életrajzát arcképével, előbb szerbül, azután németre is lefordítaná. Szerinte be kellene tartani ezt a sorrendet, hogy elmondhassák, "szerbről fordították" (*Prepiska*, IV. 103. p.). Erre a levélre választ ugyan nem kapott, az életrajz avagy adalék a korabeli szerb történelem írására 1828-ban

mégis megjelent. A tipográfiai szíven megszerkesztett kötet valóban reprezentatív kiadvány könyvészetileg. Tartalmilag annál több elmarasztalás hangzott el róla. Sokan támadták miatta a szerzőt, akit a történelem meghamisításával vádoltak – pedig ő "csak elhallgatott" bizonyos dolgokat...

Szórakoztató almanachja, a *Danica* kiadása csak részben tartozik Vuk és az Egyetemi Nyomda kapcsolatához. A megjelent öt évfolyam előfizetési felhívásai felváltva jelentek meg Bécsben és Budán. Az 1826. évi kötetre Bécsben (még 1825. aug. 1-én), az 1827-es Budán (1826. aug. 16-án), mert azt remélte, hogy olcsóbban fogják kinyomtatni az Egyetemi Nyomdában, az 1828-as évre Bécsben (1827. szept. 23-án), az 1829-es évre Pesten (1828. május 15.) – amelyben azt ígérte, hogy a novemberi pesti vásáron már kapható lesz a kalendárium. Az előbbi évfolyamok tartalmához híven az "olvasók kérésére" tartalmazni fogja a magyarországi és környékbeli országok vásárainak jegyzékét. Az előfizetési felhívás szövegéből megtudjuk, hogy az előfizetők gyűjtőit külön jutalomban részesítik: minden tizedik előfizető után egy ajándék kötetet kapnak.

Az 1830-, 31-, 32- és 33-as évre nem jelent meg a kalendárium. 1833-ban, amikor kiadta népdalgyűjteményének 4. kötetét, jelezte ismét, hogy a *Danica* újra megjelenik az 1834. évre. Ez a kötet is Bécsben látott napvilágot. Több kötetet nem jelentetett meg, mert "megszűntek az okok, melyek miatt megindította".

1829 után az Egyetemi Nyomda jelentősége hanyatlásnak indult a szerb irodalom terjesztésében, mivel privilégiumát nem újították fel. Nyomtatott ugyan "illír" könyveket, de vezető szerepét át kellett adnia más nyomdáknak.

Az 1830-as évek elején Vuk már Miloš Obrenovićot igyekezett meggyőzni, hogy létesítsen nyomdát Szerbia területén. Nyomdaalapítási elképzeléseit előbb nagy tervvel kezdte (papírmalom működésétől a könyv végső megformálásáig több műhelyt javasolt megvételre). Később már csak azt sugallta: vegyenek legalább cirill betűkészletet és egy sajtót. Ez nem kerülne sokba, és egyelőre kielégítené a nyomtatás szükségleteit (*Prepiska*, II. 80. p.)

1832-ben Vuk kezdeményezése megvalósult, s a "knjaževska tipografija" elkezdte a munkát. Eleinte körülményesen, a cenzúra miatt csak nehezen tudott bármit is kiadni, és amit nyomtatott, azt sem Vuk eszméinek szellemében készítette. Ez a nyomda tehát Vuk kezdeményezésére létesült, de korántsem jelentette eszméinek, helyesírásának a diadalát. A végső győzelemig csak jóval később jutott el.

ETO: 801.3

CONFERENCE PAPER

VUK LEXIKOGRÁFIAI JELENTŐSÉGE

Pató Imre

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék

Közlésre elfogadva:

Minden munkák között azok a szótárok,
Melyeknek szélesen kiterjed határuk.

Így kezdi Csokonai egyik versét – a szótár magasztalásával. Nem véletlenül zengi a dicséretet a szótárok szélesen kiterjedő határaitól, ismeretvilágáról, hiszen ő maga is hét nyelv klasszikusaival ismerkedett; egyéb tudományos munkák mellett a történelmi munkák felsorolni is nehéz sorát vette szellemi birtokába.

Széles érdeklődési körű, ezt életműve bizonyítja leghívebben, de legigazabban mégiscsak költő volt – ezért is foglalkoztatták oly mélyen a nyelv állapotának a kérdései:

"Kettőt szoktam én a magyar nyelv dolgában fejcsóválva nevetni. Egyiket azt, mikor valaki azt mondja, hogy ez új szó! mintha bizony nekünk meg kellene s meg lehetne azzal az egy néhány scytha szóval érnünk, a mit kacagányos apáink lóháton hoztak ki Európába. – Csak tudni való dolog, hogy nekünk mind a mesterségbeli dolgokban, mind a gondolkodásunkban több ideáink vannak, mint a *dentumogereknek*, idea pedig szóval, szó meg ideával jár: hogy ne lehetne hát, sőt hogy ne volna szükség a szavainknak számát szaporítani?"

A nyelv fejlesztése, kifejező erejének növelése, gazdagítása az, ami foglalkoztatja – hiszen oly sok a mondanivalója a világ számára, amit csak ápolt, kiművelt nyelv segítségével, közvetítésével adhat át.

*

Ápolt, kiművelt nyelv... Vukot is ez a kérdés ejti rabul... Csokonai halálának az évében – 1805-ben – 18 évesen már Karlócán van, jó úton halad, hogy a szerb irodalmi nyelv és ortográfia reformátorává érlelődjék...

Vuk Stefanović Karadžić népdalgyűjteménye és nyelvtana után 1818-ban jelenteti meg a Szótárát, a Rječniket, amely nyelvi forradalmának a meghirdetője, ugyanakkor a később kialakuló irodalmi nyelvnek az alapjait is jelentette.

Vuk "nyelvi forradalma" biztosította, nyitotta meg a szerb tömegek előtt az írástudáshoz vezető utat, ez ugyanakkor a művelődés demokratizálódását is jelenti, ami azonos Vuk eszméi célkitűzéseivel. – Vuk a Rječnikkel tehát egy általános fejlődés előtt nyitotta meg az utat, ezért tartjuk valamennyi munkája közül a legjelentősebbnek.

A Rječnik tulajdonképpen Vuk nyelvének a tükörképe, amely azzal az alapvető tulajdonsággal – erényvel – bírt, hogy azt a szerbség akadálytalanul sajátíthatta el, hiszen alapjaiban az anyatejjel szívta magába; ezzel szemben a szlavenoszerb nyelvet iskolában kellett tanulni, sőt azon túl is, miközben tanulóját, illetve használóját az örök bizonytalanság lengte körül, vajon tökéletes lesz-e az elsajátítás, használata nem kelti-e az ügyefogyottság látszatát...

A Rječnikben található 26 270 szó – a kialakult nézetek szerint – általában Vuk szókinésének tekinthető, s ami a Szótár első kiadásában nincs benne, azt feltehetően maga Vuk sem használta.

A Rječnik egészében véve pótolhatatlan alkotás. Ez a minősítés lényegében az első, tehát a még nem módosított, ki nem egészített, át nem dolgozott kiadásra vonatkozik. Értékelői szerint azért, mert alapjaiban Vuk Szótárának első kiadása egyetlen egyed, egyetlen beszélő szókinését közli. Más szótárok, mint ahogyan az közismert, különböző forrásokból merítik anyagukat, amelyeket különböző egyedek, csoportok használtak, gyakran térben és időben egymástól távol; olyan szókészlet áll így össze, amely a valóságban egyetlen nyelvi rendszeren belül sohasem alkotott egységet, egy mesterségesen összehordott irodalmi nyelven belül lehet(et) ismert, azon belül létezhet(et).

Az is tény, hogy Vuk nyelve dialektológiaiailag a központi masszívumhoz tartozik, alig fertőzött idegenszerűségekkal, így híven prezentálhatja a tiszta szerb nyelvet abból az időből, mielőtt még a civilizálódás hatására a nyelvbe be nem épültek az idegen elemek, illetve neologizmusok. Tulajdonképpen ez a szókészlet képezi a mai szerbhorvát nyelv szókinésének is a magvát.

Vuk lexikográfiai módszeréhez tartozott, hogy jelölte a szavak dialektológiai vonatkozásait: ezzel egy-egy szó más-más alakjára, illetve eltérő jelentéseire utalt. Jelölte a három alapvető dialektust: a hercegovinait, a szerémségit és a resavait. A közölt szókészlet egy részét Vuk pontosan meghatározott földrajzi kategóriákhoz is kötötte. Szerbiából, illetve annak valamely vidékéről eredeztet mintegy 60 szót, csaknem annyit Boszniából és Hercegovinából; Horvátországból és Szlavóniából kettőt, ugyanakkor Vajdaságból több mint 250-et. Ez jelenti a legegységesebb állományt, amelynek fele jövevényszó (németből vagy magyarból származik, illetve végső fokon latin, francia, olasz stb. eredetű). Jelentős számban fordulnak elő turcizmusok is.

Ez annak tudható be, hogy tkp. a vajdasági szerbség nyelvére hatott elsősorban az előretörő európai civilizáció és ezzel egyidőben a neologizmus is itt érezte a hatását leginkább. Ilyen szavak kerültek elő, mint a "bunda,

interes, korpa, litija, kugla, kupina, lopta, magacin, orman, pijaca, porta, siguran, skamija, toranj, forma, cipela, štala, šupa" stb. Ez nyilván egyenes következménye annak, hogy a szerb művelődési élet központja ekkor még mindig a Vajdaságban volt, ez nyilván jelentős nyomot hagyott a nyelv szókészletén is.

Vuk nyelvérzéke megkövetelte, hogy a turcizmusokat is jelölje, mint a szerb nyelvbe fészkelte idegen elemeket. Az egyéb jövevényszavak esetében is általában felhívja a figyelmet a szó eredeti alakjára – ám ebben nem következetes –: így görög, olasz, német forrásokat említ. (Vuk melegségére szolgáljon, hogy a Szótár, a Rječnik, nem etimológiai kézikönyv gyanánt készült, ezért nem is kérhetjük számon Vuktól ezeket a mozzanatokat.)

A ragozható szavak a Rječnikben el vannak látva alapvető nyelvtani szereléssel, így a főnevek esetében jelöli a nemet; az ige főnévi igenévi alakja mellett megadja a jelen idő egyes szám, első személyű alakot, ugyanakkor utal az ige befejezett vagy befejezetlen, azaz folyamatos voltára; a mellékneveknek az egyes szám alany esetét közli, de felténetli a nő- és semleges nemű alakokat is. Többnyire ez elegendő is, hogy az ige- névszóragozás (deklináció és konjugáció) ismeretében a szó valamennyi alakja meghatározható legyen.

Kivételck esetében Vuk felsorolja az eltérő példákat; bár megjegyzendő, hogy kritikusai szemére vetik a következtelenségét. A kiegészítéseket ugyanis bizonyos esetekben elhagyja, holott hasonló esetekben másutt közölte.

A szavak stílusának a minősítését is fontosnak találta, így szótárírói gyakorlatában ez is jelen van.

A szavak értelmezése vonatkozásában elmondhatjuk, hogy a szótározott címszóállományt latinra és németre fordítja, felismerve e két nyelv fontos szerepét kora szerb társadalmában. Ezzel szemben azonban bírálói számos következtelenségre hívják fel a figyelmet, mint például arra, hogy a latin és német megfelelők elé szerb nyelvű értelmezést tűz be, de az is előfordul, hogy csupán a szerb nyelvű értelmezést találjuk a szótárban, míg a német és a latin elmarad. – A szavak szerb nyelvű értelmezését minden esetben Vuk munkájának tartja a szakirodalom, míg a németet és latint Kopitárénak.

A szó jelentésének illusztrálását Vuk nem tartotta minden esetben fontosnak, ezzel a lehetőséggel csupán akkor élt, amikor jelentősebb mértékben érezte annak szükségét, de a megfelelő, begyűjtött példa is ösztönözhetette erre a lépésre. Leggyakrabban népköltési példákkal illusztrált, de gyakran élt köznyelvi szókapcsolatokkal is.

Vuk Mušickihoz 1816. november 28-án írott levelében beszámol arról, hogy Kopitar arra készítette – "Kopitar me na to načerao" – építsen be folklór elemeket a szócikkbe a címszó magyarázása, értelmezése céljából. Ez merőben eltér ugyan minden lexikográfiai gyakorlattól, mégis haszon származott belőle, igen értékes anyagot őrzött meg így a Rječnik az utókor számára.

Sommázásként hadd mondjuk el még egyszer, hogy a Rječnik elemeiben magában hordja a korszerű lexikográfia ismerveit, és minden következtelensége ellenére is Vuk legértékesebb, legjelentősebb munkája. Korántsem jelenti ez a munka azonban a szerb irodalmi nyelv megteremtését, létrehozását, de a formálódó, kialakuló irodalmi nyelvnek magva, annak biztos alapja lett.

De nem csak annak. Jelentős szerepet játszott a szerbhorvát–magyar, illetve a magyar–szerbhorvát lexikográfiában is.

A szerbhorvát–magyar (illetve a magyar–szerbhorvát) lexikográfiának mély hagyományai vannak. A 16. századi ötnyelvű szótár után (Faust Vrančić: *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum latinae, italicae, germanicae, Dalmatiae ungaricae*. Velence, 1595.) az első szerb–magyar szótár is többynyelvű:

Szerb, magyar, latin, német iskolai zsebszótár az algymnasium számára. Srpski, mađarski, latinski, nemački rečnik za doljnu gimnaziju.

1875-ben jelentette meg Budapesten Laufer Vilmos; szerkesztője Rejtényi József, a zombori gimnázium egykori tanára volt. A szerző a huszonhárom évvel korábban, 1852-ben megjelent Vuk Srpski rječnikjének második kiadására támaszkodott.

Az ezt követő szerbhorvát–magyar szótárak sem tudták megkerülni Vuk művét, a szerzők közvetlenül vagy közvetve merítettek belőle.

Spicer Mór: Magyar–horvát és horvát–magyar; II. rész: Horvát–magyar, Budapest, 1893. (Kb. 25 000 címszó.)

Brančić–Dera: Szerb–magyar szótár, Újvidék, 1894. (Kb. 40 000 címszó.)

Margalits Ede: Horvát–magyar szótár, Budapest, 1898. (Kb. 13 000 címszó.)

Grčić Jovan: Szerb–magyar szótár, Újvidék, 1904.

Hoffmann Mátyás: Szerbhorvát–magyar szótár, Szabadka, 1920.

Radić Dušan: Szerb–magyar szótár, Újvidék, 1921. (Kb. 16 000 címszó.)

Đisalov Veselin: Szerb–magyar szótár, Újvidék, 1922. (Kb. 32 000 címszó.)

Szana Sándor: Horvát–szerb–magyar szótár, I. kiadás, Budapest (1921.)

Ugyanaz, második kiadás, Budapest, é. n.

Ugyanaz, harmadik kiadás, Budapest, é. n.

Polácsi János: Magyar zsebszótár, Szerb–magyar rész, Újvidék, 1941. (Kb. 10 000 címszó.)

Herceg János: Szerb–magyar szótár, Zombor, 1964. (Kb. 11 000 címszó.)

Kovács Kálmán: Új szerb–magyar szótár, Zombor, 1946. (Kb. 21 000 címszó.)

Hadrovics László: Szerbhorvát–magyar szótár, Budapest, 1957. (Kb. 27 000 címszó.)

Aranicki, Petar: Szerbhorvát–magyar szótár, Újvidék, 1960. (Kb. 10 000 címszó.)

Vujičić, Stojan: Szerbhorvát–magyar úti szótár, Budapest, 1967.

Levasics Elemér–Surányi Magda: Szerbhorvát–magyar kéziszótár, Budapest, 1967. (Kb. 45 000 címszó.)

Palich Emil: Magyar–szerbhorvát kéziszótár, Budapest, 1968. (Kb. 45 000 címszó.)

Dr. Kovács Kálmán is, a Szerbhorvát–magyar nagyszótár főszerkesztője az 1954-ben megindult munkálatokról szólva a fontosabb források között említi

Vuk Rječnikjének 1852-ben megjelent második kiadását. Így a 120 000 címszót tartalmazó háromkötetes műbe, az eddigi legátfogóbb, legnagyobb méretű szerbhorvát–magyar szótárba is beépült Vuk munkája.

Vuk alkotásának nem csupán a megírásakor, nem is csak az azt követő évtizedekben volt óriási jelentősége, hanem, amint látjuk, napjaink lexikográfiai tevékenységére is hatással van.

A VUK-ÉRTEKEZLETRŐL

Vuk Karadžić életműve a magyar irodalmi életnek több mint százötven éve szerves része: recepciójának vizsgálata megkerülhetetlen, ha irodalmi, művelődéstörténeti, nyelvészeti vagy néprajzi-történelmi vizsgálatokról van szó. Vuk Karadžić születésének évfordulóját éppen ezért fokozott figyelemmel és tudományos érdeklődéssel, Vuk műve iránti tisztelettel jegyezte Intézetünk is, amikor tudományos tanácskozást szervezett életművének jobb megértése érdekében. Nem szokványos utakat jártak be az előadók, valamennyien Intézetünk tanárai és tudományos dolgozói: olyan tudományos feladatok megoldására vállalkoztak, amelyeket éppen egy olyan intézmény képes sikeresen realizálni, mint amilyen az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Karának intézete – a lehető legszorosabb kapcsolatban mind a magyar, mind a délszláv tudományos élet eredményeinek ismeretében.

SAVETOVANJE O VUKU

Delo Vuka Karadžića je već preko 150 godina organski povezano sa mađarskim literarnim stvaralaštvom; ispitivanja recepcije Vukovih dela je stoga neizbežno, ako se radi o literarnim, kulturnoistorijskim, lingvističkim ili etnografsko-istorijskim istraživanjima. Upravo zbog toga je naš Institut sa naročito pažnjom i naučnim interesovanjem, uz dužno postovanje za Vukovo delo proslavio 150. godišnjicu Vukovog rođenja, organizovanjem naučnog savetovanja, u cilju boljeg razumevanja njegovog životnog dela. Predavači su težili ka originalnim rešenjima. Svi su članovi, naučni istraživači i profesori našeg Instituta. Odvažili su se na rešavanje takvih naučnih zadataka, koje može rešiti Institut takvog tipa kao što je naš na Filozofskom fakultetu, naime zadataka koji iziskuju dobro poznavanje naučnih rezultata kako mađarskog tako i južnoslovenskog naučno-istraživačkog rada.

ÜBER DIE VUK-TAGUNG

Das Lebenswerk von Vuk Karadzic ist seit über 150 Jahren organische mit der ungarische Literatur verbunden: die Untersuchung der Vukrezeption ist daher unumgänglich, wenn man eine literarische, kulturgeschichtliche, linguistische oder ethnographische Untersuchung vornimmt. Gerade aus diesem Grunde hat man Vuk Karadzics Geburtstag auch in unserem Institut mit besonderer Aufmerksamkeit und wissenschaftlichem Interesse gedacht. Wir organisierten eine wissenschaftliche Tagung zur Förderung des besseren Verständnisses von Vuks Werken. Die Vortragenden suchten nach originellen Wegen und Lösungen. Alle sind wissenschaftliche Mitarbeiter und Professoren unseres Instituts. Sie haben solche wissenschaftliche Aufgaben angenommen, die nur ein Institut wie unseres, nämlich das Hungarologische Institut der Philosophischen Fakultät zu lösen fähig ist, denn dies erfordert gründliche Kenntnisse sowohl der ungarischen als auch der südslawischen wissenschaftlichen Errungenschaften.

**KAPCSOLATTÖRTÉNETI
TANULMÁNYOK**

ETO: 008(497.11)"17"

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

MODELLVÁZLAT VAJDASÁG XVIII. SZÁZADI KULTÚRÁJÁHOZ

Szeli István

Nyugalmazott egyetemi tanár
Újvidék

Közlésre elfogadva: 1988. június 22.

Az emberi közösségek fejlődésének irányait, tendenciáit, és szakaszait leginkább bizonyos modellek segítségével tudjuk érzékeltetni s megérteni. Ezek azonban nem elvont dedukciók vagy spekulatív módszerekkel kidolgozott minták, amelyekhez a történelmi fejlődés igazodik, hanem a tudományos elemzés tapasztalatait felhasználó elméleti szerkezetek, amelyek magukba foglalják a történelmi alakulás releváns összetevőit, meghatározó elemeit. Ezért célszerűnek látszik, hogy kultúrtörténeti vázlatunkban megkíséreljük megalkotni tárgyunk (Vajdaság népeinek szellemi kultúrája a tizennyolcadik században) történeti modelljét, ami – tekintettel e térség többrendbeli összetettségére – rendkívül nehéz feladat egy olyan korszeletre vonatkozóan, amelyben úgyszólván annak minden lehetséges összetevője egyszerre van átalakulóban, születőben vagy pedig elhalóban. Ha magunkévá tesszük azt a meghatározást, hogy "modellen a történettudományban olyan elméleti rendszert értünk, amely a múlt valóságának egy adott részét a maga lényeges összefüggéseiben, fő vonalaiban, egyszerűsítve, vizsgálati célra reprodukálja (...), amelynek elemei egymással meghatározott viszonyban állanak, és amely éppen ezért a vizsgálat tárgyáról új információkat is tud nyújtani, főleg úgy, hogy figyelmeztet hiányzó elemekre" (Kosáry Domonkos: *Az európai fejlődési modell és Magyarország*, In: *A történelem veszedelmei*, Bp., 1987. 8. l.), akkor világosan kitűnik modellünk megalkotásának minden bonyolultsága és buktatója, különösen ha a magunkét másféle – kevésbé mobil – közösségek kultúramodelljével szembesítjük. Olyanokkal, amelyek térben és időben, belső és külső alkatban stabilabb és egyneműbb elemekből komponálhatók meg. A vajdasági népek

(művelődés)történeti modelljének – még ha nem is végérvényes – megalkotására mindazonáltal igen nagy szükség van, mert meggyőződésünk szerint csak annak birtokában és standard elemeinek tisztelgetésével tartásával kerülhető el a bármely oldalról fenyegető kisajátítás és önkényes értelmezés veszélye, s csak így szavatolható a kultúrának az ideológiáktól és az efemer politikai érdekektől mentes objektív, tudományos igényeket kielégítő vizsgálata.

A mondottak miatt véljük elgondolkodtatónak a VTMA *Vajdaság kultúrája és civilizációja* című kutatási elaborátumában lefektetett azon elvet, hogy kerülni kell a tartomány népei történetének külön-külön tanulmányozását, mert az "Vajdaság nemzeti-etnikai különeműségét manifestálná". Meggyőződésünk, hogy a tudományos kutatásnak csupán a tudományos igazságot kell "manifestálnia", nem pedig a mai politikai tudatvilágunk által pozitívnak minősített jelenséget, aminck a maga korában sem pozitív, sem negatív jelentéstartalma nem lehetett. Ennélfogva az "egyeneműség" (egység, azonosság, közösség stb.) mint a történelmi fejlődés kritériuma nem más, mint mai történelmi tudatunk visszavetítése az elmúlt századokba, ami a történelmi tények voluntarisztikus és szelektív kezeléséhez vezet. Az objektív kultúr-történeti kutatásnak éppen arra kell rámutatnia, hogy mely körülmények kedveztek s melyek nem a történelmi fejlődés során Vajdaság népei kultúrájának a közelebb kerüléséhez s közös útjainak egyengetéséhez.

Bármily újszerű is a modellalkotás a művelődéstörténetben, arra már a tizenkilencedik század kutatói is tettek kísérletet, különösen a pozitívizmus leáldozása után, amikor mind nyilvánvalóbbá vált, hogy a pusztá empiria, a tények, események és jelenségek egyszerű regisztrálása és leírása nem elegendő a kulturális fejlődés belső természetrajzához, a kultúra funkcióinak az értelmezéséhez s tendenciáinak felismeréséhez. Bebizonyosodott tudniillik, hogy az a szemlélet, amely pusztán az "adottságokból" (a földrajzi környezet, a tájjelleg, az éghajlat, a természeti körülmények valóságelemeiből s az ezektől determinált életformákból) kísérlete meg levezetni az itt élő emberi közösség kultúrájának tartalmait anélkül azonban, hogy számba vette volna a nem anyagi v. tárgyi természetű komponenseket vagy pl. az "egyetemes" és a "különös" összetevők dialektikáját – nem volt képes azok mélyére hatolni. Úgyszintén elégtelennek mutatkoztak azok a próbálkozások is, amelyek csupán az itt települt etnikumok külön sajátosságaira voltak figyelemmel, föltételezvé, hogy azok egy nagyobb népközösség szoros tartozékai, s így az egész vizsgálata a hozzátartozó rész megismerését is magába foglalja. Nemkülönb az egyoldalúság jellemezte azokat a kísérleteket is, amelyek kizárólag az osztályszerkezet, a termelés mód, a foglalkozás vagy másfelől pl. az egyházszervezet és vallási hovatartozás alapján igyekeztek leírni a műveltségtípusokat. Az ilyenféle "alulnézet" és szemléleti redukáltság hozta létre a tizenkilencedik, sőt a huszadik századra kiható érvénnyel a közismert sztereotípiákat a szépirodalmi alkotásokban: az anyagi bőség és a szellemi szegénység antinómiáit; a trágyaszagú zsíros bácskai föld pandanjaképp a lomha bácskai észjárást; az itteni ember állandó jelőjeként a duhaj, földéhes, féltelen indulatú, gyanakvó,

maradi stb. vonásokat, velük együtt pedig a kultúrától való idegenkedés, s művelődésre való képtelenség képzetét mint egy alacsonyabb rendű kulturális szféra velejáróját. Modellálási kísérletünk szempontjából az utóbbiak természetesen mellékesek, mert nem a másodlagos kísérő mozzanatok játszanak benne szerepet, hanem a kulturális modellt globálisan meghatározó tényezők.

Mielőtt ezeket a tényezőket közelebbről megvizsgálánk, szükségesnek látszik néhány premissza számbavétele modellünk felvázolásához:

a) A jelzett régió vizsgálatakor mindig szem előtt kell tartanunk, hogy az Európa kulturális struktúrájának a része, tehát azzal összefüggésben, annak szervelemként kell vele foglalkoznunk (szembesítenünk vagy párhuzamba állítanunk vele);

b) A megrajzolendő modell nem merev képlet, hanem a folyton változó történelmi folyamat egy relatíve rövid időegységére érvényes, mert híján van azoknak a komponenseknek (pl. a szilárd államkeret, a homogén és végleg letelepült lakosság, a megállapodott gazdasági-társadalmi rend stb.), amelyek a modellizáláshoz nélkülözhetetlenek;

c) A vajdasági kultúra fogalmáról mint egyes számú alanyról csak feltételesen beszélhetünk az említett században, mert annak csak a lehetőségei vannak adva a különmű kultúrák fizikai érintkezésével.

Ad a) Erős feudális államainak meglétekor Közép-Kelet-Európa, noha több-kevesebb időbeli eltéréssel ugyan, de részese volt a kontinens tágas területeit átfogó szellemi történéseknek. A kulturális zónahatár az általánosan ismert történelmi állapotok miatt különösen a hódoltság megszűnte után válik jól felismerhetővé, peremzónává különítve el a vidéket az arra jellemző karakterjegyekkel: kultúrájának sokáig nincsenek s csak majd a századvég táján szerveződnek meg lokális gócai, ennél fogva nem alakul ki "receptióképes" kulturális közege, illetve számottevő értelmiségi rétege; távol esvén az ország közigazgatási és művelődési központjaitól, csak nagyobb időbeli lemaradással és erőltetenebbül jutnak érvényre e központok művelődésre kiható pozitív vagy negatív intézkedései. Másrészt azonban, ellentétben a zártabb szellemű közösségekkel, ez a társadalmilag kevésbé kötött, flexibilisebb, nagyobb átcseszítő képességű lakosság-struktúra több irányból jövő s változatosabb hatásoknak van kitéve, szellemileg alakulóbbnak, képlékenyebbnek és mozgékonyabbnak látszik, s ezért kultúrájában is több az exogén elem. Pontosnak tartjuk Mita Kostić megfigyelését az adaptálódásra nagyobb készséget mutató szerbység mentalitásáról, amely – nem ismervén a feudális kötöttség belső lelki terhétét és szellemi rendjét – a befogadás tekintetében alkalmazkodóbbnak mutatkozott az európai kulturális hatások iránt, s merészebben, invenciózusabban váltotta magához annak eredményeit:

"Az osztrák–magyar területre költözött szerbek a XVIII. században a kényszerű és gyorsütemű politikai és kulturális alkalmazkodás nehéz korszakát élték át, társadalmi osztályai gyorsan differenciálódtak, amelyek közül a szerb katonai, papi és polgári osztály igen hamar beilleszkedett a közép-európai kultúrába. E három osztály egyes képviselői társadalmilag gyorsan emelkedtek,

s életmódjukkal mindinkább kiváltak népi környezetükből, kezdték elhagyni a még a török birodalomból magukkal hozott görög-cincár életformájukat, s kezdték átvenni a német-osztrák – gyakran bécsi provenienciájú – kultúrát és civilizációt. A társadalmi erjedés e gyors folyamata egyeseket hamarosan magasan a társadalom átlagszintje fölé emelte, egészen az osztrák–magyar műveltség és civilizáció színvonalára, létrehozván belőlük az előkelő szerb társadalmat. A szerb magas társadalom legkiemelkedőbb képviselői, egyes szerb nemesek, generálisok és főtisztek, metropoliták és püspökök, gazdag kereskedőpolgárok és értelmiségiek életmódjuk, társadalmi magatartásuk, műveltségük, vagyonuk és lényűző szokásaik folytán kiegyenlítődték az osztrák és a magyar magas társadalom azonos rétegeivel, átvették tőlük az osztrák–magyar kultúra és civilizáció minden jó és rossz oldalát, s velük együtt a francia kulturális hatásokat is." (Mita Kostić: *Prve pojave francuske kulture u srpskom društvu*. Otisak iz Glasnika Ist. Društva u N. S., 1929. 5. str.)

Egy nem organikus növekvő kultúra háttérrajzára ismerünk rá Mita Kostić e kultúrszociológiai helyzetképében, amely némely vonásában a magyar főúri rend és uralkodó osztályok műveltségképével mutat hasonlóságot. A lényeges különbséget a két nép kultúrájának a mélyvonulataiban kell megjelölnünk: a szerb műveltségnek e Kostić által jelzett felszíni rétege nem befolyásolta döntően a szerb (irodalmi) kultúrát, nem veszélyeztette annak autentikus nemzeti jellegét, s későbbi (romantika korabeli) kibontakozásában sem játszott úgyszólván semmiféle szerepet, mert rendkívül virulens kulturális bázisa, a népköltészet, e század folyamán is érintetlen maradt, s alkalmasnak bizonyult a romantika jegyében följelődő irodalom kibontakoztatásához, míg a felvilágosodás korabeli és a romantikus magyar irodalomhoz a népköltészet jóval csekélyebb mértékben tudott impulzust nyújtani, viszont sok eleme ismerhető fel benne a német és a francia romantikának.

Amit a fentiekben kifejtettünk, az a két irodalom fejlődésének egészére nézve bír eligazító érvénnyel. Vajdaságra vonatkozóan azonban ismét csak megszorításokkal, ugyanis e kulturális zóna irodalmainak, illetve műveltségének egymástól lényegesen eltérő pozíciójára kell felhívni a figyelmet. A 18. századi szerb irodalom ugyanis majdnem azonosnak tekinthető a "vajdasággal", viszont a magyar irodalom egészében elhanyagolható mennyiség. "Tájaink irodalmi, szellemi élete történetében több mint egy évszázados űr tátong" – mondja Bori Imre (*A jugoszláviai magyar irodalom rövid története*, 1982. 52. l.). Aligha férhet kétség e megállapítás igazságához, ha a maradandó értékrend, esztétikai mércék és elfogadott irodalomtörténeti kritériumok felől közeledünk a kérdéshez. Akit azonban egy kultúra állapotának és szintjének a kérdése foglalkoztat, annak az esztétikai, történeti, nemzeti stb. érték hiánya is beszédes adat a kulturális állapotok rekonstruálásához. A történelem nem antológia, benne semmi sem fölösleges, mert maga a totalitás. Számottevő magyar irodalmi-szellemi élet itt valóban nem volt, ki sem bontakozhatott, mert a kulturális fejlődés országútja messze elkerülte Vajdaságot. Ami pedig ennek ellenére is létrejött, az ma is jórészt rejtve van előttünk, ismeretlenül és feltáratlanul lappang. S mivel a definíció szerint a modell nemcsak *rekonstruál*, hanem a *vizsgálat* célját

is szolgálja, a modell fontos elemeként kell rámutatni a század vajdasági magyar kultúrájának feltáratlanságára. A magyar írásbeliség, ahogy mai ismeretünk alapján körvonalazhatjuk, minden bizonnyal az írott és a szóbeli kultúra határán álló, átmeneti fokot jelző szintet képviselt e korban, amit vidéki kántortanítók, népi írástudók, esetleg diákok, lelkészek, alkalmi rigmusfaragók műveltek, formájuk szerint pedig vőfély- és daloskönyvszerű versek, esetleg – mint a Fehér Ferenc által részlegesen közzétett "krónika" példája mutatja – bizonyos népi epikumok. Az ilyen szövegek egykori meglétét már pusztán a nyelvi kollektivitás létezése és hagyományátörökítő volta is feltételezi: a meglevőt variáló és hasonló alkotására ösztönző versszerzés folyamatos gyakorlata minden történelmi korszakban és minden közösségben. "A történelemnek nincsenek hiátusai, csak a történetírásnak." Hogy a tizennyolcadik századbeli vajdasági magyar kultúrának "nincs története", azzal magyarázható, hogy az nemcsak a közép-európai, hanem a magyar műveltség peremére került, abba a kulturális tartományba, amit a kultúrtörténet a "barbaries" gyűjtőnévvel jelöl.

Ami az a) pontban érintett problémát, a "vajdasági" kultúra elhelyezkedését illeti Európa tizennyolcadik századi globális kulturális térképén, összefoglalásképpen azt mondhatjuk, hogy a meghatározó két etnikum – a szerb és a magyar – kulturális állapotát és írásbeliségének fejlődési vonalait tekintve e korszakban még jelentős eltérés mutatkozik. Az első Európa felé tendál, a magas kultúra birtokbavételére törekszik, majd a századforduló körüli időkből a maga értékeivel azt kezdi gazdagítani. A Dositejtől Vukig vezető úton a befogadás, majd az átadás két jól elkülöníthető szakasza figyelhető meg. A másodikul említett etnikum műveltségén viszont a nagy európai kulturális zóna peremére való sodródás, a leszakadás, a leválás jelei tűnnek fel.

Ad b) A fent vázolt jelenségre kultúrtörténeti modellünkön a társadalmi-gazdasági "alépitmény" adhat magyarázatot: a feudális és a nem feudális társadalmi szerkezetben rejlő különbségek, amihez az egyházak másféle funkciója, a politikai státusz eltérései, a települt népesség szociológiai szerkezetének különbségei s egyéb tényezők csak másodlagosan járulnak hozzá, illetve azok az előbbiekből következnek. A vajdasági szerbség a letelepülés kezdetétől a század utolsó évtizedéig (a temesvári kongresszuson a legvilágosabb megfogalmazásban) eredményesen állt ellen a magyar uralkodó osztály, a földesúri hatalom kitaró próbálkozásának, hogy az új populációt a maga joghatósága alá rendelje, s a nemesi vármegye közigazgatási jogkörét kiterjessze a nem magyar lakosságra is. Egy 1759-ből származó udvari információ szerint: "az oláh és a rác nemzet nagy ellenszenvvel viseltetik a magyarok iránt és már 200 éve hozzászókkott a közvetlen török és osztrák uralkodáshoz, határtalanul gyűlöli a megalázást az uraságok előtt, de különösen a magyar nemességnek nemesi kiváltságait az úgynevezett misera plebs fölött. Mindezt elviselhetetlenebbnek tartja mint akár a török igát." (I. Szentkláray: *Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből*, Temesvár, 1879. I. 51–380.) A szerbség közbizalmi különállása, eltérő politikai és társadalmi pozíciója gyorsabb ütemben hártja el az akadályokat a polgárosodás, az értelmiség kialakulása, az urbanizálódás előtt, mint ezt bármely, más nemzetiségnél tapasztaljuk. Ez a körülmény az életformában, ma mentalitásban, a szemléletmódban, a társadalmi tudatban, a kulturális orientációban is mély nyomot hagy, támogatván egy

kötetlenebb, hajlékonyabb, vállalkozóbb szellemi alkat akadálytalanabb formálódását.

Rá kell mutatnunk arra is, hogy a XVIII. századi vajdasági szerb populáció belsőleg is differenciáltabb, mivel a szerbség migrációjának a háttérében nem szociális indítékok rejlenek. A körülbelül 200 000 beköltözővel együtt jönnek világi előljárói, egyházi értelmisége, papjai, írástudói s egyéb társadalmi rétegei, amelyek a nemzeti keretekben fejlődő élet fontos összetevői voltak. A magyar, a szlovák stb. betelepülő lakosság szociológiai szerkezete viszont ettől egészen eltérő képet mutat. "Ismert történeti-szociológiai tény, hogy a telepések mindig a társadalom periférikus rétegeiből kerülnek ki. Ritkán hagyja el önként szülőföldjét az, akinek földje, háza, jó megélhetése van, annál könnyebben útrakelnek, akik anyagi nehézségekkel küszködnek. A bácskai magyar telepesek túlnyomó többsége a túlnépesedett észak-magyarországi területekről a földbőséget mesés részletekkel festő hírcik hatására vándorolt ki mai lakóhelyére" – írja Kósa László (*Magyar néprajzi kutatások Jugoszláviában, Néprajzi és településtörténeti áttekintés*, HITK. 11–12. LV. évf. 1972. VI–IX. 11. 1.) A diszparát vonásokat fokozó tényező az is, hogy az egy etnikumhoz tartozó csoportok is gyakran megoszlanak: más-más tájról települnek (Felvidék, Dunántúl, Kunság, Duna-Tisza köze stb., Bosznia, Lika, Szerbia, sőt Macedónia, tenger mellék), de vallási tekintetben is nagy a különbség (katolikusok, pravoszlávok, mohamedánok, reformátusok stb.), ebből következően szokásaik, életvitelük, hagyományaik stb. is különböznek.

Itt kell arról is beszélnünk, hogy Vajdaság három nagy tájegységének politikai történetében is számottevők az eltérések, s hogy valójában csak a század utolsó két évtizedében lehet beszélnünk a mai Vajdaság politikai történetének viszonylagos egységéről, a jozefin állampolitika, a felvilágosodás állambölcsélete s társadalomszemlélete korában, de itt is csak megszorításokkal, mert a már említett nemzeti-szociológiai-politikai eltéréseknek a következményei itt is megmutatkoznak. Csak jelzésszerűen szeretnénk megemlíteni az egységnek felfogott terület tájegységeinek történelmi specifikumait, fontosabb eseményeit, a fejlődésükben szerepet játszó jellegzetességeket.

Bácska. A karlócai békekötés után Bácska egész területe fölszabadult a török uralom alól. A szörványos bevándorlástól eltekintve tömegesebben csak a Rákóczi-féle szabadságharc után, 1711-től kezdve népesedett be előbb szláv népelemmel, 1740-től kezdve pedig magyarokkal, azután más nemzetiségekkel. Az 1702-ben megalakított ún. tiszai határőrvidék szerb lakossága katonai szolgálata fejében mentes maradt a hűbéres kötelezettségek alól, az adózástól és egyéb terhektől. Ilyen privilégiumokat élveztek a szabadkai, zombori és más ún. sáncok szerb katonái és családjaik is. 1751-ben azonban a tiszai határőrvidéket is a megye jurisdikciójához csatolták, amelynek Zombor volt a székhelye. A döntéssel elégedetlen szerbség egy része a szerémségi és a bánsági határőrvidékre költözött, más része pedig kivándorolt Oroszországba. Hogy a szerb határőrség lázongását és ellenszegülését lecsendesítse, Mária Terézia megszervezte a tiszai koronakerületet, igazgatását pedig a kincstári birtokokhoz kapcsolta, kivonva őket a megyei hatóságok jogköréből. Bácska egyes

részei, pl. az ún. csajkás terület, csak több részben s nagy időbeli eltéréssel kerültek a polgári közigazgatás alá, az utolsó falvak csak 1873-ban. 1785-től a többi tájegységtől is új adminisztrációs határok választották el: Bácskát a tiszántúli kerülethez, Szerémséget a pécsihez csatolták.

Bánát. Az 1716–18. évi hadjárat után szabadult fel s egészen 1778-ig az udvari kamara igazgatása alatt állott, 1779-ben pedig Torontál megye igazgatása alá került Nagybecskerek székhellyel. A század folyamán e terület volt az ország legváltozatosabb népelemekkel betelepített része: szerbek, magyarok, szlovákok, románok, franciák, spanyolok, németek, csehok, örmények, albánok, bolgárok s még más nemzetiségű népek spontán vagy tervszerű letelepedése jellemzi. Adminisztratív-területi képe is a legtöbbször változik: a kamara, a megye, a distriktusok fennhatósága váltja egymást. Egyházhatósági felosztása is tarka és változatos: a szerbek, románok, cincárok és görögök a karlócai érsekséghez tartoznak; a bunyevácok, sokacok, németek, magyarok és örmények a kalocsai érsekséghez, míg az uniált ruszinok 1777-ig a kalocsai majd a križevci püspökséghez; a szlovákok valamint a protestáns németek és magyarok a bács-szerémségi szeniorátushoz. II. József reformjai ismét hatalmas változást hoznak: "Bács vármegye 1785-ben az itt levő szab. kir. városokkal együtt a tiszántúli Torontál, Temes és Krassó vármegyékkel egy kerületbe soroltatott (...) Ekként a vármegyék és szab. kir. városok eddigi önállósága megszűnt, az országban felállított tíz kerület valamelyikébe soroztattak be és a magistrátusok is kinevezés útján állítottak össze" (*Bács-Bodrogh vármegye egyetemes monográfiája*, I. köt. Zombor, 1896. 475. l.).

Szerémség. Felszabadulásától kezdve (1686) egészen 1745-ig Szerémség területének nagyobb része polgári, de nem vármegyei, hanem kincstári-kamarai igazgatás alatt állt, a szávai és dunai határőrvidéket kivéve. 1745-ben alakult meg Szerém vármegye, amelynek földterülete legnagyobbbrészt a nagybirtokosok tulajdonát képezte. A vajdasági szerbség legfontosabb egyházi és kulturális intézményei (kolostorai, iskolái, írásbeli kultúrájának legfontosabb központjai) itt jönnek létre, a szerb populáció is e területen a legszámottevőbb, mint ahogy politikai szervezetei is. Politikai, hadtörténeti, szociális eseményei és mozgalmi a tárgyalt terület legdinamikusabban alakuló részévé teszik.

Ezek a politikai történetben lejátszódó folytonos változások a demográfiai kép állandó és nagymérvű módosulásaival, a települések belső rendjének s igazgatásának, s ezért a lakosság struktúrájának is szüntelen mozgásával és átalakulásával járnak együtt, amelyek szükségképpen kihatnak a gazdálkodási és termelési életformákra, szokásokra, a településképre, az egyházszervezésre stb. is. A művelődés összes szektoraiban (oktatásügy, iskolák, építkezés, a tudományok: orvos- és jogtudomány, a történetírás, a költészet, a könyvellátás stb.) következképpen rendkívül eltérők az anyagi és szellemi feltételek, erőviszonyok, igények, szükségletek és lehetőségek. Csak a hetvenes, még inkább a nyolcvanas évektől figyelhetünk fel azokra a jelenségekre, amelyek mind a magasabb, mind pedig a népi kultúra szféráiban a kiegyenítődés és egységesülés irányába mutatnak, s amelyek főként az osztrák birodalom államszervezési konszolidációjával függnek össze. A magasabb (írásbeli szintű)

kulturális szférában a felvilágosodás eszmeköre teremti meg a konvergenciát, az alacsonyabb népi (szóbeli) műveltségben pedig az úgynevezett "kapilláris" kapcsolatok játszanak hasonló szerepet, a mindjobban állandósuló települési viszonyok, amelyek következtében intenzívebbé válik a lakosság mindennapos érintkezése az élet egyre nagyobb felületén.

A jelzett nagyfokú differenciáltság következményének kell tulajdonítanunk, hogy minden eddigi jelentősebb monografikus feldolgozás Vajdaság területének anyagi és szellemi kultúrájáról jobbra a speciális kutatásokra szorítkozott: a határörvidék, a kamarabirtokok, a latifundiumok, a városok és községek, a vármegyék, a distriktusok, koronaterületek, továbbá a mezőgazdaság, a manufaktúrák, a vízszabályozás, a betelepülés, az egyházszervezés, az oktatási rendszer, a kereskedelem stb. szemszögéből vizsgálta anyagát, holott – mint arra Hóman Bálint is figyelmeztet – e disparát anyag pusztán számbavétele és leírása merőben formálissá teszi a művelődéstörténetet, mert a mozaikszerű egymásmellettségéből nem bontakozhat ki a közösségi kultúra képe: "A gazdaság-, társadalom-, jog-, alkotmány-, vallás-, egyház-, tudomány-, iskola-, irodalom- és művészettörténet jelenségeit és folyamatát lexikonszerű egymásutánban előadó művelődéstörténetekben hiába keresnénk magasabb szintetikus szempontokat." (*A magyar történetírás új útjai*, 1932. 23. l.)

A vázolt rendkívül bonyolult összefüggésrendszer teljes feltárása és részletes elemzése ma még hiányzik, s a vajdasági kultúra múltja csak mint az "általános" (nemzeti) történelem része ismert a nemzeti historiográfiákban. Tudjuk azonban, hogy a nemzeti történelem (történelmek) modellje nem alkalmazható Vajdaság kultúrtörténetére, mert lakosságszerkezete, demográfiai viszonyai, közigazgatási sajátosságai, eseménytörténete, tehát fejlődésének úgyszólván minden komponense alapján Vajdaság *sui generis*. Történelmi modellje tehát csak akkor nyerhet végleges formát, ha e tényezők kölcsönös viszonyai egészükben is láthatókká válnak. "Ismeretlen XVIII. századunkról tehát ezután kell képeztetnünk – művelődéstörténetünk legsürgősebb feladatai egyikeként." (Bori Imre: *Művelődéstörténeti kutatásaink lehetőségeiről és feladatairól*. In: *Jugoszláviai magyar művelődéstörténet*. Értekezések és monográfiák, 9. szám. 1984. 28. l.)

REZIME

Skica modela vojvodjanske kulture 18. veka

Autor se u svojoj skici modela vojvodjanske kulture 18. veka bavi pitanjima duhovne kulture i pokušava da uobličí istorijski model te kulture. Ispituje veoma komplikovani period u kojem su svi činioци kulture vojvodjanskih naroda istovremeno u previranjima, radjaju se ili odumiru. Uprkos tome postoji velika potreba za kulturnoistorijskim modelom vojvodjanskih naroda, jer samo uz pomoć njega i poštivanja standarnih normi se može izbeći privsjanje, koje preti sa bilo koje strane, ili opasnost samovoljnog tumačenja i

samo tako je moguće garantovati objektivno, ideološki neobjedeno i od efemer-nih političkih interesa zaštićeno, objektivno naučno fundirano istraživanje.

Prošlost vojvodjanske kulture, kako to autor ističe, je poznata samo u okviru opšte (nacionalne) istorije, kao fragmenat nacionalne historiografije. A poznato je, da se model nacionalne istorije (ili nacionalnih istorija) ne može primeniti na kulturnu istoriju Vojvodine, jer su struktura stanovništva, demografske prilike, kao i društveno upravne osobenosti, dakle sve komponente razvoja, Vojvodinu čine *sui generis*. Istorijski model može, dakle, tek pod uslovom da međusobni odnosi određenih faktora budu sagledani u celosti, dobiti svoj konačan oblik.

ZUSAMMENFASSUNG

Modellskizze über die Kultur in der Vojvodina des 18. Jahrhunderts

Diese kulturgeschichtliche Skizze des Autors beschäftigt sich mit den Fragen der geistigen Kultur in der Vojvodina des 18. Jahrhunderts und versucht ein historisches Modell dieser Kultur zu schaffen. Das 18. Jahrhundert stellt eine sehr komplizierte Periode dar, in der alle Faktoren der Kulturen der Vojvodinaer Bevölkerung gleichzeitig Veränderungen erlebten, neu geboren wurden oder abstarben. Trotzdem ist es sehr notwendig ein bildungsgeschichtliches Modell der Völker der Vojvodina zu schaffen, denn nur mit seiner Hilfe ist es möglich, bei Beachtung seiner konstitutiven Elemente, sich vor Enteignung und vor eigenwilligen Interpretationen zu schützen, und nur so kann eine objektive Erforschung, ohne Einflüsse von Ideologien und politischen Interessen wissenschaftlich zufriedenstellend garantiert werden.

Die Vergangenheit der Vojvodinaer Kultur ist nur als Teil der Gesamtgeschichte in der nationalen Historiographie bekannt. Es ist aber allgemein bekannt, dass die nationalgeschichtlichen Modelle auf die Vojvodina nicht anwendbar sind, da die Bevölkerungsstruktur, die demographischen Verhältnisse, die Verwaltungsverhältnisse, ihre Entwicklung, usw., jede Komponente die Vojvodina *sui generis* macht. Ihr historisches Modell kann nur dann seine entgeltliche Form erreichen, wenn alle Komponenten in der Ganzheit ihrer Wechselbeziehungen sichtbar gemacht werden.

AZ OSZTRÁK-MAGYAR MONARCHIA VÁLSÁGÉLMÉNYE A MAGYAR, A DÉLSZLÁV ÉS AZ OSZTRÁK-NÉMET IRODALOMBAN

Juhász Erzsébet

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete Újvidék

Közlésre elfogadva: 1988. június 22.

E kutatások területének a magyar és a délszláv irodalmak körén túli kiszélesítését maga a tárgy teszi indokolttá, sőt szükségszerűvé. A kutatásra kiszemelt időszak a századfordulótól az első világháború befejeződéséig, illetőleg a Monarchia felbomlásáig terjed. E válsághangulat mindazon irodalmak bizonyos alkotásaira jellemző, amelyek a Monarchia államalakulatának kötelékébe tartoztak. Így az említettekén kívül figyelembe kell vennünk az osztrák, a cseh, a szlovák és a német nyelvű irodalmat is ahhoz, hogy e válságélményről az összehasonlító irodalomtudomány módszereinek segítségével autentikus képet nyújtsunk e korszak irodalmáról. A Monarchia államalakulatának ellentmondásosságait mindegyik irodalom a maga szemszögéből ábrázolja, az összkép, amelyet e kutatások eredményeként kapunk majd, minden bizonnyal heterogén lesz. Az is föltételezhető, hogy ezek az irodalmak csak ritkán hatottak egymásra közvetlenül, genetikus kapcsolatokról ezért nemigen beszélhetünk, az élményforrás, az adott valóság azonban mindegyikük esetében döntő, s így minden bizonnyal rálelünk majd az elemzésre kiszemelt művek közötti tipológiai összefüggésekre.

Ahhoz, hogy megérthessük az Osztrák-Magyar Monarchiának a huszadik század fordulóján mind érezhetőbbé váló válságát, nem árt egy rövid történelmi áttekintéshez visszakanyarodni. A Habsburg-Monarchia térségét újabb terminussal Közép-Kellet-Európával szokás azonosítani. Noha nyugati modellek szerint szerveződött itt a gazdasági és a társadalmi-politikai élet, érdemes kitérnünk arra a lépésvesztésre, amely már az 1300-as évektől kezdődően érezhető volt e térségben. Szűcs Jenő *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*

című tanulmánykötetében (Bpest, Magvető Kiadó, 1983) a következőképpen ír az említett kérdésről: "A Nyugat kilábolásának punctum saliens végső fokon az volt, hogy az egész szerkezet gravitációs pontjává már 1300 előtt visszavonhatatlanul a városgazdaság vált, mely az összes érintett erők közül (márpedig a válság minden réteget érintett) legkorábban jutott ki a maga kríziséből – nem kis mértékben azért, hogy piacválsága meghaladásához és nemesfémszükséglete kielégítéséhez Közép-Kellet-Európában talált teret. Ha ily módon egyfelől hosszú távon az Elbán túli területek fizették meg a válság árát, másfelől a város regenerálódása Nyugaton meghiúsította a hatalmasok közül a legérzékenyebben érintett nemesség kísérletét, visszahárította azt a reflexét, hogy a válságot mintegy a politikai test alá szorítva, annak árát saját parasztságával fizettesse meg, (...) a válság meghaladásának egyik legfőbb eredménye épp a jobbágyi kötöttségek teljes fellazulása lett a középkor végére." (i. m. 71–72. o.)

Tanulságos lesz Szűcs tanulmányából idézni azt is, hogy konkrétan milyen következményekkel járt Közép-Kellet-Európa számára ez a nyugati átalakulás. Közép-Kellet-Európa "Defenzivitásba nemcsak azért szorult, mert térben egyszerűen nem volt hová kitörnie, még csak nem is pusztán az oszmán katonai offenzió nyomása miatt, hanem mert túlzottan szervesen a nyugati 'világ-gazdaság' szerves része volt, csak hogy annak már a középkor óta eleve gyengébb infrastruktúrájú és gazdasági szerkezetű perifériája. A nyugati város-gazdálkodás válság kiútja (exportipar, tőkekivitel) átmeneti stimuláló hatás után a középkor végére éppen azt a tényezőt, a városgazdaságot ítélte stagnálásra, sőt sorvadásra, melyen egyebek közt a Nyugat parasztságának sorsa megfordult. Ehhez hozzájárult aztán a nyugati 'világ-gazdaság' robbanásszerű kitágulása nyomán a városiasodó Nyugat megnövekvő agrárkereslete, mely a robotoló nagybirtokot tette meg a kialakuló munkamegosztás keretében tipikus keleti partnerré. A következmény az lett, hogy e térség nemességének 1500 után pontosan az sikerült, ami Nyugaton az 1300 utáni reflexek megbénulásával ott meghiúsult: a válság terhének átruházása a parasztságra." (i. m. 75–76. o.) Mindezek a körülmények hathatósan hozzájárultak ahhoz, hogy Magyarország és Csehország nemessége a Habsburg-házhoz kapcsolódjon. Magyarországon az 1514-es Dózsa-féle parasztlázadás volt a fent idézettekre a válasz, ezt követte azután a mohácsi vereség 1526-ban. A cseh nemességet ugyanez idő tájt a huszitizmus fenyegeti, mely a feudalizmus első válságának leginkább "nyugatias leereagálása volt e térségben" – ahogy Szűcs Jenő írja idézett tanulmányában. Ugyancsak Szűcs Jenő foglalja össze a Habsburg dinasztiaival való kiegyezés lényegét a következőképpen: "...a Bibó István történeti képében oly központi jelentőségű 'rossz kiegyezések' sorozata valójában már az 1526. évvel kezdődik – azzal a tragikummal, hogy nemigen lehet elképzelni egy 'jobb' kiegyezést, még kevésbé mentesülést a kiegyezés kényszere alól. A magyar (és cseh) nemesi társadalom nem volt olyan erős, mint a lengyel, de sokkal erősebb volt, mint a brandenbúrgi-porosz; ezért jutott számára egy harmadik modell: egy rossz, de jellegében egyértelműen 'nyugatias' – mert a rendi normákhoz igazodó – kiegyezés a Habsburg dinasztikus kerettel. Magát ezt a négy évszázados integrációs kretet egyébként hosszabb távon

minden tekintetben sajátságos köztes, sőt felemás helyzet jellemzi a kialakuló európai államrendszer nyugati és keleti prototípusai közt." (i. m. 102. o.)

A Habsburgok a vesztfáliai békekötés (1648) nyomán kiszorultak Nyugat-Európából, s így a maguk "birodalmi" keretei között szervezték meg kicsinyített formában azt a munkamegosztást, amely nagyban az újkori világgazdaságot jellemezte.

E négy száz évig tartó, rendi alapokon nyugvó kiegyezés történelméből, mely mindvégig telve volt újra meg újra fölerősödő ellentmondásokkal és megoldatlanságokkal – bennünket közelibbről a Magyarország és Ausztria közötti kiegyezéstől, 1867-től számítandó időszak érdekel, tehát a dualizmus korszaka, amelynek már létrejötté is sokat elárul a gazdasági, társadalmi és politikai körülmények megváltozásáról. E korszakra vonatkozóan figyelemre méltó megállapításokat tartalmaz Galántai József *A Habsburg-Monarchia alkonya* c. tanulmánykötete (Bpest, Kossuth Könyvkiadó, 1985.). "Nagyobb történeti távlatból – írja Galántai – inkább úgy tűnik, hogy a 'legális' lehetőség a dualista partnerek közti vitára – a gazdasági kiegyezés; a véderőrendszer stb. megújításakor – látszólag ugyan gyengítette, valójában azonban rugalmassá tette a rendszert, legalábbis az osztrák-magyar viszonyban. Az időnkénti újraszabályozások lehetőségében nemcsak azt kell látni, hogy neves küzdelmeknek adott teret, hanem azt is, hogy ez alkalmat adott arra, hogy a Monarchia két része között bekövetkezett valóságos eltolódásokat a struktúra egészének sérelme nélkül rendszeresen kiegyenlítsék. (...) Így ez a sajátos szerkezeti megoldás nem annyira kiváltója volt a zavaroknak, inkább betöltötte a dualista rendszer működését biztosító szeleprendszer szerepét." (i. m. 155. o.) Galántai azt is megállapítja, hogy mindennek ellenére a dualizmus rendszerével maguk a létrehozói sem voltak megelégedve, s ennek legfőbb oka az, hogy a birodalomrész egyik fele sem tudta megoldani a saját nemzetiségi kérdéseit. Ausztriában a csehek, Magyarországon a horvátok érezték úgy, hogy a kiegyezés által nemzeti érdekeik háttérbe szorulnak. Érdemes idézni Galántai kötetéből a horvát autonómiára vonatkozókat: "A felfogások különbözősége a mai történetírásban is jelentkezik. Egyik álláspont – bírálva ugyan azt a tényt, hogy a horvát autonómiával megmaradt a Horvátország feletti magyar hegemónia – megállapítja, hogy ez az autonómia 'Európában példátlanul széles körű önkormányzatot biztosított a horvátoknak', amely 'tartalmazza az önálló állami lét bizonyos elemeit, lehetővé tette a horvát nyelv politikai érvényesülését, nemzeti, kulturális és politikai intézmények létrehozását és szabad fejlődését.' A mai álláspontok elzárkóznak az autonómia mindennemű méltatása elől, vagy annak éppen negatív oldalát hangsúlyozzák: 'Horvátország nemzeti érdekei a kiegyezés kieroszakolásával mellőztettek' (i. m. 187. o.).

Összegezésként, érzésünk szerint igen pontosan, a következőket írja Galántai: "A horvát nemzeti igény nem az autonómia kisebb vagy nagyobb bővítésére irányult, hanem a horvát vezetésű délszláv egység kialakítására és ezen államegység minden más Habsburg-Monarchián belüli államegységgel azonos jogállásra" (i. m. 188. o.). Galántai arra is kitér, hogy a nemzetiségi kérdés választójoggal történő szabályozását nem a nemzetiségek fölötti

hegemónia megtartásának törekvése akadályozta Magyarországon, sokkal inkább volt jellemző a helyzetre, hogy egy szűk uralkodó réteg féltette a maga hatalmát az "alsóbb erőktől", függetlenül attól, hogy melyik nemzetiséghez tartoznak. Ugyanakkor azt is megállapítja, hogy egy törekeny egyensúly mégis fenntartható volt a nemzetiségek között egészen 1914-ig, a világháború kitöréséig. Találónan jellemzi ezt a helyzetet Jan Parandowski *Pusztuló egék c.* regénye, érdemes idézni belőle egy rövid részletet: "A Monarchia olyan, mint egy váróterem egy hatalmas pályaudvaron. Sok-sok nemzet gyűlt ide össze. Ülnek és várnak. Van, aki hosszabb, mások rövidebb ideig, de ahhoz mindnyájan éppen elég sokáig, hogy egy nyugodt zugot keressenek, egy kis kényelmet, ahol szép csöndben szundíthatnak. Valójában senki sem feledkezett meg róla, hogy út előtt áll, de a legszívesebben nem is gondolnak rá."

A háború kitörése teszi a dezintegrációs nemzetiségi törekvéseket egyértelművé, viszonyuk a Monarchia államalakulatahoz teljesen megváltozott: fönmaradását nem tekintették többé érdeküknek. A Monarchia utolsó fél évszázadának kül- és belpolitikájáról, az államalakulaton belül munkáló integrációs és dezintegrációs erőkre is utalva egyúttal, írja Galántai a következőket: "A Habsburg-Monarchia *objektív* külpolitikai funkciója 1867 után: egy nagyobb birodalom crejével védelmet nyújtani a kebelében élő népeknek a térséget fenyegető nagyobb veszélyek (cári orosz és porosz vezetésű német expanzió) ellen. Csakhogy a birodalom keretében élő népek belső elrendeződésében nem uralkodtak egyenlőségi viszonyok. A birodalom objektív külpolitikai funkciója és a belső elrendeződés hegemoniális rendszere ellentmondást szült, amelynek feloldása korántsem ment válságok nélkül. Így a külpolitika belső összetevői különösen bonyolultak voltak: alárendelt nemzetek küzdöttek az államirányítást kisajátító hegemon nemzetek ellen, ugyanakkor szükségük volt erre az államra, annak külpolitikai funkciója miatt. Ez az ellentmondás, amely az egész fél évszázados korszakra jellemző, nem erősítette, hanem gyengítette, sőt veszélyeztette a külpolitikai feladatok teljesítését, majd a birodalom felbomlásában döntő szerepet játszott" (i. m. 227. o.).

Mindezek a társadalmi-politikai körülmények jól érzékeltetik, hogy a monarchiai irodalomról semmiképpen sem beszélhetünk úgy, mint egyetlen egységes irodalomról, annak ellenére sem, hogy ugyanazon államalakulat kötelekébe tartoztak itt csehek, németek, osztrákok, magyarok, horvátok, bosznia-hercegovinaiak stb. "Az 'osztrák-magyar monarchizmusnak' minden vele kapcsolatos irodalomban sajátos és csak rá jellemző variánsa alakult ki" – írja Bori Imre *Irodalmak – kölcsönhatások* című tanulmánykötetében. Amikor arra vállalkozunk, hogy összehasonlító vizsgálatokat végezzünk ezen irodalmak között, semmiképpen sem hagyhatjuk figyelmen kívül ezt a mozzanatot. Sőt, már a kiindulópontnál érvényesíteni kell azt az elvet, amelyet Klaniczka Tibor a következőképpen fogalmaz meg: "A nyugat és a kelet-curópai irodalmak közötti összehasonlítás a párhuzamos jelenségek, tendenciák egymás mellé állítása és tanulságaik levonása csak akkor lehet eredményes, ha a tárgyalt jelenségeket a maguk történeti környezetében, a saját fejlődésükben elfoglalt helyüket, szerepüket figyelembe véve vizsgáljuk." (In: *Marxizmus és irodalomtudomány*, Bpest, Akadémiai Kiadó, 1964. 201. o.)

Vizsgálataink első szakaszában a regény műfaját választottuk a Monarchia válságélményét kifejező írói opusok összevetésének tárgyául. Választásunk továbbá azt tartotta szem előtt, hogy olyan regényírók művei szerepeljenek, akiknek személyes élményük volt e korszak, noha többségük (magától érteendően) csak utólag fogalmazta meg a Monarchia utolsó tizennyolc-húsz évét jellemző válságot. Igyekezünk azt is szem előtt tartani, hogy ezek a művek tematikusan is a Monarchia utolsó periódusához kötődjenek, tehát ne csak közvetett módon jusson bennük kifejezésre a válságélmény. Noha az utóbbi csoportba tartozó alkotások vizsgálata nélkül – tisztában vagyunk vele – semmiképp sem kaphatunk teljes képet e korszak irodalmi feldolgozásáról. Négy regényíró bizonyos regényeire esett választásunk a kutatásoknak ebben az első szakaszában. A magyar irodalomból Krúdy Gyulára, az osztrák irodalomból Robert Musilra, a horvát irodalomból Miroslav Krležára és a csehországi német nyelven írt irodalomból Franz Kafkára. Mindjárt meg kell azonban jegyeznünk, hogy a vizsgálatoknak a továbbiakban majd más szerzőkre is ki kell részletesen terjedniük, hogy csak néhányat említsek most ezek közül: Čapek, Hašek, Jan Parandowski, Broch, Karl Kraus, Arthur Schnitzler, Rilke, Hofmannsthal, Ady, Kosztolányi, Csáth Géza, Ivo Andrić, Ivan Cankar stb.

A Monarchia belső ellentmondásainak az utolsó korszakra jellemző tüneteit: a látszat és a valóság közötti hasadtságot jól érzékelteti Kiss Endre *A k. u. k. világrend halála – Bécsben* című tanulmánykötetében: "Nem könnyű – írja – az utolsó korszak (amelyre valóban jellemző H. Broch vidám apokalipszis elnevezése) elemzését a *felszínnel* kezdeni. A felszín a bécsi impresszionizmus, melyet korabeli és későbbi elemzői a legkülönbözőbb jelzőkkel illettek. Ez az impresszionista felfogás vált a *visszaemlékezők* többségének szemében a "boldog békeidők"-kel, "a habos sütemények" korával, Brochnál a németországi "Gründerzeit" (alapító) időkkel szemben a Backhendl (azaz rántottcsirke) Zeit-té, hiszen Broch e kor esztéticista életfelfogását tartja az összeomlás egyik fő okának, *az esztétika túlsúlyát az etikai vákuumban*" (i. m. 73. o.).

Ez, a korszakra oly jellemző hasadtság látszat és valóság között valamilyen formában döntő élménye volt mind a négy általunk elemzésre kiszemelt regényírónak. Kétségtelen, hogy ez az alapvető kettősség termelte ki a Monarchia-beli kultúrában azt a fogékonyságot, amely kiemelkedő művek egész sorában nyert aztán művészi megfogalmazást. E "vidám apokalipszis", más szóval "kísérteties paradicsom" tekinthető Krleža döntő Monarchia-élményének is. Érdemes idézni, hogyan ír erről Kiss Endre említett tanulmányában: "Nagyon jellemzőnek tartjuk, hogy Miroslav Krleža, akit egyáltalán nem vádolhatunk elfogultsággal a Monarchia iránt – amelynek egyébként egyik legkitűnőbb ismerője –, ezekre az évekre így emlékezik vissza: Akkoriban még az osztrák császárságban éltünk, és Mária Terézia-i Schönbrunn-perspektívából kormányzott mindnyájunkat fáraónk (...) és királyunk, I. Ferenc József, a polgári jólét tepertő-, tormás-virslis-, dióskalács és desszertkrémpiramisai fölött. Akkoriban patakokban ömlött a gulyás ('Gulasch') és a pörkölt ('Pörkelt'), a pilzeni sör és a rizling, és csörgödzett a kormánytanácsosi királyi magyar nyilvános egyetemi étterem, mivel Szent Ferenc minden rendes és

rendkívüli tanára és asszisztense és docense és alorvosa és főorvosa és nagyméltóságú rektora és főgimnazistája meg volt győződve arról, hogy a szocializmus analfabéta propaganda az akadémiakusan képzetlen analfabéta tömeg számára. "

Krleža Monarchia-élménye semmiképpen sem választható el azoktól a társadalmi-politikai körülményektől és történeti adottságoktól, amelyekre az előbbiekben már részletesen kitértünk: Horvátország autonómiájának kérdéskörétől. *Zászlók* c. regénye, amelyet Bori Imre okkal nevez summa Krležianának, a bukás után több évtizeddel (1962–1968 között íródott) tekint vissza e korszakra, amelyhez csak az eltelt idő adta meg számára a megfelelő rálátási szöveget, noha a regény terve még a Monarchia összeomlása előtt, 1917-ben megfogalmazott benne. Épp azért véljük úgy, hogy ez az a Krleža-regény, amely jelenlegi vizsgálataink számára a legalkalmasabb, noha a *Filip Latinovicz hazatérése* című Krleža-regény, közvetve, akárcsak Musil *Törless iskolaévei* vagy Kosztolányi *Aranysárkány* című regénye szorososan hozzátartozik e korszak irodalmi feldolgozásához, a bennük megfogalmazott értékviszáltság s a mindjobban eluralkodó irracionális ábrázolásából kifolyólag. A *Zászlók* című Krleža-regény azért tekinthető elsődleges fontosságúnak vizsgálódásaink esetében, mert történeti vonatkozásaiban és azok teljes bonyolultságában mutatja meg a korszak irracionális természetét, a látszat és valóság közötti hasadtságot, a történelem alakulásának abszurditásait az egyes történeti tények ütköztetésének, szembesítésének tükrében. Nem véletlen, hogy az ő műve is, Musil *Tulajdonságok nélküli ember* című regényéhez hasonlóan, mélységesen ironikus, sőt nemegyszer éppenséggel szarkasztikus hangvételű. A döntő különbség köztük, illetőleg iróniájuk, szarkazmusuk közt abban mutatkozik meg, hogy Musil a jelenségek jelentésének vizsgálatakor egy fiktív eseményre, az úgynevezett párhuzamos akcióra támaszkodik, a *Zászlók* főhőse, Emericzy Kamill számára viszont untilig elég az, hogy megmártózik a valóságos történelmi események örvényében: Krleža esetében ugyan sokkal nagyobb szerepet kapnak a tragikus véletlenek, regényének főhőse ugyanis makacsul és tántoríthatatlanul "tulajdonságokkal rendelkező" ember. Jellemző viszont, hogy Musil Ulrichja, a "tulajdonságok nélküli ember" éppoly veszendőségre ítéltetett, mint Emericzy; a válságélmény az ábrázolt regényvilágokban, akár a történelmi események alakulásához, akár az individuum közérzetéhez mérjük – mindkét esetben meghaladhatatlan.

Látszatra legalábbis gyökeresen más viszonyulás jellemzi Krúdy Gyulának azokat a regényeit, amelyek közvetlenül szólnak a Monarchiáról. Ilyeneknek tekinthetők mindenekelőtt a *Nagy kópé*, a *Boldogult úrfikoromban* és a *Rezeda Kázmér szép élete* című regényei. Fülöp László idézi *Közelítések Krúdyhoz* című tanulmánykötetében (Bpest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986) Mátrai Lászlót, aki a Monarchia legjobb magyar ismerőjének nevezi Krúdyt, s hozzáfűzi: "Ha valaha létrejönne egy összehasonlító irodalomtörténet a Monarchiát illetően: irigylésre méltó tudományos és filozófiai feladat lenne a bécsi Musil, a prágai Kafka és a budapesti Krúdy műveinek analízise." Németh G. Béla írja a Monarchia-beli irodalmak összehasonlító vizsgálatára vonatkozóan Krúdyra is

kitérve a következőkben: "Ezket a szövegeket egymás nélkül lehetetlen megérteni. A prágait a pesti, a pestit a zágrábi, a zágrábit a bécsi nélkül. Krúdyt például, azt hisszük, akkor fogjuk majd valódi lényege szerint látni, ha Krleža, Schnitzler, Musil és Kafka, Meyrinck és Hašek, Hofmannsthal és Trakl oldaláról is megvilágítjuk."

Krúdy munkásságának értékelésében figyelemre méltó Szauder Józsefnek az a megállapítása, amely szerint "Alig van illúziótlanabb s ironikusabb író az 1910 körüli (s majd a 20-as évekbeli) Krúdynál, amikor is ő mindenki másnál tökéletesebben fejezte ki s ábrázolta a magyar történelmi osztálynak kísérletváltást, múltjának s elmúlásának atmoszféráját." (In: Sz. J.: *A romantika útján*, Bpest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1961. 377. o.) Míg Krležánál a történelmi érzékenységet tarthatjuk, a *Zászlók* esetében legalábbis, a fő regényszervező elvnek, addig Krúdynál mintha nem is volna történelmi idő, mintha a történelem kiiktatódott volna világlátásából. Tény azonban, hogy ez csak látszat, mert áttételesen nagyon is pontosan megfejthető a kor, mely írói világát kialakította, sőt bátran mondhatjuk, történelmi érzékenysége és időélménye tekinthető legsajátabb írói vonásának. Miben mutatkozik meg ez a rejtett történelmi érzékenység Krúdynál? Elsősorban a fentiekben említett látszat és valóság közötti hasadtság művészi megjelenítésében. Feleüton megtorpanó önámításnak vagyunk nála tanúi, de a megtorpanás mindig mélyen tudatos, mert az adott valóságból szívja gyökereit. "... Krúdy – írja Szauder József – makacsul, évtizedeken át vágja a felszín alatt a mélyebb rétegeket, a szibbadt jelen mögött bármikor meglevenülni kész múltat, jeleként annak, hogy a jelenből, amiben nem hisz, egy olyan múltba menekül, amelyben hinni ugyan nem tud, ha szeretne is, s amelynek sugallatából felfoghatja egy történetinek mondott osztály teljes elzúllását, noha annak egyes, a közélettől régen különvált szokását, magánéleti és élvezkedő hajlamát tovább ápolja magában." (Sz. J. i. m. 378. o.) Időélménye is látszólag inautentikus, mert a múltba menekülés, múlt-nosztalgia határozza meg, valójában azonban nem más ez a (mindig kudarcra végződő) menekvés, mint a gyökértelenség, a "kozmosz otthontalanság" élménycinek tárgyiasítása. Erről az időélményről írja Sötér István igen találóan a következőket: "A tegnapok ködlovagjai közül az ő műve vész el leginkább a ködben s a tegnapokban – néha úgy érezzük, a félmúlt fogalmát csak ezek a furcsa írások világítják meg igazán számunkra, mert az idő s a környezet, melyben alakjai élnek oly közeli s oly elérhetetlenül távoli mégis, hogy helyüket alig tudjuk megjelölni az elmúlt napok távolában. (...) A nagy nyugati kortárs műve a "megtalált idő" csodájával ajándékoz meg bennünket, Krúdy hősei azonban szinte menekülnek kor és idő elől. (...) Ezek az őszi utazások olyan égbolt alá ragadnak bennünket, mely alatt megállt az idő, s a homokórát nem szükséges megfordítanunk többé. (...) Időtlenesség, álom, szelíd honvágy, félig elfeledett emlék: íme, az első varázs, amelynek oly nehéz ellenállni Krúdy művében." (S. I.: *A ködlovag*. In: *Tisztuló tükrök*, 153–154. o.)

Kétségtelen, hogy annak a bizonyos, Sötér István által meghatározott félművi írójának kell tekintenünk Krúdyt, de ez, ne feledjük el, arra is fényt vet, hogy nem érezte otthon magát a jelenben, tehát abban a korban, amelyben élt.

Ez a saját korának való hátatfordítás azonban éppúgy magában rejti a róla szóló ítéletet, mint az a történelmi tudat, a történelemnek és az adott valóságnak az a fajta szatirikus-ironikus, sőt nemegyszer szarkasztikus látása és láttatása, ami Krležát jellemzi. Ugyanakkor szoros kapcsolatot mutat azzal az életérzéssel, amelyet Robert Musil kozmikus otthontalanságként, haza nélküli honvágyként nevez néven.

Hanák Péter kérdez rá a Monarchia utolsó korszakának egy lényeges mozzanatára: "Impresszionizmus, szecsesszió, pszichoanalízis, új zenci iskola – mindezek *fleurs du mal*, monarchiai értelemben a bomlás virágai lettek volna? Valóban 'a vég könnyű mámore' ihlette ezt a kultúrát, avagy az egész felépítménynek már nem létezett az alapja, csupán káprázatként csillogott?" (Hanák Péter: *A kert és a műhely, reflexiók a századforduló bécsi és budapesti kultúrájáról*, In: Újhold-évkönyv 1986/1. 213. o.) Ha Musil, Broch és Kafka erre vonatkozó élményeire és reflexióira gondolunk, aligha fogadhatjuk el Stefan Zweig álláspontját, de tény, hogy nem is mellőzhetjük: "Maguk a kortársak – írja Hanák –, ha látták, tapasztalták is a bajokat, ha érzékelték is a hanyatlást, nem éltek a közeli összeomlás bizonyosságának tudatában. Stefan Zweig írja visszaemlékezésében, hogy a háború előtti időszak a 'bizonyosság aranykora volt', s az ezeréves Monarchiában minden az öröklétnek készült, s 'az állam volt e maradandóság legfőbb szavatolója'. Az élet s az életpálya biztonsága, a tárgyak s az intézmények maradandósága a kor emberének evidenciaélménye volt."

Ha a fentieket összevetjük mindazzal, ahogyan Musil esszéiben, feljegyzéseiben és különösen a *Tulajdonságok nélküli ember* című regényében vélekedett ezekről a kérdésekről, akkor éppen a fentiekkel szöges ellentétben álló következtetésekre és észrevételekre bukkanhatunk. Musil evidenciaélménye említett regénye alapján éppen az, hogy az államgépezet túlélte önmagát, s hogy semmi sem azonos többé önmagával. "Valahol ebben az államban – írja Musil egy helyütt – egy titoknak kell lappangania, egy eszmének. De nem lehet meg. Ez nem az állam eszméje, nem dinasztikus eszme, nem a különböző népek kulturális szimbiózisának eszméje (...) – valószínűleg mindez csupán olyan mozgás, melyből hiányzik az előreívő eszme, olyan, mint amikor a biciklista imbolyog, noha nem tapos a pedálra." Musilnak már a *Törless iskolaévei* (1906) című regényében döntő élménye a kor meghasonlottsága, az, hogy "a valóság egy irracionális valóságra épít, hogy a valóságot át- meg átszövi valami irracionális, mely időnként felül is kerekedhet a valóságon, és kiszolgáltat minket a véletlennek, valami megfoghatatlannak". Ulrichnak, a *Tulajdonságok nélküli ember* főszereplőjének már a kezdet kezdetén evidenciaélménye ez az irracionálissá lett valóság, ő a lehetőségek embere, tulajdonságok nélküli ember, mert előreívő eszme híján nem tud egyetlen lehetőség mellett sem elköteleződni. "A tulajdonságok önállósult másodlagossága" folytán – írja Zalán Péter Musilról szóló monográfiájában – Kákánia lakóinak legalább kilenc egymástól független jellemük volt: egy hivatásbeli, egy nemzeti, egy állami, egy földrajzi, egy nemi, egy tudatos, egy tudat alatti, egy osztályjellemük és talán egy magánjellemük is. De volt egy tizedik jellemük is: a kitöltetlen

terek passzív képzete; ez a tizedik aztán mindent megenged nekünk, csak egyet nem: hogy komolyan vegyük, amit a többi, legalább kilenc karakter tesz, vagy ami ezekkel történik, más szóval éppen azt, aminek őt magát kellene kitöltenie." (Z. P.: *Musil világa*, Bpest, Európa Könyvkiadó, 1981. 139. o.)

Musil szóban forgó regényéről írva valamennyi méltatója megemlíti befejezetlenségét, illetőleg befejezhetetlenségét. Zalán Péter idézett monográfiájában a következőképpen foglalja össze ennek az írásmódnak a lényegét: "A szereplők esszéisztikus kísérleteit a szerző esszéisztikus kísérleteinek tükrében elemezte, és fordítva. Cselekménymozzanatok helyett a jelenségek jelentéseit állította szembe egymással. Ennek a következménye, hogy a szereplők életéről csak keveset tudunk meg. Annál többet a gondolataikról. És ennek következménye, hogy a *tulajdonságok nélküli ember*, ha a regény múlt századi fogalmát tartjuk szem előtt, inkább esszéfolyam." (i. m. 184. o.)

Ha ezt az esszéisztikus írásmódot vesszük alapul, úgy tűnik, semmi sem lehet távolabb és összevethetlenebb vele, mint Krúdy írásmódja, akire valóban nem jellemző az esszéisztikus hangnem. Az a töredezettség, mozaikszerűség azonban, amely az ő elbeszélésmódjának a sajátja, sok közös vonásra vehet fényt. Jellemző ilyen értelemben Krúdy egyik méltatójának azon megállapítása, miszerint az író sohasem köti el műveiben a cselekmény szálait, ezért olyan hatást kelt, mintha be sem fejezte, csak abbahagyta volna őket. Ezzel szemben Krležánál a történeti tények egymáshoz való viszonyítása s ezzel együtt az esszéisztikus hangnem ugyancsak fontos helyet kap regényeiben, akárcsak Musilnál. Velük szemben viszont Kafka elbeszélésmódja teljesen mentes minden esszéisztikus részletől. Kafka kerül minden okozatiságot, Széll Zsuzsa szavaival élve "logikán inneni síkon rögzíti a történéseket".

Széll Zsuzsa *Válság és regény* című tanulmánykötetében, amely Rilke, Musil, Kafka és Broch epikájával foglalkozik, egy érdekes mozzanatra hívja fel a figyelmet, az úgynevezett Ausztria-mítoszra. Ennek "lényege – írja – egyrészt a hódolat az uralkodóház és a katolikus egyház barokkos pompája előtt, amely a soknemzetiségű konglomerátum egységének látszatát akarta keltetni, másrészt a könnyed derű, melyet a rossz filmek mindmáig a térczene, a füttyülő pékinások és operettek érzelmes világaként mutatnak be". (In: Széll Zsuzsa *Válság és regény*, Bpest, Akadémiai Kiadó, 1970. 10. o.) E mítosz létrejöttének okait Széll Zsuzsa, a korszak többi kutatójával egybehangzóan, abban a kísérletes látszatvilágban véli megtalálni, amely a Monarchiának különösen az utolsó szakaszára volt jellemző. E látszatvilág hátterét Ernst Fischer megállapítására hivatkozva, a következőképpen foglalja össze: "Hiányzott belőle az irányító agy, mert semmilyen központi akarattal és eszmeképzéssel nem rendelkezett. Anonim közigazgatási szervezet volt, tulajdonképpen kísérlet, matéria nélküli forma." (i. m. 11. o.)

Széll Zsuzsa az általa elemzett írók közös élményeként-megszenvedettségként az élet elszemélytelenedését és az eltömegesedést emeli ki. Musil idézi erre vonatkozóan: "Minden szórakozásba, izgalomba, kikapcsolódásba, sőt a szenvedélyekbe is behatolt valami típuszerű, mechanikai, statisztikai." Kafkát illetően pedig így fogalmaz: "Az egyén magárahagyatottsága, egyedül-

léte már a hősök kiválasztásában is erőteljesen jelentkezik. Még legelemibb kapcsolatuk – a családhöz, szülőkhöz, a házastárshoz fűződő kapcsolatuk is semmis, vagy legalábbis felbomlott. (...) *A per* hősének egyik jellemzője – melynek figyelembevétel nélkül lehetetlen egész perének helyes értékelése – éppen az, hogy magánélete minden vonatkozása (...) teljesen elhalványodik és háttérbe szorul. A kastély és a falu közötti légüres térből kitörni igyekvő K. pedig, mintha nem is rendelkezne sem családi, sem egyéb múlttal, emberi kötöttséggel." (i. m. 23–24. o.)

Széll Zsuzsa Rilke, Kafka, Musil és Broch epikájáról szóló elemzése i regényhősök közös létélményeként elsősorban az átláthatatlannak érzett általánostól való függőséget nevezik meg. Az említett írók világlátásából következik, hogy mondanivalójuk ábrázolására "irreális eszközökkel történő képalkotást" alkalmaznak. De ez, figyelmeztet rá Széll Zsuzsa, nem szükségszerűen azonos az irracionálizmussal, mert: "Nem a megértett vagy esetleg már érthető jelenségek elmisztifikálásáról, hanem az irracionális viszonylatoknak irracionálisként való bemutatásáról van itt szó." (Széll Zsuzsa, i. m. 55. o.)

A látszat és valóság közötti hasadság a legjellemzőbb sajátja ennek a monarchiai "kísérletes paradicsomnak". Krúdy és Krleža, Musil és Kafka, noha számos különbség mutatható ki műveikben ennek a világnak a meglátását és ábrázolását illetően, föltevésünk szerint olyan hasonlatosságokat is tartalmaznak, amelyek nemcsak a kor mélyebb megismeréséhez szolgálnak majd fontos adalékokat, hanem az egyes írókról alkotott eddigi képet is teljesebbé teszik. Mind hasonlóságai, mind pedig különbözőségeik egybevetése alapján.

REZIME

Doživljaj krize Austrougarske Monarhije u mađarskoj, južnoslovenskoj i austrijskoj literaturi

Ovaj rad ukratko skicira one naučnoistraživačke zadatke, koji su nužni za literarnohistorijsko kontrastiranje doživljaja krize Austrougarske Monarhije. Obrazlaže se, zbog čega je pre svega pao izbor na dela književnika kao što su Gyula Krúdy, Miroslav Krleža, Robert Musil i Franz Kafka. Iako se mesto i značaj svakog književnika određuje u okviru njegove nacionalne literature, ipak je upoređenje u slučaju gore pomenutih stvaraoća opravdano, jer se pomoću njega dolazi do novog poimanja i predstave o Monarhiji. Državnost Monarhije ne daje ni kulturnohistorijski, ni društvenopolitički, ni filozofski, ni literarnohistorijski jedinstvenu sliku, iako ona predstavlja svojevrsan kulturni savez u srednjoj i istočnoj Evropi. Nastupajuća kriza se može pre svega sagledati kroz kontrastiranje literarnih stvaralaštva naroda koji su živeli u sklopu Monarhije, odn. sa aspekta objekta istraživanja pomoću kontrastiranja najreprezentativnijih literarnih opusa, pošto oni kompleksnije prikazuju doživljaj krize od drugih naučnih grana. Pretpostavlja se da se radi o paralelnim pojavama bez genetskih veza koje pokazuju tipološke srodnosti u delima gore navedena četiri autora.

ZUSAMMENFASSUNG

Das Erlebnis der Krise der österreichisch-ungarischen Monarchie in der ungarischen, südslawischen und österreichischen Literatur

Diese Arbeit möchte kurz andeuten, welche wissenschaftliche Forschungsaufgaben zu lösen sind, wenn man kontrastiv die Krisenstimmung in der K. und K. Monarchie literaturgeschichtlich untersuchen möchte. Es wird begründet, warum und nach welchen Gesichtspunkten die Wahl auf die Werke von Gyula Krudy, M. Krleža, R. Musil und F. Kafka fiel. Die Rolle und die Bedeutung eines Schriftstellers werden zwar im Kontext seiner eigenen Nationalliteratur festgestellt, trotzdem ist das Kontrastieren bei diesen oben erwähnten Autoren sehr gerechtfertigt, denn sie tragen dazu bei, das bis jetzt entstandene Monarchiebild zu ergänzen. Die Monarchie zeigt weder ein literaturgeschichtlich, noch gesellschaftspolitisch oder philosophisch oder literarisch kein einheitliches Bild, obwohl sie einen einheitlichen Kulturkreis im Rahmen von Mittel- und Osteuropa darstellen sollte. Die anbahnende Krise kann man vor allem durch eine kontrastive Studie der Literaturen der Völker feststellen, bzw. nach Sachgebieten geordnet die repräsentativen Werke untereinander vergleichen, da sie das Krisenerlebnis von einem anderen Standpunkt aus betrachten, als die anderen Wissenschaften. Es ist anzunehmen, dass trotz ihrer unterschiedlichen Herkunft es sich um parallele Erscheinungen handelt, die typologische Zusammenhänge bei der Werken der angeführten Autoren aufweisen.

A 20. SZÁZADI SZERB, HORVÁT ÉS MAGYAR RÖVIDPRÓZA EGYBEVETŐ VIZSGÁLATA

Thomka Beáta

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete Újvidék

Közlésre elfogadva: 1988. június 22.

1.

Bevezetés

A 20. századi magyar rövidpróza tanulmányozása során arról bizonyosodhatunk meg, hogy irodalmunk egyik legértékesebb területét, a novellairodalmat csupán érintőlegesen dolgozták fel a szakemberek. Résztanulmányok, hasznosítható írói monográfiák, szövegelemzések akadnak, ám a poétika, a műfaj-történet, az irodalmi formák alakulása, változásai felől igen kevesen közelítettek a kérdéskörhöz. Elbeszélőirodalmunk vizsgálata aligha szigetelhető el mindazon hatásoktól, melyeknek ki volt téve. Az összehasonlító irodalomtudomány – a műfajelmélethez hasonlóan – eljutott olyan eredményekig, melyek nélkülözhetetlenek egy-egy irodalmi forma kutatásában vagy akár egy-egy kiemelkedő irodalmár munkásságának feltárásában. Mindkét tudományterület a párhuzamos vizsgálódásokat sürgeti. Ha nem feledkezünk meg arról, hogy régióink irodalmi termését nemcsak a nagy európai kultúrák befolyásolták, hanem a térségben egymás mellett élő, történelmükben is hasonló sorsot vállaló nemzeti irodalmak, még kihívóbbnak tűnik az olyan komparatív megközelítés, mely nem a korszakok vagy művészeti irányzatok kategóriáiból, nem is egy-egy író opusának rokon vonásaiból indulna ki, hanem az irodalmi formák alakulás-tendenciáiban mutatkozó hasonlóságokból és eltérésekből.

Milyen mértékben történeti ill. elméleti karakterű e több évre tervezett kutatói munka? Jelleget a feldolgozás célkitűzése, módszertana, a feltárandó jelenségek megközelítése adja meg. Az irodalmi formák történeti jelenségek, tehát szinkronikus vizsgálatuk esetén sem kerülhetők meg kibontakozásuk történeti vonatkozásai. E dolgozat nem kíván semmiféle irodalomtörténeti leltárat létrehozni, s még kevésbé erőltetni egyes vélt vagy tényleges összefüggések kirajzolását. Továbbá aligha egyszerűsíthetjük e témát személyes kapcsolatokra vagy a fordításiirodalom kopár adataira. Adynak a horvát irodalomra gyakorolt hatása sem horvát nyelvű megjelenésével kezdődött, hanem azzal a szellemi kisugárzással, mely iránt Krleža kivételes fogékonyságot tanúsított.

A kijelölt időszak, századunk, természetesen időbeli behatárolást jelent. Ismervén azokat a dinamikus folyamatokat, melyek korunk szellemi életének, művelődésének, irodalmának alakulását jellemzik, eleve sokrétűséggel, eszmei és művészi változatossággal, irányzatok és vállalkozások szüntelen hullámzásával kell számolnunk. A századforduló, századelső sokszínű képét tovább gazdagították a következő évtizedek mozgalmas transzformációi, melyeket a világháborúk által előidézett gyökeres társadalmi átalakulások kiváltottak. Tiltakozás és rezignáció, elkeseredés és újjászületés ellentétpárjainak térközébe kényszerülve az európai irodalmak más-más módon regisztrálják ezeket az eseményeket. Csupán egyetlen példára utalnék: a német irodalomtudósok szerint a második világháborúval járó német szellemi és erkölcsi megrendülés közvetlen következményeként a haladó írók elfordultak az átfogó szemléletet, elbeszélői biztonságot igénylő formától, a nagy hagyományú regényműfajtól, s a rövidprózához folyamodtak. A novellát és a rövidtörténetet érezték megfelelőnek a katasztrófaélmény s a rákövetkező évek hangulatvilágának hiteles kifejezésére. Túlzás nélkül állítható, hogy az elmúlt négy évtizedben éppen e műfajban teremtették meg a legmaradandóbb értékeket – a Gruppe 47 íróitól, Bölltől, Anderschtől, P. Weisstől a legfiatalabbakig, Horst Bienekig, Peter Härtlingig, Peter Schneiderig stb.

Az általam vizsgált irodalmak vonatkozásában döntő jelentőségű az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása, az SzHSz Királyság megalakulása, majd az új Jugoszlávia és a szocialista Magyarország megszületése. Mindehárom irodalom történetében megkülönböztetik a világháború előtti, a két világháború közötti és az 1945 utáni korszakot. E történelmi fordulópontok nemcsak a szellemisség, világnézet, helyzettudat terepén hoztak radikális változásokat, hanem – mint a német irodalom példájával érzékeltettem – a kifejezetten művészeti-irodalmi alkotómunka síkján is. E három történeti szakaszra terjedne ki tehát a vizsgálat, melyek azonban csupán külső tagolási szempontokat kínálnak fel. Közvetlenebb kereteknek mutatkoznának az egyes irodalmakban

* E mostani dolgozat két fejezete annak az áttekintésre és komparációra törekvő átfogó munkának, melynek realizálására A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézetének komparatistikai projektumának keretén belül vállalkoztam. Tekintettel arra, hogy a munka kezdeti fázisában van, az írások nem az összegezés, hanem a problémafelvetés céljából készültek. A kérdések elemző feltárására és az összegezésre az elkövetkező években kerül sor.

jelentkező stílusirányzatok, melyekre tekintettel kell lennünk, ám ezekre nem számíthatunk mint egységes kategóriákra, kiinduló fogalmakra. Néhány meghatározó fontosságú prózai életmű, mint pl. a Kosztolányi Dezső vagy Miroslav Krleža nemcsak több történelmi korszakon, hanem több művészeti irányzaton is átível: alapélményeik kifejezésében a századelő szimbolizmusától az expresszionizmusig terjedően jó néhány művészi áramlat érezteti hatását.

Egyértelmű osztályozási szempontot maga a prózaelmélet sem kínál fel, hiszen a legtöbb elbeszélő novellát és rövidtörténetet, elbeszélést és kisregényt is írt. Tájékozódásunkat megkönnyíthetik az egyes írói csoportosulások, körök, mozgalmak: a Nyugat nagy nemzedéke vagy például a háború utáni horvát irodalomnak viszonylag egységes törekvéseket képviselő köre, a *Razlog* írói, kiknek munkásságát oly rugalmasan követte az Új Symposion kritikája – sajátos szempontokat vetnek fel. Ez az aspektus azonban nem terjeszthető ki sok olyan műre, melyeknek alkotói magányos, áramlatoktól, köröktől függetlenül tevékenykedő írók voltak. Danilo Kiš vagy Mészöly Miklós elbeszélő művészetének alapvonásait e pontokból nem világíthatjuk meg, míg e két szerzőt igen sok egyéb szemléleti és művészi vonás közelíti egymáshoz.

A hagyományos irodalomtudományi módszerek, a *Stoffgeschichte*, a tematikus komparáció vagy a motívumelemzés feltétlenül része lehet kutatásainknak, ám azzal a veszéllyel jár, hogy a műalkotás részmozzanatai elvonják figyelmünket általánosabb, nehezebben felfejthető, ám meglevő összefüggések felderítéséről. Az elbeszéléselemélet kidolgozott fogalmai nélkül nem láthatunk munkához, ez esetben azonban könnyen parttalaníthatnánk a szemlélődést, hisz a fabula, szüzsé, cselekmény stb. kategóriák önmagukban nem sokat mondanak az egyes műalkotásjegyek, ill. a műfajforma jellegzetes vonásairól. A poétika kategóriarendszere a legfrissebb kutatások által szerencsés módon kiegészült. Az elbeszélő formák kérdéseinek előtérbe kerülése a poétikai kutatásban nem függetleníthető maguknak az elbeszélő műfajoknak a második világháború utáni irodalmi szerepétől: mindkét viszonylatban sajátos expanzióról bizonyosodhatunk meg. Hogy mai tudásunk sokoldalúbb és árnyaltabb, azt tükrözi, hogy az elmélet igyekezett éberén követni a prózai termés felgyorsult változásait. A magyar, a szerb és a horvát modern próza egybevetése során annak is ki kell derülnie, hogy az általunk birtokolt és felhasznált clemzsmódszertan és genológiai fogalomkészlet milyen mértékben felel meg a tárgy komparatív megközelítésének.

Korszakok, irányok, szerzők

A magyar irodalomtörténet megkülönböztetett figyelmet szentel a múlt század utolsó évtizedeiben kibontakozott s a századelőn tovább gyarapodott novellairodalomnak. A szerb irodalom realistái és modernjei ugyanebben a korszakban alakítják ki forma- és ízlésvilágukat. A Mikszáth vagy Móricz névvel jelzett novellahagyománnyal rokonítható vonulatot Petar Kočić, Laza Lazarević, Borisav Stanković, Veljko Petrović prózája teremt meg. A két háború közötti horvát irodalom egyedülálló jelensége Miroslav Krleža, míg a

legismertebb szerb író, Ivo Andrić munkássága a világháború után teljesebbé csak ki. Csáth és Kosztolányi, Lovik és Kaffka Margit nemzedéktársaik lennének, munkásságuk azonban vagy korábban lezárul, vagy éppenséggel döntően más törekvéseket képvisel, mint a jugoszláv irodalmak két nagyjának műve. Örkény István rövidprózája különös módon egy őt jóval megelőző és több jóval később jelentkező novellista világlátásával, ironikus-groteszk szemléletével hozható összefüggésbe: a bécsi iskolákat kijárt s a szarajevói zsidóság szellemét megörökítő Isak Samokovlijával, valamint a mai szerb rövidtörténet olyan képviselőivel, mint a forma elméleti kérdéseit is kutató Mihajlo Pantić vagy Milenko Pajić, Svetislav Basara, Predrag Marković s a több világirodalmi prózaantológiát szerkesztő, elbeszélő David Albahari. Ottlik Gézá, a háború utáni intellektuális prózavonulat előkészítőjét alapélményeit illetően igen sok szál köti Krležához, noha művészi beállítottsága alapján a hatvanas évek horvát elbeszélőivel rokonítható. A. G. Matoš, Slobodan Novak, Antun Šoljan, majd a Borges-követőknek nevezett horvát írók (Albert Goldstein, Pavao Pavličić, Goran Tribuson) olyan novellahagyományra alapoznak, mely a szerb irodalomban Danilo Kištől, Milorad Pavićtól, a magyar irodalomban pedig Mészöly Miklóstól, Örkény Istvántól és Esterházy Pétertől sem áll távol. Gogol és Csehov, Maupassant és Turgenyev után ugyanis a közép-kelet-európai irodalomban nyomon követhető az E. A. Poe-, F. Kafka-, A. Camus- ill. a J. L. Borges-hatás. Irodalmainkig is előbb vagy utóbb elérkeztek a groteszk szemléletet, a fantasztkumot, az abszurd iránti fogékonyságot erősítő impulzusok. Hatásukra Pavić, Kiš, Mészöly, Esterházy szövegeiben feltöredezik a közlés felületi szintje, rétegezetté válik a történetmondás. Az elbeszélő folyamat irányító elvei nem az időrend, a zárt szerkezet tiszteletben tartásából következnek, hanem az egyidejű narrációból, a kollázsszerű komponálásból, az idézés bonyolult rendszeréből. Ahogyan Borges elmosta fikció és dokumentum, képzelet és valóság határvonalait, úgy pattantak fel az európai elbeszélőknél a hagyományos kötöttségek zárai. Pavić, Kiš, Örkény, Esterházy a nem hiteles dokumentumszöveget empirikus forrásként kezeli, a tényleges történeti forrást vagy az anekdotát, újság- és reklámszöveget stb. észrevétlenül fikciós szintre emeli. A "szöveghamisítás" igazolt elbeszélői eljárásá válik, a torzítás, módosítás esztétikai hatástényezővé és konstruktív megoldássá. A történet elmondhatóságát illető kételyek nemcsak jelentős irodalmat, hanem megkerülhetetlen fontosságú írói reflexiókat hívtak életre. Az idézés szövegformáló elvé vált, és ezzel egyidőben értekezések megírását ösztönözte, melyek rámutattak az eljárás hagyományára, archaikus voltára, formaképző jellegére.

Szellemi-művészeti párhuzamosságok

Jelzések, kézenfekvő párhuzamosságok, olyan időben-térben egymástól független megvalósulások, melyek mai perspektívából hasonló szellemi érzékenységről, művészi beállítottságról, írói alapállásról tanúskodnak. Problémavázlatunk csupán a bevezetésben felvetett módszertani nehézségeket kívánja illusztrálni. A tüzetes egybevető elemzések nélkül is nyilvánvalónak tűnik, hogy

az öntörvényűen kibontakozó egyes művek, egyes életművek, egyes nemzeti irodalmak nem tudnak megkerülni olyan általános érvényű szellemi-művészi kérdéseket, befolyásokat, tendenciákat, eszmei áramlatokat, melyek, noha koronként változnak, sosem egyszóni időben éreztetik hatásukat. Kutatásaink egyik vezérfonalát éppen ezek a *nemzeti irodalmak feletti* áramlatok biztosítják. Hullámzásuk, feltűnésük, visszahúzódásuk nyomon követése rugalmas hozzáállást igényel, melyhez az említett diszciplínák igen kevés támpontot nyújtanak. A hagyományos ellentétpárok, mint például a klasszikus és modern, realista és romantikus, tradicionális és avantgárd – ugyancsak mind halványabb megkülönböztető fogalmaknak bizonyulnak. A posztavantgárd korában, ahogyan jelenkorunkat a művészetteoretikusok és művelődéstörténészek nevezik, nehezen tudnánk egy lépést is tenni a *korstílus nélküli*, ám megszámlálhatatlanul sok stílusirányzatot követő anyag feltárásában. Tekintetünket mindazon vonatkozásokra kell függesztenünk, melyek beilleszkednek a tanulmány elején említett tudományterületekbe, s azokra is, melyek túlmutatnak rajtuk.

Poétikai jelenségek, formszervező jegyek és elbeszéléstárgyak

Kétkedésünk, kétclycink alól az eddigiekben az irodalmi formák legáltalánosabb törvényszerűségeit összefoglaló poétikát sem mentettük fel. A több ezer elbeszélőszöveget több száz reprezentatív szövegre csökkentő egybevetésben ugyanis aligha vázolhatnánk a tényleges képet, ha elvont műfajmeghatározásokból indulnánk ki. Elméleti beállítottságunk csupán akkor igazolhatja önmagát, ha nem az absztrakciókból, hanem a tényleges művekből kiindulva tesz javaslatot az általánosabb érvényű formai jegyek, a rövidpróza poétikai jellegzetességeinek körvonalazására. Ez az észrevétel természetesen minden teoretikus kutatás előfeltétele. Tézisünk ugyanakkor ellentmond a mai szöveg-, nyelv-, műfaj- és jelentésméleti koncepcióknak, módszertanoknak, melyek nem az induktív, hanem a deduktív megközelítést tekintik irányadónak és tudományosan elfogadhatónak.

A téma feldolgozásában ennek ellenére a jelzett utat követnénk, melyhez megközelítőleg ötven-hatvan magyar, szerb, horvát prózaíró elbeszéléseit, novelláit és rövidtörténeteit vesszük alapul. A következtetések empirikus alapját olyan témakörök képezik, melyek részben megozslanak a felvetett szempontok között. Művelődés-, eszme-, irodalom- és motívumtörténeti megközelítésünk egyazon célt szolgál: vázlatot készíteni egy műfajelméleti koncepció kiegészítéséhez, mely az eddigiekben elsődlegesen a magyar rövidpróza feldolgozásán alapult. Minthogy az induktív módszer mellett döntöttünk, a dolgozat tagolását s a végső rendszerezést a szövegek jellemző jegyeinek leírásával készítenénk elő. Az említett szerzőknek s azoknak művei alapján, akikre még nem hivatkoztunk, újabb differenciálást igényel az elbeszélés, novella, rövidtörténet műfaji fogalomcsoport. Nagy súllyal esik latba az európai és amerikai hatások, valamint a magyar és a délszláv irodalmak egymásrahatásának feldolgozása. A hagyományos-modern fogalompár helyett indokolt-nak tűnik a zárt és nyitott elbeszélőszervezetek megkülönböztetése, melynek

segítségével azonosíthatók pl. a mikszáthi, ill. mécsölyi forma poétikai különbségei. A fantaszlikum sajátos szerepet tölt be a korszak több elbeszélőjénél (Csáth, Pavić, Albahari, Pavličić), tehát beható elemzést igényel. Külön tárgykört képez az abszurd, a groteszk, az irónia, a metafora prózaformáló szerepe. Az új szerb prózában kivételes jelentőségű a rövidtörténet: szeretnénk megállapítani, melyek a forma alapvonásai a három irodalomban. Hogyan élnek a mai elbeszélők az idézéses megoldásokkal, s milyen típusú idézésformákat alkalmaznak? Melyek azok a visszatérő művelődéstörténeti jelképek, amelyek szerzőnként felbukkannak? Milyen kísérletek történtek a történelmi átértelmezésre? Hogyan realizálják az elbeszélők a közelmúlt eseményeinek kritikai feltárását? Milyen törekvések váltották ki a hatvanas évek intellektuális alapállását? Milyen eszmék, élmények és érzések alakítják azt az antiintellektuális attitűdöt, melynek következtében egy bizonyos ellenprózai/prózaellenes álláspont bontakozott ki a magyar és a szerb irodalomban? Mit jelent a *változás prózája* és a *különbség prózája* elnevezés a szerb prózakritikában, és melyek a legfiatalabb szerb és horvát próza legértékesebb esztétikai eredményei? Hogyan követte e folyamatokat a hazai kritika és elmélet? Igen szépen gyarapodó prózaelméleti munkák, műfaj- és novellaelméletek, különszámok, antológiák segítik e vonatkozásban a tájékozódást. Túlzás nélkül állítható, hogy míg a magyar kritika csak az elmúlt egy évtizedben látott hozzá e gazdag jelenségkör feltáráshoz, a jugoszláviai orgánumok máris komoly teret biztosítottak a legújabb próza kérdéseinek. A Književna reč, a Književne novine, a Republika, valamint a Gradina megszakítás nélkül publikál rövidprózát és prózaelméletet, prózakritikát. Céljaink megvalósítása azért nem tűnhet lehetetlennek, mert sok értékes jugoszláviai, német és francia eredményekre támaszkodhat. A horvát irodalomtudomány e kérdésre vonatkozó alapmunkái Milivoj Solar és Pavao Pavličić műfajelmélete, Solar novellaelmélete, M. Pantić sűrítés-elmélete, M. Srebro, B. Donat, S. Ignjatović tanulmányai, R. Mikić elbeszéléselméleti vizsgálódásai, A. Flaker "farmernadrágos próza"-könyve és még sok egyéb kritikai munka feldolgozása várta magára.

2.

A kutatás tárgyát képező témakör kettős jellegű. Tekintettel arra, hogy kijelöltük azt az időszakot, melyre figyelmünket irányítani kívánjuk, körvonalaztuk a történelmi keretet, aminek természetes következménye lehetne/lenne, hogy tárgyunkhoz irodalom- vagy műfaj történeti perspektívából közelítsünk. Ennek a magától értetődő módszertani, megközelítéssel elvárásnak értelmében a relevánsnak tűnő kérdéseket, folyamatokat és műveket az időrend tiszteletben tartásával kell követnünk. Műfajelméleti poétikai érdeklődésünk azonban részben felment bennünket az időrendi vizsgálódás követelményei alól, hisz olyan jelentős észrevételekből szeretnénk kiindulni, melyek Jurij Tinyanov, majd Milivoj Solar, Zdenko Škreb, illetve Hans Robert Jauss kutatásainak és megfigyeléseinek egybehangzásáról tesznek bizonyosságot.

Tinyanov szerint az irodalmi formák nem fejlődnek, hanem átalakulnak. A további három teoretikus álláspontja szerint a művészetben a struktúra-visszonyok nem merevek és változatlanok, a fejlődés az irodalomban struktúráról struktúráig halad. Jauss igen fontos megfogalmazása szerint a műfaj struktúrájának kutatását az egyes szövegek olyan megfigyeléséből kell indítani, mely tekintettel van a hagyomány egészére. (Ténylegesen zárójelben szeretném megjegyezni, hogy egyetlen kutatási programunknak sem volna szabad megfélemednie erről a tényről – legyen szó akár magyar irodalomtörténeti, akár sajátosan jugoszláviai magyar irodalomtörténeti vagy egybevető vizsgálatot igénylő kérdéskörökről, mint amilyen a magyar és délszláv vagy magyar és német stb. irodalom, művészet és gondolkodás összefüggése éppen az általunk vizsgált korszakban – legyen szó akár a 19., akár a 20. századról.)

Sem a diakronikus, sem a történeti-poétikai, illetve kifejezetten poétikai/műfajelméleti közelítés nem képzelhető el a párhuzamosságok és váltások, vágások és váratlan egybeesések, illetve olyan jelenségek nélkül, amelyekben hirtelen párbeszéd alakul ki időben egymástól távol eső műfajformák között. A 20. század majd kilenc évtizede tágnak, ám egyben szűknek is tűnhet mindazon változások követésére, melyekre e periódusban kerül sor. Nem téveszthetjük szem elől, hogy mindhárom irodalomban ebben az időszakban játszódtak le azok a művészi affinitástól és művészszelektáltól függő, tehát ezen vonatkozásoktól el nem határolható átalakulások, melyeknek eredményeképpen a szerb realista próza elbeszélő formáit (Petar Kočić, Borisav Stanković, Veljko Petrović), illetőleg azt a prózai szemléletmódot, melyet Miroslav Krleža *Hrvatski Bog Mars* (1922) c. kötete reprezentál, vagy Mikszáth Kálmán, Tömörkény István, illetve Móricz Zsigmond poétikája képvisel, újabb elbeszélői irányultság váltotta fel. Mai perspektívából olyan jelenségekre is felfigyelhetünk, melyek éppen az említett "realista" vagy "expresszionista" irányzat képviselőinek magatartásával kezdeményeznek rendhagyó formájú, új tapasztalatokkal bővült párbeszédet. (Egylőre csupán a Mikszáthra oly gyakran hivatkozó Esterházyt vagy a Tömörkényt idéző Temesi Ferencet említeném.)

E pillanatban olyan korábbi és mai írói beállítottságok között igyekszünk egybehangzásokat, párhuzamosságokat felfedezni, melyek igen sok átalakulási szakasz és módosulás után valóban párbeszédet kezdeményeznek olyan elbeszélésformákkal, melyeket elsősorban éppen a két háború közötti avantgard prózaszemlélet igyekezett megkerülni. Egyik poétikai alapú észrevételünk a történettel, az egybefogott fabulával, pontosabban a történet, a fabula megváltozott jelentőségével áll összefüggésben. A másik észrevétel a klasszikus novella zárt kompozíciójára, lekerekítettségére, csattanós zárására vonatkozik. Lukács Györgynek a tízes években több alkalommal megfogalmazott észrevétele azokra a folyamatokra reflektált, melyek az elbeszélés csúcsíves szerkezetét, zárt építkezését veszélyeztették. A 19. századi német novellán iskolázva, zavarónak érezte azon lelki folyamatok rögzítésének előtérbe kerülését a rövidprózai formákban (elbeszélésben, novellában), melyek a magyar irodalomban Lovik Károly, Petelei vagy valamivel később Kosztolányi "kisművészetét" befolyásolták. Lukács aggodalma nem volt alaptalan, s olyasmit

regisztrált, amit e formák természetes átalakulása magával hozott, nemcsak a századelőn, hanem még kifejezettebben a két háború közötti időszakban. Az egyetlen központi esemény, helyzet, cselekményes jellegű elemre összpontosító szerkezetet a lelki állapotok, hangulatok, érzések, tudattartalmak kifejezését vállaló oldottabb formák váltják fel. A belső tartalmak megjelenítésének az ábrázoló eljárások nem felelnek meg. Megnövekszik a rajzok, "képek", esszé-novellák száma. Az újabb tapasztalatok fényében e vonatkozásokban sejtünk rokonságot a század eleji, tízes évekbeli orientáció és a hetvenes-nyolcvanas évek elbeszélői törekvései között.

A történet visszaszorulásának, a nem fabulás szövegek változatainak éppúgy vannak mai megfelelői, mint ahogyan a velük rokon jellegű esszészzerű elbeszélésmódnak is. Párhuzamot vonhatunk továbbá a történetközponitú narratív forma valamikori és mai formái között is, hisz annak ellenére, hogy mindhárom irodalomban új szerepkört alakított ki a rövid és frappáns, hatásos, lekerékített történetmondás, hasonló funkciót tölt be az eseményes mozzanatokat visszaszorító, nem fabuláris és nem irodalmi mintákat alapul vevő prózaírás is. Mind rétegeztebb, különösebb párbeszédnek vagyunk tanúi, mely a hagyományos és az új formák, pontosabban a hagyományos formák valamikori és újabban felismert lehetőségei között folyik. E dilemmákra kerestek több alkalommal választ a magyarországi és a jugoszláviai szakemberek körében folytatott beszélgetések, viták, tanácskozások. (A belgrádi Književna kritika 1986 folyamán tartott kerekasztal-beszélgetésének anyaga, mely a 87-es évfolyam első számában jelent meg, igen elevennek mutatta a modern próza problémakörét s a vele kapcsolatos nézetek megoszlásáról tanúskodik.) Valamivel korábban folyt a Kortárs hasábjain is hasonló vita, körkérdés. Megítélésem szerint egyik esetben sem jött létre konszenzus, s ebben nem is annyira a prózakritika alkalmatlanságát kell sejtenuünk, mint inkább annak tanújelét, hogy a prózai műfajok korunkban intenzívebben teszik próbára az elméletet, mint bármikor azelőtt. Emlékezetes a zágrábi Razlog-kör elbeszélőinek néhány évtizeddel ezelőtti fellépése. Slobodan Novak vagy Antun Šoljan intellektualizmusát vagy a valamivel fiatalabbak, A. Goldstein, Pavao Pavličić stb. borgeses orientációját jelentős változásként könyvelte el a haladó kritika, míg a hagyományos beállítottságú kritikusok ellenkezéssel és idegenkedéssel fogadták az irányzatot. A horvát irodalomelméleti, poétikai, geneológiai kutatások fejlettsége következtében azonban többek között e jelenségeket is megfelelőbb módon értékelték, mint a másik két irodalomban. Pavličić például nemcsak kiváló prózaíró, hanem egy korszerű műfajelmélet (*Književna geneologija*, 1983) szerzője is. Tárgyunkkal közvetlenül összefügg továbbá Milivoj Solar novellaelméleti kutatása, közvetetten pedig az összefoglalás, melyet Viktor Žmegač történeti regénypoétikája képvisel (*Povijesna poetika romana*, 1987).

Mint említettem, a szerb prózakritika részben terminológiai, részben műfajmeghatározási problémákra összpontosítja figyelmét, s ezzel összefüggésben merült fel a fiatalabb nemzedék irányzatának, a *különbözés prózájának* a fogalma is. A szerb folyóiratok és lapok lényegesen több teret biztosítottak az

elmúlt években a rövidtörténetnek, mint például a magyar orgánumok. A narratológia mint általános elbeszéléskutatási diszciplína a hetvenes évek végén lendült fel Magyarországon (részben a hazai magyar kiadványokban is), ám nem jutott el az irodalmi elbeszélőformák rugalmas, a mai jelenségeket is tekintetbe vevő feldolgozásáig. Két vonatkozásban érzékelünk változást a magyar prózaszemléletben: az egyik döntő vállalkozás a történet helyére kerülő reflexiós elemek megfelelő értékelése, aminek kifejezetten ellentéte az újabban hangoztatott elv, mely szerint a történet visszanyerte valamikori jelentőségét. A történet jelentőségének újraértékelése mind az elbeszélői, mind a kritikai gyakorlatban szorosan összefügg azzal a folyamattal, melyet a posztmodern művészet szemlélet hozott magával. A rekonstrukciós kísérletben, mely a mesemondást, elbeszélést visszahelyezte a maga majd egy évszázaddal ezelőtti elveszített státusába, igen sok olyan példára hivatkozhatunk, melyben sem az összefüggő történet, sem annak szüzsés formája nem azonosítható korábbi előfordulásaival, tehát a hagyománnyal.

A 20. század elején európai novellaírásában – a szemlélődésbe ez esetben az európai novellisztikát is bevonhatjuk – a cselekmény felvezetését és váratlan lezárását fokozatosan váltotta fel a lirizáltabb ábrázolásmód. A tízes években írja Lukács György: "A mai impresszionisztikus életérzés és művészetfelfogás nem nagyon kedvez a novellaformának. A legtöbb ma készült novella tele van lírával, szubjektivitással, gyakran mély pszichológiával, finom milió-rajzzal, és ezek szétörök, szétfeszítik a formát; szétfolyik bennük minden konstrukció; minden a belső élet halk vibrációiba szorulván bele, megszűnik az erős érzéki hatás." A szerb irodalomtörténészek közül Jovan Skerlić tesz hasonló észrevételt ugyanebben a korszakban: az újabb elbeszélőket "kevésbé érdekli az ember külső és sokkal inkább annak belső élete. A város összetettebb élete, a modern lélek mindazzal együtt, ami rendezetlen, ellentmondásos, nyugtalan és beteg benne – ez érdekli a mai szerb elbeszélőt." Predrag Palavestra a két háború közötti szerb irodalomban is tetten éri az elbeszélői érdeklődés "urbanizálódását". A klasszikus realista beállítottságot, a falusi sorsok, élethelyzetek iránti érdeklődést Kočić, Janko Veselinović, Milovan Gilišić után az árnyaltabb, szenzibilisebb elbeszéléstárgyak veszik át. Ennek jegyében alakul Rastko Petrović, Andrić, Isidora Sekulić munkássága. Különös egyben általános jelenségként regisztrálhatjuk azt is, hogy a két háború között több jelentős mű születik a kis és a nagy szerkezetek határmezsgyéjén. Kosztolányi *Esti Kornél* ciklusa is sajátos átmenet a regény és az elbeszélés-vagy novellafüzér között. Ugyanígy bontakozik ki R. Petrović *Ljudi govore* (Az emberek beszélnek) vagy Andrić *Travniki krónika*, sőt Crnjanski *Napló Carnojevićről* c. regényének szerkezete is. A közvetlenebb, behatóbb elemzés fragmentumokból, novellaszerű egységekből, sokféle kis formából összeálló szövegesnek mutatja e műveket, melyek a regényhez és a rövidprózához való megváltozott viszonyulás jelei. A horvát irodalom egyik olyan központi jelentőségű életművében is, mint a Krležaé, sajátos hangsúlyáthelyeződés játszódik le, mely sem a magyar, sem a szerb irodalomban nem figyelhető meg. Krleža csupán korai alkotó korszakában válik jellegzetes műfajává. A magyar irodalomban a rövidpróza formák sem esztétikai minőségüket, sem funkciójukat,

sem irodalmi jelentőségüket nem veszítik el e században, sőt a századforduló táján megszerzett primátusuk változatlanul érvényben marad. Ez az előny magától értetődően a regénnyel szembeni helyzetből származik s megkockáztatnám az észrevételt, hogy csupán igen kisszámú regény vehette föl a versenyt a kisprózával. Ezt az észrevételt új fénybe állítják az utóbbi évek kivételes vállalkozásai, Esterházy Péter *Bevezetés a szépirodalomba* és Nadas Péter *Emlékiratok könyve* című művei.

Noha témánk alapkérdései nem a regényjelenségek párhuzamaira vonatkoznak, meg kell jegyeznünk, hogy – mint az említett művekben – igen szorosnak mutatkozik a kis és a nagy formák e századi kapcsolata. Utaljunk csupán a *Közönyre*, a *Bukásra*, a *Törless iskolaéveire*, vagy Mészöly *Saulusára*, Nadasnak az *Egy családregény vége* című művére, melyek egyértelműen kisregények, ám szerkezeti-terjedelmi rövideységük ellenére a nagyregénnyel azonos funkciót töltenek be. Ezzel szemben áll azoknak a nagyregényeknek a modellje, melyek a szerkezeti átalakulás következtében mind kevesebb rokonságot mutatnak nemcsak a Flaubert, Tolsztoj, Dosztojevszkij nevével jelzett regényszerkezettel, hanem *A Buddenbrook ház* típusú, széles epikumú kompozícióval is.

A történet szerepe a fentiek értelmében nemcsak a novellában és az elbeszélésben módosult, hanem a regényben is. Mindhárom műfaj esetében ugyanazon időbeli periódusról, tehát e századról van szó. Azok a mai jelzések, melyek a történetelvű elbeszélés revízióját sejtetik, semmiképpen sem jelenthetik annak a világképnek és létszemléletnek a visszahódítását, újbóli birtokba vételét, mely a regényformához a totalitás, az átfogó szemlélet és a dolgok oksági összefüggésének bizonyosságát, e bizonyosság szilárd tudatát társította. A mai regény visszatérhet ugyan a látszólag egységes történethez, ám nem fogja a teljesség elvét, sem ennek hitelességét képviselni. A mai vagy posztmodern novella, rövidtörténet nem is kívánja annak a teljességnek látszatát kelteni, melyet hagyományos alakja a megragadott sorshelyzet reprezentatív, összefoglaló jellegével keltett. A helyzetre, pillanatra szűkülő/szűkülő rövid forma a helyzetet nem egy tényleges egységből kiragadott töredékként tükrözi, nem oly módon, hogy belőle az egység képe is kirajzolódhatna, hanem *töredékesnek*, egy szétesett világ darabkájának.

A hatvanas-hetvenes években Mészöly Miklós *Nyomozás* c. írásai, a *Film* s más szövegek prezentáltak újszerű elbeszélésmódot, s hatásukra vált kiemeltté a magyar prózakritikában is a narratív jellegű prózával szemben kibontakozott nem narratív elbeszélés. Ma ugyancsak rá hivatkozva emlegetik a kritikusok a történetmondás reneszánszát, a szűzsés eljárások, a szövegyszerkesztés hangsúlyosságának visszahúzódását, a szimultán narráció jelentőségének csökkenését. Ezekkel a ténylegesen felismerhető tendenciákkal – mint említettem – nemcsak a magyar prózában találkozunk. Alapvető kérdésnek tűnik azonban számomra, vajon mindez az antimimetikus, nem ábrázoló karakterű prózaírás kétségbevonásának, cáfolatának tekinthető-e egyáltalán, vagy a hagyományosabb formák és eljárások ironikus felidézésének, új jelentésekkel bővülő felhasználásának.

Az új szerb próza körül zajló vitákban sokkal inkább afelé dől a mérleg serpenyője, hogy a történetmondás idézetszerű megoldás, a hagyomány újfajta olvasata, tehát deformálás és a formálás/konstruálás látszata mögé rejtett bontás és ellenpontozás. Ha összeállna a történet, az elbeszélőnek olyan logikát kellene birtokolnia, mely töredékes világvéleményével nem lehet összhangban. Mindhárom irodalom közelmúltja az írás, a szövegalkotás reflektálásának, témává való előléptetésének jegyében telt el. Ez az önreflektáló attitűd ténylegesen visszahúzódóban van, s az elbeszélők nem nyomatékosítják utalásaikkal és eljárásaikkal azt, hogy éppen az elbeszélés van folyamatban, s miféle nehézségekkel jár e tevékenység. Az elbeszélő szövegek azonban változatlanul löbbsíkuak, összetettek, ami lényegében ugyancsak a szöveg meg/szerkesztettségének, másodlagosságának, "műviségének" hangsúlyozása.

Az időszzerű prózai folyamatokról egyoldalú képet alkotnánk magunknak, ha nem észlelnénk a tényekhez, a dokumentumokhoz, az empiriához s a valóságcselemekhez való viszonyulás változásait is. Danilo Kiš, Milorad Pavić, Esterházy Péter és mások úgy hozzák létre szövegeik valóságbázisát, hogy kilépve a fikció megszokott kereteiből, tényleges írott és szóbeli "dokumentumokat" másolnak le, idéznek, ékelnek be írásaikba. Ezek a szövegdarabok nem közvetett, hanem közvetlen építőkövei műveiknek, melyeknek anyagát a történelem, a művelődés, az irodalom hagyománya, a mindennapok biztosítják.

Abban a különleges prózai vonulatban, melyben a fantasztikum, a belső történések, a tudatmegjelenítés iránti fogékonyság az uralkodó, hasonló észrevételeket tehetünk, mint a már idézett klasszikus elméletírók. Párhuzamoságok és eltérések megfigyelésére nyílik lehetőség, hisz a mai (posztmodern) elbeszélői gyakorlat csak részben korrespondál az impresszionista vagy szürrealista érzékenységgel, s úgy tűnik, hangsúlyosabb az a kötődés, melyet korábbi korszakok hagyományával kialakít. Az elbeszélőnek ma már nyilván nem kell igazolnia eljárását, ha nem az eseményes anyag érdekli, hanem megfoghatatlan, nem történelmes tárgyról beszél vagy értekezik rövidprózai formában. A tudatbeszélésnek, emlékezésmonológoknak, a képzeletnek sem formaalakító jelentősége, sem valóságértéke nem vitatható immár el. Pavić, Nenad Mitrović, Goran Tribuson, David Albahari és mások a fantasztikus, irreális, álomszerű közlésmódnak oly árnyalt változatait dolgozták ki, melyek a kalfikai, borgesi, Danyil Harmsz-i képzelet továbbregzésére emlékeztetnek.

E dolgozat csupán jelzéseket tartalmaz, s talán e jelzések sejtetik azt a változatosságot, sokszínűséget, amely a mai elbeszélőirodalom térképét jellemzi, továbbá azokat a kapcsolatokat, melyek a történelmi egybevetésből kirajzolódnak. A történet újraéledése vitathatatlan, ám a mai történetmondás nem a koherens szemléletmód jegyében alakul, melyet Krleža vagy Andrić képviselhetek. Az új elbeszélő módozatok zárt formái látszatszerűek, hisz ugyanilyen határozottan vállalják az intellektuális és lelki tapasztalat kifejezését s a közérzet megjelenítését. Az elbeszélőknek nemcsak irodalmanként, hanem nemzedékeként is mások a kiindulópontjaik és esztétikai céljaik. Olyan rokon vonások felderítésére kell tehát többek között irányítani a figyelmünket a továbbiakban, melyek efféle alapokon bontakoznak ki. Mihajlo Pantić, Predrag

Marković érdeklődése ugyanis sokkal közelebb áll Hajnóczy Péter korán félbeszakadt elbeszélőművészetéhez, mint sok más idősebb szerb prózaíróéhoz. Kutatásainkat az a meggyőződés vezérli, mely szerint a felismert vagy feltárható párhuzamosságok nem kierőszakoltak, hanem az egybevető vizsgálat lehetőségét biztosítják és igazolják.

1986–1988.

REZIME

A 20. századi szerb, horvát és magyar rövidpróza egybevető vizsgálata

Uparedno istraživanje srpske, hrvatske i mađarske kratke proze 20. veka smo planirali kao višegodišnji rad na ovoj temi. Ovi delovi studije se smatraju uvodom i nacrtom za izradu duže studije o ovom obimnom problemu. Studija konstatuje da se ne može pridržavati istorijskog pristupa problemu, mada određuje konkretan vremenski period koji proučava. Ciljevi naznačeni u ovim uvodnim delovima su koncipirani tako da studija u završnoj fazi ocrta takve paralelne pojave kratkih žanrova i proznih stremljenja koja su određivala profil ne samo stvaralaštva pojedinih pripovedača ovog vremena, nego i uticala na srodnost poimanja sveta, proze, književnih formi bez obzira na to, da li su se međusobno poznavali predstavnici datih književnosti. Čak ni prevodilačka praksa nam se ne čini sigurnim osloncem, ako poetička pitanja smatramo opštijima od filoloških činjenica. Naznačeni problemi nas uveravaju u to da se uporednom istraživanju moramo pristupiti sa proučavanjem velikog broja književnih ostvarenja i sa veoma fleksibilnim prilazom koji nam obezbeđuju najnovija saznanja književne komparatistike i naratologije.

ZUSAMMENFASSUNG

Kontrastive Untersuchungen zur serbischen, kroatischen und ungarischen Kurzprosa des 20. Jahrhunderts

Eine kontrastive Untersuchung der serbischen, kroatischen und ungarischen Kurzprosa des 20. Jahrhunderts ist als mehrjähriges Projekt geplant. Die dargelegten Studien werden als Einführung zu einer längeren Studie und als eine Skizze aufgefasst. In der Studie, die hier erscheint, wurde festgestellt, dass man dem historischen Kriterium nicht konsequent treu bleiben kann, obwohl die Zeitperiode, die untersucht wurde, konkret festgelegt und dargestellt wird. Die Zielsetzung wurde so konzipiert, dass die Studie in der Endphase Parallelen zwischen einzelnen Erscheinungen in der Kurzprosa darstellen sollte. Diese Bestrebungen prägten das Profil des einzelnen Autors oder der literarischen Form, und damit wurde eine verwandte Weltanschauung dar-

gelegt, unabhängig davon, ob sich die Autoren der betreffenden Literaturen gegenseitig kannten oder nicht. Auch die Übersetzungspraxis ist keine zuverlässige Stütze, wenn poetische Fragen allgemeiner betrachtet werden als philologische Tatsachen. Die vorliegenden Probleme zwingen uns zu einer vorsichtigen Kontrastierung. Wir müssen eine sehr grosse Anzahl von Werken untersuchen und jene Flexibilität zu Tage bringen, die durch die neuesten Erkenntnisse der literarischen Komparatistik und Narratologie ermöglicht wird.

ETO: 886.1/6–4

ORIGINAL SIENTIFIC PAPER

AZ EXPLICIT ESZMEI SZÓLAM ÉRTÉKMINŐSÉGEI CRNJANSKI ÖRÖKÖS VÁNDORLÁS CÍMŰ REGÉNYÉBEN

Csányi Erzsébet

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete Újvidék

Közlésre elfogadva: 1988. június 22.

Miloš Crnjanski *Örökös vándorlás* (Seobe) című regénye 1927/28-ban jelent meg először. A *Napló Čamojevićről* " lírai dadogását" itt körülhatárolt téma és rögzített történelmi háttér váltja fel. Tényleges jellemrajz helyett azonban az író ebben a regényében is inkább csak közérzetekről, metafizikai állapotokról tudósít. A fordulat mégis lényegbevágó: a hős individuális görcse felenged, a fekete-fehér ellentétezés én és világ között veszít kizárólagosságából, így az ábrázolás árnyaltabbá válik. Egy hős helyett három hordozza "az ember világba vetettségének, hontalanságának" jellegzetes élményvilágát – természetesen a maga egyedisége irányába sarkítva, a motívumot variálva. Ezt a világnézetet képviselve, a narrátor esetenként mind a három hős szerepét magáévá teszi, belső nézőpontot használ. Így a két mű közötti alapvető különbség forrása valójában az eltérő elbeszélői szerkezet. A *Napló Čamojevićről* megfigyelői nézőpontja a markiewiczzi felosztás III. kategóriájába tartozik: a narrátor az irodalmi alkotásban ábrázolt valóság alakja, retrospektív narrációt is folytat, és pillanatnyi élményeket (tudatfolyam) is közvetít. "A hős mint nézőpont" bahtyini tézise szerint működő elbeszélői mechanizmusban a hős egy eszmeiség közvetlen hangoztatója. A narrátor azonosul a főhőssel és explicit hirdette, ambivalens világnézetével. Ezzel szemben az *Örökös vándorlás* című Crnjanski-regényben a markiewiczzi felosztás I. kategóriája realizálódik: szerzői narrátorról van szó, aki nem tartozik az ábrázolt valósághoz, és nincs is fiktív alakként konkretizálva. Több figura szemével látó, nem feltüntetett megfigyelő (a megfigyelési pont egyik hős tudatából a másikéba helyeződik át, a narráció harmadik személyű). Itt tehát szó sem lehet a napló vallomások jellegéről, a közvetlen belső monológokról, a kinagyított, egytudatú

beállítottságról, ami a *Naplót* jellemzi. A három hős három irányból elindulva végül is ugyanoda jut el, sorsélményük szintetizálódik. Ez a közös meder felé hömpölygő három szólam mindvégig a narrátor belső nézőpontú közvetítésével csendül fel, ellentétben a *Napló* egyes szám első személyűségével. A hősábrázolás számottevő egybeeséseit és különbségeit latolgatva ahhoz a megállapításhoz jutunk, hogy a művek elbeszélőszerkezetével és eszmei síkjával kell behatóbban foglalkoznunk. A megváltozott elbeszélőszerkezet miként befolyásolja a világnézeti-eszmei síkot? A hősök által expliciten hirdetett értékminőségek és értékítéletek mutatnak-e olyan ambivalenciát, mint a *Naplóban*? Az explicit eszmei tényezők mit bizonyítanak?

A hangoztatott, explicit eszmeiség tüneteit keresve rögtön kitűnik, hogy az eltérő elbeszélőszervezetek következményeként a hirdetett eszmeiség megnyilatkozási formái különbözőek. Az én-elbeszélés gyakrabban és felismerhetőbb alakban képes hordozni az eszmei vonatkozású kommentárokat, míg az ő-elbeszélésnek erre kevesebb alkalma nyílik, s akkor is burkoltabb formában. Az *Örökös vándorlásban* számtalanszor ismételtgetett főmondatok vezetnek be a hősök világnézeti ítéleteit, öntudatkonstituáló nekifutásait, mint: "Neki úgy tűnt...", "Gondolta...", "Érezte...", "Elkezdett gondolkodni..." stb.

A regény a főhős hosszú ébredésével kezdődik. A féltéber állapot leírása során majdnem minden mozzanat szimbolikus értékű, azonban induljunk ki abból a mondatból, amely számunkra az explicit eszmeiség vizsgálata szempontjából releváns: "Nem képes megkülönböztetni a környező homályt a benne belül levő homálytól, és kerekre nyílt szemekkel, a sötétben, nem lát semmit." A tudatosodás, az értelmezés képességének hiányát jelképezi a néző, de nem látó hős, aki azonban már eljutott a "homály" regisztrálásának fokáig. Néhány sorral alább a mondatunk részben ismétlődik: "Ekkor, összezavart tudattal, először kutyaugatást hall és kakaskukorékolást, hogy utána mindjárt, a sötétben tágra nyissa a szemét és ne lásson semmit, de úgy tűnik neki, mintha a magasban egy végtelen, kék kört látna. És benne egy csillagot." A kibővített közlés igen jelentős mozzanatra hívja fel a figyelmünket: a főhős képtelen látni, de a képzelődés erős oldala. A regény folyamán rendkívül sokszor fog ismétlődni (variációk által megforgatva), hogy a révedező hősök számára valami "úgy tűnik, mintha..." A racionális valóság irracionális elemekkel való megtoldása játszódik le ilyen esetekben. Az objektív látvány, a külvilág önmagába visszahulló idegensége, kikezdetlensége, öntörvényűsége, értelmezhetetlensége okozza, hogy az egyén továbbgondolással egy új "valóságot" épít rá, egy képzelet által deformált látomást. E deformáció iránya, milyensége végül is értelmezőleg utal vissza az objektív látványra. A hősök eszmélkedésének, "megérlelődésének" története fortyogó lávamasszaként tárja elénk a hősök benső világát, melyben csillapíthatatlan mozgásban vannak a végső helyüket kereső értékminőségek, értékítéletek. Az álomból valóságra ébredő Vuk Isaković percepciója az érzékek által észlelt tünetek rögzítésénél ragad meg. A hangok, látványok, szagok, fájdalomérzetek regisztrálása elementáris létezésről tudósít. Crnjanski egy szellemileg passzív, az állatitól csak az álmodás által elváló vegetálás képeivel indítja regényét. A szem-motívummal hangsúlyozza én

és világ kettéváltságát, s a szubjektumba durván behatoló külvilág kérlelhetetlenségét. A szem tükörként funkcionál – az ember érzékeivel pontosan leképezi, tükrözi a világot: "Így a többi dolog is, ami ott volt kinn, az elsőn, megjelent tágra nyitott szemében, a sötétben..." A hős intellektuálisan még képtelen feldolgozni a valóságot, de érzékeivel, érzéscével és képzeletével reagál rá: "Meggyújtotta a mécsest, amely bevilágította őt is, teljesen, és a férfi hatalmas árnyékát is a falon." Valóság és valóságon túli egyenrangúan vannak jelen ebben az érzékelésben, melyet általában véve ellentétek jellemeznek: földöntúli szépség – visszataszító csunyaság, józan értelem – eszeveszett örület, víz – tűz, én – külvilág, evilág – túlvilág/egy másik világ stb. kontrasztja áll egymás mellett. A statikus képből kilépni egy másik világba: ez mozdítja ki a főhőst a dermedt visszatükröző állapotokból. Vuk Isaković útra indulásával a természeti jelenségek is megváltoznak: kivilágosodik, eláll az eső. A dinamizmus feltűnésével az explicit eszmeiség előtt is kinyílnak a zsilipek, mivel a hős teljesen felébredve átadhatja magát melankolikus gondolatainak. A szellemi aktivizálódás a természet változásaival jár együtt. Ilyenkor valami mindig mozgásban van, vagy a hős, vagy a táj. "Íme, gondolta, elegendő elköltözni egy helyről, hogy minden, amit otthagysz, semmissé váljék... Mikor megcsillant rajta az ezüst, fürgének és könnyűnek érezte magát, mintha nem is lenne teste..."

A második fejezet első felében a narrátor a katonák általános szemzőgéből közvetít, majd ismét a főhőshöz csatlakozik. Itt nyomban érdekes motívum-továbbfejlesztéssel találkozunk az explicit eszmei vonulatot követve. Az első fejezetben a hős szemében tükröződött a külvilág, itt viszont Vuk Isaković önmagát nézi egy igazi tükörben. Az önszemlélés öntudatkonstituáláshoz vezet, a külalak vizsgálata mélylélektani igazságok felismeréséig jut el. Nevetségesnek és idegennek látja magát a hős, "úgy tűnik neki, hogy valaki más öltözködik, nem is ő, és valaki más fog most kimenni, felcicomázva, ebből a szobából, s nem ő." A meghasonlott, elidegenedett ember szembesülése ez önmagával. A számvetés tovább folytatódik, egy explicit értékelésen át: "Furcsán hatalmába kerítette halott apjával való kapcsolata; csönd és nyugalom volt ez, szemben mindazzal, ami körülötte volt, a világon: tarkasággal, bolondsággal, esztelenséggel és értelmetlenséggel." A szenvedő hős ítélete a halál javára billenti az értékeket az élet ellenében. A fejezet végén a hangoztatott eszmeiség összefoglalásaként olvassuk: "Lélek nincs... mint ahogy Isten sincs... hiába élünk... por... halál... üres szavak."

A harmadik fejezet első felében Arandel Isaković szemzőgéből folyik a narráció és a deskripció. Nem mélyül el bölcséleti összegezekben, mert ezekre még nem kerülhet sor a probléma- és helyzetfeltáró ismertetés során. Az explicit eszmeiség vonulatát csak olyan futó megjegyzések tartják fenn, mint: "Úgy tűnt neki, hogy az emberi élet szép..."; vagy: "...Mintha pokolban élte volna át ezt a néhány hetet. A nagy császárváros valóságos örültekházának tűnt előtte..." Az érték betájolása azonban metaforikus nyelven megtörténik. Arandel számára az évek viharos változásai ellenére Dafina iránti szerelmében kristályosodik ki valami megfoghatatlanul drága. Egyelőre még nem képes ezt az értéket fogalmilag kifejezni, csupán képileg: "Dafina tágra nyílt szemekkel nézett rá, hogy úgy tűnt neki: egy mélységes, kék tenger partjára érkezett."

A fejezet másik felében a narrátor főleg Dafina asszony nézőpontjára helyezkedik. Az ő értékskálájának legfelső fokát – mint a szövegből kiderül – férje iránti szerelmének emléke uralja. A negatív értékek közül is érdemesünk néhányról: "Arandel az ő szemében férje tőpörödött képenek tűnt..."; "Kívánta, hogy ez megtörténjék, egyszerűen unalomból, és a feneketlen üresség miatt is, amelyben olykor úgy tűnt, mintha fejjel lefelé lógna."

A negyedik fejezetben az elbeszélői nézőpont visszatér Arandel Isakovič-hoz. Folyóba csésénének és fulladásának élménye ismét a metaforikus megnyilatkozásra ad lehetőséget. Ezek a megfogalmazások mégis a hangoztatott világnézeti síkhoz tartoznak, mert kötődésük nyilvánvaló. "A mélység azonban csúszóssá és feneketlené vált alatta, és úgy érezte, hogy keresztülesik rajta..., mint valami ürességen... Úgy tűnt neki, hogy süllyed... a sötétségen át." Arandel s a másik két hős életének is negatív sarkpontjai az üresség, a tehetetlenség, a sötétség. A bűnös szerelmi újszaka után nézőpontváltás következik, s Dafina szemszögéből látjuk az eseményeket. Értékrendszerre kidolgozottabban táruul élénk. Férjével való kapcsolatának történetében a kontraszt érvényesül. A kezdeti évek beteljesülésével szemben a jelen a teljes meghasonlottság állapotáig vezet: "Így elegendő volt házasságának első éveire gondolnia, s hegyek emelkedtek előtte, bimbózó ágak, széles szlavóniai völgyek és fölöttük a felhők játéka... És így a zokogáson át úgy tűnt neki, hogy Vuk Isakovičnak olyan a bőre, a szeme, a szája, mint valami növény vagy csillagkép, amit nem tudott elfelejteni, mindaddig, amíg a gondolataiban nem jelent meg olyannak, amilyen most: görbe lábú, felfúvódott és nehéz, mint egy hordó." Az explicit eszmeiség áttétel nélküli hordozói lesznek az olyan mondatok, melyekben Dafina elidegenültsége tükröződik. Férje, növekvő érdektelenségében, úgy kezd ránézni, mint a tárgyakra. A narrátor Dafina eszmeifuttatását közvetíti: "... Az élete egészen hiábavalóvá vált... És mégis, még ekkor is, volt köztük valami titokzatos gyönyörrel telt kapcsolat... Emögött minden csak a piszkos hó áttekinthetetlen végtelenje." Crnjanski hőscével a felszíni cselekményvilágban alig történik valami, de ez a kevés olyan fordulatot hoz, amely kiváltja az emlékezés, a számvetés kényszerét. Dafina összegezésében addigi élete teljességgel értelmetlen, szomorú és üres. Eltárgyasodásának felismerése nagyfokú érzékenységről tanúskodik. Belátja végtelen elidegenültségét emberközi viszonyaiban. Kudarca teljes minden téren. Sorra veszi lehetőségeit: házassága előtti élete, asszonyi sorsa, férje, Arandel, s gyerekei iránti viszonya mind a veszteség tudatát jelentik számára. A döbbenet, hogy a világ legfontosabb dolgai, értékei elközömbösödtek előtte, rettenetbe és iszonyatba torkollik. A fejezet végén visszatérünk Arandel Isakovič nézőpontjához. Megismétlődik a gondolat, hogy az élet örültség.

Az ötödik fejezet Vuk Isakovič hadjáratával foglalkozik. A katonák közösségi nézőpontja után Vuk Isakovič eszmei szólama folytatódik. Emlékezések, érzések, felismerések ismétlődnek, variálódnak. "... Úgy tűnt neki, hogy már néhány napja esik valamiféle eső, aminek nincs vége, s amellyel lecsorognak róla nemcsak a felesége és a gyerekei, hanem elmúlt élete is, és minden, amit látott." A hős belső monológja vetül ki a tehetetlenség és az

értelmetlenség élményének megfogalmazásakor. Akárcsak Dafina asszony, ő is bábunak érzi magát: "És minnek neki mindez, mikor annyi hatalma sem volt, hogy azt csináljon velük, amit ő akart, hanem, akár velük, akár nélkülük, kénytelen volt mások akarata szerint forogni, mint motolla a szélben?" A gondolatok folyamában Vuk Isakovič is eljut odáig, hogy a negatív értékek mellett körvonalazza eszményi elképzeléseit: "Az élet, az otthoni Vuk Isakovič számára nem volt élet, az igazi élet szerinte valahol máshol létezik, ahol gyönyörű és jelentős tud lenni... Valahol kell, hogy legyen valami fényes, jelentős, ezért el kell menni oda."

Az Oroszországba álmódott "igazi élet" mellett a következő fejezetben megismerjük a főhős másik értékekkel telített élményét. Egy fiatalkori, földöntúli szerelemről van szó, melynek mennyei megfoghatatlanságát durván karikírozza a mostani találkozás.

Hosszabb eseményleírás után a 7. fejezetben bukkan fel ismét az explicit eszmeiség szála. A tudathasadás kivételének eddigi módozatai után most még eggyel találkozunk, melyben már motívumfejlesztés is lejátszódik: "Mindez olyan céltalanul múlt el, hogy Vuk Isakovičnak állandóan úgy tűnt, két Vuk Isakovič létezik: az egyik, aki lovagol, üvölt, a kardjával hadonász; és a másik, aki nyugodtan, mint az árnyék, lépked mellette, és néz, és hallgat." A tükörképéből immár árnyék lett, aki nemcsak visszatükrözi a hőst, de figyeli, követi is. Az árnyék képzele halál-asszociációkat is magába foglal, s Crnjanski rendkívüli írói következetességét bizonyítja, hogy hosszabb szünet után az eszmei sík éppen ezzel folytatódik, mintegy explikálja a felvetett gondolatot: "Egy féléber állapotban, amely csaknem halódásnak tűnt számára, fogadta a tisztet..." A regény hőseinek szüntelen tépelődését bizonyítják az olyan mondatok, melyekben az eszmeifuttatás elmarad, s csak a végső összegezés tárul elénk: "... Végül belátja, hogy nevetségessé és fölöslegessé vált, s kinyílt előtte egy mélyseges üresség, amelyben nincs semmi." A főhős téveszméi, illúziói közé tartozik a hadba vonulásához kötődő remény, hogy általa véget vehet az otthoni kilátástalanságnak: "Isakovič örömmel ment el, abban a hitben, hogy mindez nyomorúságos és értéktelen, és az, ami a háborúban várja, valami erőteljes és fényes, ami csodálatosan végződhet mind az ő számára, mind az emberci számára." A változás utáni csillapíthatatlan vágyakozás él Vuk Isakovičban, egy elégedetlenség, amely azonban nem válhat termékennyé. Elvagyódása konkrétan Oroszországhoz kötődik, de nagy szerepet játszik természetélménye is, mely értékrendszerének csúcsain helyezkedik el: "... Úgy tűnt neki, hogy el fog lovagolni egy magas hegyre, egy tavaszi, meleg reggelbe, ahol kap valamit, ami majd mindannyiunkon segít..." A főhős boldog ifjúkori éveit óta "hordta magában a boldogság és az elégedettség ködös, de mély fogalmát". "Fekve kunyhójában, mint a sírban", Vuk Isakovič leszámol önmagával: "Ieráz magáról mindent, amiben reménykedett..., múltja is határtalan örültségnek tűnt..." A katonasághoz fűzött illúzióinak elvetése után a családjához fűző szálakat is eltépi, s immár a népe sem érdekli. "Meghányva-vetve a dolgokat, az egész életéből csak egyetlen fényesség maradt meg az emlékezetében mostanig, csak azok a fényes, tiszta csillagok, és az ezüstös erdei

ösvények, melyekre leereszkedik az áprilisi köd, s amelyeken házasságának első napjain lovagolt feleségével..." Vuk Isakovič eszmei szolamának kulminációjáig jutunk el így a hetedik fejezetben. Öntudata érzelmi alapú, nem ragadja meg fogalmilag a felismeréseket, inkább képilg írja körül a megérzéseket, viszont kíméletlenül szembenéz a valósággal: "Üresség volt hát előtte örökre, és hiábavaló mögötte minden, ami elmúlt... Lelke mélyén azonban érezte, hogy nem múlhat el így minden, hogy húzza valami belső hang, ígérve neki valami rendkívülit befejezésül... Saját akarata szerint élni..., saját élete után menni, amelyre született. Menni valami rendkívüli felé, ami, úgy érezte, mint az égbolt mindent betakar és befejez. Úgy, hogy amit eddig tett, ne tűnjék örülségnek és hiábavalóságnak, a jövő pedig felfoghatóvá váljék..." A főhős "ködös" boldogságképzetében a "mennyei", a "földöntúli", "tisza", "áttetsző", "sima" jelzők illetik a legnagyobb értéket.

A nyolcadik fejezet Dafina asszony halódását írja le. A tudatosság, az öntudat működése még ekkor sem hagyja el a hőst. Dafina "megdőbbsenve fogja fel, hogy halálán van". Akárcsak férje, ő is még egyszer végigpásztáz élete ürességén és elidegenültségén: "... Érezte, hogy úgy dobják ki a házból, mint egy rongyot."

Itt bontakozik ki Arandel Isakovič eszmei szolama is. "Úgy tűnt neki, hogy czzel az asszonnyal mennybe száll... Önmagával vitatkozva, érezte, hogy valami olyasmi zajlik le benne, amiről korábban nem feltételezte, hogy megtörténhet." Arandel gyönyörképzetei is a természethez kötődnek: "Úgy szeretett volna élni, mint valami végtelen, zöld víz alatt, amelyben tompított lenne a nap fénye, amelyben a teste úgy mozogna, mint egy álomban, amelyben kinyújtózkodhatna, hogy vigye, vigye a víz, mint a hajóit, mikor nincs szél, könnyedén és nesztelenül." Sógornőjének páratlan szépsége és ereje vonzza, melyhez társul a kellemesség és az égi könnyedség érzése. Arandel világnézetében áll be a legnagyobb fordulat. A házasságtörés éjszakája után elcsábított sógornőjével szemben nemcsak a megejtés, de annak betegsége miatt is büntudatot érez. Önvád marcangolja akkor is, ha bátyjára gondol. S végül rájön, hogy bűn terheli lelkét kapzsi, kegyetlen üzletemberi életmódjáért is. E szerelem által életében először mered mélyebben önmagára, s válik érzékennyé olyan jelenségek iránt, amelyeket azelőtt észre sem vett. "Megrázta, felingerelte, összetörte" ez a váratlan szerencsétlenség: "Hogy mindezt egyáltalán nem látta előre..., a legszörnyűbb volt számára... Úgy gondolta, hogy az asszony halála után csak akkor maradhatna életben, ha többé meg se kellene moccannia, ha teljesen egyedül maradhatna és hallgathatna, ha kővé meredhetne." Életében először dőbbsen rá az élet értelmetlenségére: "Váratlanul neki is, akárcsak a háborúban bátyjának, e nő mellett lehullott a lelkéről egész addigi élete, egyedül hagyva őt, egészen egyedül... a haláláig." Elértéktelenedik számára a pénz és a vagyon, s minden csak álomnak tűnik. "Mert tűnőfélben volt az a világ, amelyről addig azt gondolta, hogy egészen szilárd... Létezett viszont egy másik világ, amely úgy látszik, láthatatlan és felfoghatatlan volt... Megsejtette, hogy egész addigi élete e reggelig álom volt, s mostantól egy másik élet kezdődik." A három hős közül Arandel az egyetlen, akinek felismerései egyben teljes személyiségváltozást

vonnak maga után. A végzetes szerelmi kapcsolat révén felülkerekedik önmagán, régi sekélyes énjét elvetve felismeri a valódi értékeket, az élet mélységét: "... Úgy tűnt neki, hogy (sógornője haldoklásában) megjelenik a magas égbolt. Mint bátyjának álmában, neki is úgy tűnt, hogy Dafina fölött... kék köröket és bennük csillagokat lát."

A kilencedik fejezet a temetés leírásával ismét Arandel gondolatait hozza felszínre. Dafina iránti szerelmében "valami múlhatatlanra bukkant, ami az élet fölé emelkedik, valami örök kékségre". Arandel valami gyönyörűvel, valami rendkívülivel lép érintkezésbe Dafina által. Ezzel le is zárul a kereskedő eszmei szólama és metamorfózisának története.

Az utolsó, a tizedik fejezet visszatér a főhőshöz, Vuk Isakovičhoz. Még egyszer átvillannak agyán a gondolatok, melyekkel már eddig is küszködött. A háborúból hazafelé vonulva mintegy lázban égve idézi fel kétségbeesésének okait. "Rájön, hogy hiábavaló munkát végzett... Hogy úgy terelik őket a világban, mint egy nyájat... A hazatérés örülségnek tűnt előtte." Megőrzi azonban makacs hitét, hogy valahol, talán Oroszországban van az életnek fénye és jelentősége, ezért oda kell költözni. A főhős a teljes lelki széthullottság állapotában is emlékezik a megújulás csirájára önmagában.

Végigkísérve a regény három központi hősnéek explicit eszmei szólamait, megállapíthatjuk, hogy azok a szöveg tetemes részét képezik. Három sorsról és három szólamról van szó, mégis egybehangzóan hirdetik ugyanazt a világnézetet. Ez a háromszólamú elbeszélő-szerkezet lehetővé teszi a többféle megközelítést, az ismétléseket, a sorsélmény nyomatékosítását. Érdekes kontraszt a *Napló* és az *Örökös vándorlás* között, hogy a *Napló* egyetlen szólama bomlik szét az ambivalens kijelentések révén egy hangoztatott és egy lappangó eszmei vonulatra, míg az *Örökös vándorlás* három külön világot terel egy mederbe. Most elemzett regényünkben egy nyomatékosított egyhangúság teszi lehangzóvá a költői élményt. A szólamok között nincs ütközés, még kevésbé egy szólamon belül. Az implicit eszmei tényezők is mind beleolvadnak a hősök által hangoztatott világnézeti párlatba. A két regény közötti különbség abban rejlik, hogy a *Napló* hőse lázad, tüntető pózt ölt magára, míg az *Örökös vándorlás* szereplői csak szenvednek, vergődnek tehetetlenségük örvényében. Értékrendszerük tekintetében is alapvető eltérés mutatkozik. Petar Rajić minden evilágit megtagad, s csak egy érzékfeletti, metafizikai gyönyörérzést hajlandó magáévá tenni. Az *Örökös vándorlás* hősei is vonzódnak a csillagos, végtelen kék kör felé, totalitásélményük alapja valami égi, valami rendkívüli, de mindezt képesek földi életük során felismerni, megélni. Arandel Dafinában, Dafina a fiatalkori Vuk Isakovičban, Vuk Isakovič pedig a természet emberközelségében.

REZIME

Vrednosni kvaliteti eksplicitne idejne niti u romanu Seobe od Miloša Crnjanskog

Analiza se bavi narativnom konstrukcijom i idejnom niti romana Seobe. Prati u tekstu simptome eksplicitne idejnosti i upoređuje ih sa rešenjima prethodnog Crnjanskovog romana, Dnevnika o Čarnojeviću. Analizirajući eksplicitnu, izrečenu idejnu nit može se konstatovati, da su ispoljavajuće forme naglašene idejnosti različite, što je posledica nejednakih narativnih konstrukcija. Ich-forma je sposobna da češće i prepoznatljivije nosi idejne komentare, dok Er-forma je skućena u takvim mogućnostima. Prateći do kraja eksplicitne idejne ravni triju glavna junaka Seoba, konstatujemo da ti govorni nizovi čine ogromni deo teksta. Tri sudbine i tri govorna niza harmonično oglašavaju isti pogled na svet. Interesantan kontrast je između Dnevnika i Seoba to, da se u Dnevniku jedan govor razgranjava putem ambivalentnih izjava na jednu eksplicitnu i na jednu implicitnu skrivajuću idejnu nit, dok u Seobama tri posebna sveta se ulivaju u jedno korito. Razlika između dva romana je u tome, da se junak Dnevnika buni, zauzima demonstrirajuću pozu, dok junaci Seoba samo se muče u vrtlogu svoje nemoći. Bitna razlika se pokazuje i u pogledu vrednosnih sistema. Petar Rajić negira sve što je ovozemaljsko i samo jednu nadsenzibilnu, metafizičku ekstazu prihvata. I junaci Seoba se privlače prema beskrajnom plavom krugu sa zvezdama, osnova njihovog doživljaja totaliteta je nešto nebesko, nešto vanredno, ali su sposobni da sve to prepoznaju i dožive/prežive tokom svog zemaljskog života.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Wertqualitäten des expliziten Inhaltes in Crnjanskis Roman "Panduren"

Diese Analyse beschäftigt sich mit der Erzählstruktur und mit der Inhaltsebene des Romans "Panduren" von Crnjanski. Es werden die expliziten Inhaltserscheinungen erforscht und mit dem früheren Roman (dem ersten, unter dem Titel "Tagebuch über Čarnojević") kontrastiert. Auf Grund der expliziten Inhalte wird festgestellt, dass unterschiedliche Erzählstrukturen verschiedene Formen der Inhaltsoffenbarung zur Folge haben. Die Ich-Erzählform kann in erkennbarer Weise die ideenbezogenen Kommentare verwirklichen, während die Erzählform geringere derartige Möglichkeiten darbietet und zwar in versteckter Form. Wenn man die Ideeninhalte der drei Hauptpersonen der "Panduren" verfolgt, kann man feststellen, dass diese den grössten Teil des Texts darstellen. Die drei Schicksale und die drei Ideenfäden zeugen von der gleichen Weltanschauung der Personen. Als interessanter Kontrast erscheint, wenn man die beiden Romane ("Das Tagebuch" mit den "Panduren") vergleicht, dass im "Tagebuch" ein Ideengesamtgehalt seine

Spaltung erlebt mit Hilfe von ambivalenten Ausdrücken, so dass zwei Ideeninhalte zu unterscheiden sind, ein expliziter und ein versteckter, während bei "Panduren" drei gesonderte Welten ineinanderfließen und sich vereinen. Der Unterschied zwischen den beiden Romanen besteht darin, dass der Held des "Tagebuchs" rebelliert, kämpft, während die "Panduren"-Helden nur leiden, in ihre Machtlosigkeit versinken. Auch die Wertsysteme sind unterschiedlich. Petar Rajić verachtet alles Weltliche, nur die überirdischen, metaphysischen Gefühle sind für ihn von Wichtigkeit. Auch die Helden der "Panduren" zieht der sternenvolle, unendliche blaue Kreis an, ihr Totalitätserlebnis ist auch etwas immilisches, aber all das möchten sie während ihres irdischen Lebens erkennen und erleben.

ETO: 886.1/6-1:894.511(497.1)"1918-1941" ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

MIROSLAV KRLEŽA VERSEI A KÉT HÁBORÚ KÖZÖTTI JUGOSZLÁVIAI MAGYAR IRODALOMBAN

Utasi Csaba

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete Újvidék

Közlésre elfogadva: 1988. június 22.

A jugoszláviai magyar irodalom megalapozói, szervezői és művelői úgyszólván kezdettől fogva éber figyelemmel kísérték a jugoszláv népek irodalmának életét. Csuka Zoltán aktivista folyóirata, az 1922-ben indult *Út* nemcsak a magyar avantgard bécsi műhelyéből kikerülő közleményeket és az európai avantgard fejleményeit követte, hanem kapcsolatot teremtett a jugoszláv mozgalmakkal is, s többek között verseket publikált Milan Dedinactól, Rade Drainactól, Stanislav Vinavertől, Stanislav Zubactól, cikkeket, ismertetéseket Ljubomir Micićtól, Boško Tokintól, műmellékletet Sava Šumanovićtól. A Bácsmezei Napló irodalmi rovatában Mikes Flóris a szerb népköltés emlékezetes darabjainak átültetésén fáradozott, a Vajdasági Írás pedig Ivo Andrić, Todor Manojlović, Veljko Petrović és mások műveit tette közzé fordításban. E természetes és folyamatos odafordulás eredményeképpen 1928-ban Szenteleky Kornél és Debreczeni József összefogásának köszönhetően napvilágot látott a modern szerb költészet analógiája, a *Bazsalikom* is, mely több mint harminc lírikust mutat be az olvasónak. Igen érdekes azonban, bár végső fokon nagyon is érthető, hogy említett két folyóiratunk egy betűt sem közölt Miroslav Krležától. Az *Út* a mozgalmiság szempontjait tartotta szem előtt, s így az egyéni utakon járó nagy horvát költő alkotóműhelyére nem figyelhetett föl, a Vajdasági Írást szerkesztő Szenteleky Kornél viszont egyszerűen nem látott el Zágrábig, Ljubljánáig, Mladen Leskovac, Todor Manojlović és Veljko Petrović megértésére és segítségére számítva, csaknem kizárólag a szerb irodalom megvalósulásaira koncentrált. Igaz ugyan, hogy a *Bazsalikom*ba Gustav Krklec és Tin Ujević verseit is besorolja, ez azonban egyáltalán nincs ellentétben az

imént mondottakkal, hiszen, mint ismeretes, mindkét költő Belgrádban élt és alkotott.

A Krleža-művek fordítása terén a gyökeres fordulatot a Kalangya hozta meg 1932-ben. A fiatal Dudás Kálmán, aki már A Mi Irodalmunkban közzétett verseiben is megannyi tanújelét adta tájékozottságának s vajdasági viszonylatban alapos formakultúrájának, a zágrábi egyetem hallgatója ekkor, s így érthető, hogy a Krleža költészetével való megismerkedést nem "odázhatta el". Azonnal fölmerül azonban a kérdés, hogy mi készítette a költő verseinek fordítására, hisz a fiatal Dudás Kálmánt, lírikusaink zömével ellentétben, nem az avantgard ejtette rabul, hanem a hagyományos líra változatai. A szabadverset, bár időnként maga is művelte, a költészet évezredekétől botorul elforduló, műveletlenségre valló, álmodern divatnak vélte, s minden igyekezetével azon volt, hogy a hagyományok tagadója helyett a folytonosság letéteményese legyen ezen a tájon. Innen van, hogy gondolati-érzelmi világát maradéktalanul megnyitotta a nyugatos líra előtt, s mindennemű aggodalom nélkül Juhász Gyulá-s, Tóth Árpád-os versekbe ringatta magát. Az impresszionista költészet kellék-tárából merítve, legszívesebben az évszakokat, különösen az árnyalatokban gazdag s a borongó hangulatokhoz annyi apropót szolgáltató őszt, a természetbeli változásokat, a *plein air* szituációkat festegeti. Már a Kalangya első számában közölt s "igazi szerettel" Szenteleky Kornélnak ajánlott verse, az *Amit szeretek* koncentráltan mutatja föl korai lírájának ismérveit. A rímelésükben még bizonytalan strófákban egymást érik a karakterisztikus jelzők (hús, lágy, bús, vén, árva stb.), alliterációk, s az egész versen egy fénytelen, tompa, pontosabban: nevenincs bánat ömlik el. Ennyi önállótlanág és reminiscencia persze még nem döntő egy húszéves költő esetében, sőt még imponálhat is, hogy milyen gyorsan elsajátította az előtte járók vívmányait, amelyek majd önmagára találását elősegítik. Fontos azonban, hogy az egyébként mindig igen tapintatos és óvatos Szenteleky Kornél már ekkor köntőrfalazás nélkül arra inti Dudás Kálmánt, minél előbb találja meg a maga egyéni mondandóit, mert különben formai és nyelvi fejlődése zsákutcába jut. "Nem sokára, azt hiszem – írja a költőnek Zágrábba 1932 szeptemberében –, sor kerül az események, élmények mélyebb, őszintébb és eredetibb átélésére, mert szépck ezek a versek az őszestről, a hervadó ligetről, de nem érezzük, hogy ezeket Dudás Kálmán írta húsz esztendejével Bácskában, 1932-ben. Ezekből a szép versekből Dudás Kálmán hiányzik. De az ember nem olyan könnyen találja meg önmagát, igazi mondanivalóit. Mikor önmagáról, húsz évéről ír, mindenesetre mélyebb és megkapóbb, mint mikor a hervadó ligetéről mond finoman összeillesztett, de fáradt és ismert szavakat." Szenteleky észleleteinek súlyát az növeli meg, hogy Dudás Kálmán a későbbiek során sem tudott magára találni. Mintha mi sem történt volna, 1933-ban ugyanúgy alkotott tovább, mint a Szenteleky-levél előtt.

Mindennek alapján arra kell gondolni, hogy Dudás Kálmán valójában nem a rokon költőt fedezte föl Krležában, hanem inkább a horvát lírikus versbeszéde, nyelvénck kimunkáltsága, erős sodrása ejtette rabul, nem utolsó sorban pedig költészetének jelképsége, melyben igen távolról talán Ady Endre

költészetének egy-egy vonására is ráismert. Krleža korai verseskönyveit forgatva, elsőként az *U predvečerje* című verssel próbálkózott, melynek fordítását *Estelőben* címmel a Kalangya 1932. évi 5. számában olvashatjuk. Krleža itt egy naplemente látványától indulva az első világháború kitörésének pillanatait idézi meg, midőn ostobán, részegen vágóhídra indultak a tömegek, hogy aztán a "fényes unokák"-ban reménykedve, ismét a konkrét alkonyathoz kanyarodjon vissza. "Vércs, szörnyű lakodalomba /Részegen indult a Gondolat" – írja ugyanerről az eseményről Ady *Emlékezés egy nyár-éjszakára* című versében, s Krleža a háborúellenességnek épp ezt az alapmotívumát fejleszti föl szélesen áradó szabadversében, anélkül természetesen, hogy Adyt bármilyen tekintetben másolni óhajtaná. Dudás Kálmán a vers első, hangulatalapozó strófájával viszonylag jól birkózik meg. Nem adja ugyan vissza a versindítás komoly ünnepélyességét, ugyanakkor azonban lényegében nem távolodik el az eredetitől. "Plastika gori u meni mortvoga dana, ko blijedi titraj svijetla zamrle zvijezde" – hangzik Krleža első sora, s Dudás Kálmán e sor hangulatilag rendkívül fontos inverzióját nem tudja reprodukálni, mint ahogy a halott csillag fényének pislákolását sem tolmácsolja híven. Hasonló kisebb rövidzárlatokat figyelhetünk meg a következő sorokban is. "Ja pjevam sada žutom požaru neba" – éneklí Krleža, Dudás viszont az "ég sárga égésé"-ről beszél, ami az eredeti látomás halvány mása csupán. A negyedik sorban pedig, a nyugatos líra kétségtelen hatására, az "esti fények halk táncáról" szól, holott Krležánál nyoma sincs a "halk" jelzőnek. Az első versszak mégis relatíve híven adja vissza az eredeti megoldásait, a későbbiek során azonban Dudás Kálmán szövege érezhetően visszaesik:

Ó,
 íme az óra, mikor láthatatlan kéz hasít
 a lomha felhőzet méhébe,
 és mikor a város setét meredélye megett
 vörösen sikolt elő az újszülött.
 Az égi korszókból holdfény csurog alá.
 Az emberek pedig vértől, bortól és pálinkától ittasak
 mikor a fák hárfáin a szél zenél
 és mikor a gyerekek játszadoznak – kék mécsesekkel
 vértől, bortól, pálinkától ittas emberek
 bádogzenével menetelnek
 a harcba.

Az eredeti vers megfelelő sorai így hangzanak:
 Sad je čas kad nevidljiva ruka para
 krvavu utrobu trudnog oblačja,
 i kad za crnom strminom gradskog krovovlja
 crveno klikće novorođenče.
 Iz vrčeva nebeskih teče mjesečina,
 a ljudi pjani krvi, rakije i vina,
 kad vjetar svira po lirama drveća

i kad se djeca igraju modrim fenjerima,
 ljudi pjani krvi, rakije i vina
 s limenom glazbom u sprovodu idu
 urat.

Arról nem is szólva, hogy a Kalangya, nyilván takarékosági okokból, szakaszos tagolás nélkül, egybecömlesztve közli a fordítást, szembetűnő Dudás Kálmán igyekezete, hogy a veset az impresszionista költészeti szöveg felé sarkítsa. "Ó" – sóhajt fel az idézet elején, külön sort alkotó módon, mit sem törődve azzal, hogy Krleža itt az érzelmesség hasonló eszközeivel egyáltalán nem él, majd pedig, ismét az esztétikai kultúrák ízlés jegyében, Krleža hűvös, tiszta közlését ("za crnom strminom gradskog krovovlja") már-már mekegő lirizmusba fojtja ("a város setét meredélye megett"). Ennél is zavarkelőbb azonban, hogy az eredeti fémesen csillogó, tömör részleteit föllazítja, lágyítja, olykor pedig rosszul is értelmezi. Krleža a terhes felhőzet véres méhérről beszél, Dudás Kálmán azonban megelégszik a terhes felhőzet méhének képzetével; az eredeti a fák lantját emeli ki, a fordítás hárfákat emleget, majd a hatásfokot tovább csökkentve, a "limena glazba" tükörfordítását választja ("bádogzene"), holott a vaskos *rezesbanda* illenék ide, mint ahogy a harc helyett is a háború kelthetne adekvát asszociációt. Emellett szembetűnő az is, hogy a vértől, bortól és pálinkától ittas emberek motívumának kétszeres feltűnése közé eső alárendelő mondatokkal a fordító valójában nem tudott mit kezdeni, illetve hogy az eredetihez való makacs ragaszkodás következtében egész sor olyan töltelékstöt alkalmazott, amely a felhígulás érzetét kelti. S a tendencia a továbbiakban sem vált irányt. Krleža templomaiban dörögnek ("grme") az orgonák, Dudásnál viszont búgnak, ünnepélyes mellézköngéket kölcsönözve a hangulatnak, amelynek a vers derekán ilyen árnyalata már egyáltalán nincs. A fordítás föllazulásának jeleit azonban talán mégis a krležai látomás legintenzívebb részletei kapcsán figyelhetjük meg. Krleža az értelemről messze sodródó tömegek leírásakor hatalmas háromszín lobogókra utal, melyeknek elsőjén Krisztus "vigyorgó, iszonyú, véres" feje látható. Ezt a kifejezetten adys szóhalmazást azonban Dudás Kálmán, alkalmasint a vajdasági olvasók haragjától is tartva, így fordítja: "Élűkön Krisztus mosolyra-fittyent rémes, véres fejével."

Függetlenül attól, hogy a fordítás későbbi részeiben is előfordulnak Krležától idegen szószerkezetek, kifejezések – mint pl. "ebben a borús bús enyhe-ritka ködben" ("u omaglici ovoj mutnoj, žalosnoj"), "ők mind felolvadnak a szent zenében" ("svi ti grade sveto glazbalo"), "fájó-zengő sejtelmek" ("naše bolne slutnje glazbene") stb. – a fordítás mégis csak az eredeti hangulatát érzékelteti. Épp ezért nem véletlen, hogy Szenteleky Kornél csakhamar újabb Krleža-fordításokat kér Dudás Kálmántól, ki nem sokkal később ismét az 1919-ben publikált *Lirikából* választ három verset: az *Elegija septembarske noći* (Szeptemberéji clógia), a *Randez-vous* (Randez-vous) és a *Varijante jednoga dana* (Egy nap változatai) címűeket. Minthogy a *Randez-vous*-t, Dudás Kálmán átültetéséről nyilván nem is tudva, a hatvanas években Ács Károly is lefordította, nem lesz érdektelen kissé közlelebbről is foglalkozni a verssel.

"Sad crkve zijevaju, ko pukli grobovi, / i mrtvačka kola tutnje, / i crne sjenke po ulicama šću, / a čovjek na uglu na kiši dršće / i čeka sreću" – indítja a verset Krleža, s e néhány sorral Dudás Kálmán a következőképpen boldogul: "Most ásítanak a templomok, mint kongó hamv-vedrek / és gyászkocsi dörömből, / és fekete foltok lengnek az uccákon át / és Ember reszket esőben a sarkon / és várja a: Csodát." Ami első pillanatra nyilvánvaló, Dudás Kálmán itt is a lehető legnagyobb mértékben ragaszkodik az eredeti értelmi sugallataihoz, s épp ezért Krleža határozó- és kötőszóit maradéktalanul igyekszik megtartani. A rengeteg és azonban, szemben az eredetivel, kattogóvá teszi a fordítást, arról nem is szólva, hogy az értelmi ragaszkodás görcsössége paradox módon a terjengősségig föllazítja a magyar változatot. Ehhez persze az is hozzájárul, hogy Dudás egy-két helyen teljesen indokolatlanul "poétikus" effektust kíván biztosítani a képeknek (*repedt sírok* helyett *kongó hamv-vedreket* mond például), és nem ügyel Krleža rímeire sem. ACS Károly továbbá, nem kevesebbet tűz ki célul, mint hogy újraalkossa az eredetit, s így valójában sokkal közelebb férkőzik Krležához, mint Dudás, anélkül hogy a vers jelentésmezéjét leszűkítene: "Templomok ásítanak, mint repedt sírok, / és dübörögnek gyászkocsik, / s kormoznak fekete szemcsék. / Az ember a sarkon esőben ázik, / várja a jó szerencsét." A harmadik és ötödik sor rímeltetése kedvéért ACS lemond ugyan Krleža utcán imbolygó fekete árnyairól, a *fekete szemcsék* képe azonban nem töri meg az eredetinek sem dallamát, sem hangulatát.

A vers további strofáit Dudás Kálmán úgyszintén az oldottság jegyében ülteti át, olyan szavak, jelzős szerkezetek beépítésével, amelyek költészeteszményével hozhatók összefüggésbe. "Hódoló rófrént", "nyíttbús vázlatot", "bús fát" emleget, noha Krleža verséből az ilyesféle lágyabb képek teljességgel hiányoznak. S a részletes összevetés hasonló tanulságokhoz vezetne a *Szeptemberéji elégia* és az *Egy nap változatai* esetében is. Mindettől függetlenül, Dudás Kálmán buzgólkodásának hála, a Kalangya szerkesztőinek figyelme most már fokozottabban fordul Krleža felé – 1933 tavaszán Csuka Zoltán a *Filip Latinovicz hazatérését* méltatja a folyóiratban, "megdöbbenő, sötétben örvénylő, kavargó" regénynek nevezve azt, hogy aztán nem sokkal később Krleža Krsto Hegedušić rajzaihoz írt "mély és hatalmas képzőművészeti tanulmányán" ámuljon. Amikor pedig az akkor már Pesten élő Fekete Lajos, úgyszintén 1933 elején, fölveti egy jugoszláv lírikusokat bemutató magyarországi költői est tervét, Szenteleky nyomatékosan figyelmezteti, hogy "Krležától okvetlenül hozni kell egy verset", hiszen a "horvát Krleža és a szlovén Župančič semmiképpen sem maradhat ki". E jelek alapján meglepőnek tetszhet, hogy Dudás Kálmán fordítás-sorozata átmenet nélkül megszakad a Kalangyában. Azt hihetné az ember, hogy a műfordítás nehézségeit megtapasztalva, talán lemondón könnyebb feladatok felé kezdett nézni, holott erről szó sincs. A valódi okok nyomára Szenteleky levelezésében bukkanunk. A Kalangya Könyvtár terveit latolgatva, Szenteleky ugyanis a következőket írja Kende Ferencnek 1933 májusában: "A horvát irodalomban egyedül Krleža az abszolút érték, de ő minden írásában kimutatja magyargyűlöletét, ezért nem adhatjuk közönségünk

kezébe." Tulajdonképpen ez a politikai és nemzeti előítélet játszhatott közre abban, hogy Krležától a Kalangyában többé soha egy sor sem jelent meg.

Arról azonban, hogy Dudás Kálmán számára Krleža költészete tartós élményt jelentett, mi sem tanúskodhat meggyőzőbben, mint hogy 1934-ben újabb fordításokkal lepte meg az olvasókat, ezúttal a Hétről-hétre hasábjain. Képzeletét érdekes módon változatlanul Krleža korai versei foglalkoztatják, hiszen előbb a *Smrt Karnevala* (Karnevál halála), utóbb pedig az *Uzrujano sumračje* (Nyugtalan szürkület) című költeményt ülteti át magyarra. Az elsőként említett versben a mindeneket kiegyenlítő halál gondolata mellett nyilván a poétikai megoldások is kihívást jelentettek Dudás Kálmán számára, hisz Krleža itt maximálisan egyszerű nyelvi eszközökkel él, de úgy, hogy közben egész sor rímet alkalmaz, melyeket, épp a gyökeres szóredukció következtében, módfelett nehéz valamely más nyelven visszaadni. A keretet alkotó strófa így hangzik:

Past će sve maske
medj četiri crnolakirane daske,
gdje kraljevi i hulje
u crno bulje.

Dudás Kálmán fordítói invenciója ez esetben elégtelennek bizonyul, ami nemcsak abban nyilvánul meg, hogy megbontja a krležai rímképletet, s kényszerűségből keresztírmekkel dolgozik, hanem abban is, hogy az értelmi hűség jegyében merőben új, az eredetitől teljesen idegen szavakkal duzzasztja föl a szakaszt, egyfelől a túlírtás, másfelől pedig a bőbeszédűség érzetét keltve:

Lehullanak mind a jelmezek,
négy feketelakkos deszka közé hullanak,
hol egy szennyes sötétben hempereg
tekintete korhely gyülevésznek, úrnak.

Évtizedekkel később Ács Károly is lefordította ezt a nehéz verset, s az eredetit neki sem sikerült megközelítenie. A külső formára összpontosított, szigorúan ügyelt a rímelésre, kialakította a megfelelő képletet, a töltelkszavakat is elkerülte, a versszak azonban mégis egészen más hangulatú, mint Krležánál:

Lehullik minden álarc,
és koporsóba fáradsz –
hol király s a nyomor népe,
bámul a feketébe.

A rím kedvéért választott "koporsóba fáradsz" humoros felhangot visz a versbe, az ugyancsak a rímképlet ürügyén feltűnő "nyomor népe" pedig a szociális antagonizmus dimenziójával toldja meg a szakaszt, annak ellenére,

hogy a "hulja", mint a *Szerbhorvát–magyar szótár*ból is tudjuk, hitvány, aljas, bitang ember, gazfickót, gazembert jelent.

A *Nyugtalan szürkület* jellegzetes krležai létvers, hiszen a vértől vörös fellegek látványától indulva, látomásos áttételezéssel a Nagy Semmibe vezető utunk stációit eleveníti meg. Dudás Kálmán, ki a szabadverset kevésbé becseüli a kötött formákban megvalósulóknál, itt mégis közelebb tud férkőzni az eredetihez, mint a *Karnevál halála*-ban. A formai kötöttségek látszólagos hiánya következtében fordítása plasztikusabb, kedvezőbbben őrzi az eredeti hangulatát, annak ellenére, hogy ezúttal sem tudja következetesen visszaszorítani azokat az impulzusokat, melyek a krležai líra világától messzemenően különböznek. Épp ezért, ha röviden és tömören szeretnénk jellemezni Dudás Kálmán Krleža-fordításainak két háború közötti eredményeit, akkor mindenekelőtt azt kell leszögeznünk, hogy a verseket a költőtárs kirobbanó tehetségét fölismerve, már-már áhítatos megbecsüléssel szerette volna fordítani, ám az esetek többségében a kongeniális átültetés nívóját nem érte el, részint azért, mert tulajdon ízlése, "idegen" megoldásokra ragadta őt, gátolta ebben, részint pedig azért, mert Krleža látszólag egyszerű, ám poétikailag igencsak bonyolult megoldásaira nem tudott azonos súlyú válaszokat adni.

A Krleža-fordítások következő két háború közötti irodalmunkban egyben utolsó fejezetét a Híd 1937-es vállalkozása képezi. Ebben az évben Lőrinc Péter és Somorja Sándor tolmácsolásában három Krleža-vers is megjelent a folyóiratban, annak a jeleként, hogy a lap 1936-os balrafordulása következtében fölélenkült a szerkesztőség érdeklődése Krleža műve iránt. Ennek magyarázatát viszont, hogy az 1937-es vállalkozás árva sziget maradt a Híd két háború közötti történetében, abban kereshetjük, hogy időközben kiéleződtek a küzdelmek a jugoszláviai irodalmi baloldalon, s ennek következtében a mindennemű ortodoxiától irtózó Miroslav Krleža a folyóirat számára már nem lehetett érdekes.

Lőrinc Péter költőként indult századunk tízes éveiben, egészen fiatalon megjelentette *Lány és béke* című verseskötetét, később azonban az irodalom elméleti vonatkozásai kezdtek foglalkoztatni képzeletét, amikor is túlradó energikussággal olyan dadaista szövegeket írt, amelyek az egyetemes magyar irodalomban sem mellőzhetők. Forrongó, szenvedélyes útkeresése ellenére a harmincas években a föltétlen baloldaliság pozíciójára került, s az "új realizmus" tanainak bővületében merve küzdelmet indított a freudizmus és a szürrealizmus ellen, egyértelműen a szociális irodalom mellett kardoskodva. A "formával" szemben a "tartalmat" kezdte elsődlegesnek tartani, s épp ezért nem véletlen, hogy Krležát is tartalomhíven próbálta fordítani. Választása a *Borba sa stvarima* (Harc a dolgokkal) című versre esett, melyben valószínűleg a történelmi gályarabság elleni lázadás motívuma ragadta meg képzeletét. Akár csak korábban Dudás Kálmán, Lőrinc Péter is az eredeti minél hívebb visszaadására törekszik, évtizedek óta szunnyadó lírai vénája azonban nem tud megküzdeni a verssel. Bontja, lazítja, a prózai közlés felé viszi el Krleža esszenciális sorait, s így a vers végső fokon csak "tartalmi" sajátosságaiban él, anélkül hogy a szerző lirizmusának imponderábilisait hitelesen tolmácsolná.

Még különösebb és sápadtabb Somorja Sándor két fordítása. Somorja orvos volt, elkötelezett baloldali értelmiségi, ki önzetlenül különféle feladatok teljesítését vállalta a Hídnál. Minthogy lírikusként érdemelegesen sohasem alkotott, "kívülről" szemlélte a poézis kérdéseit, s így nem eszmélt rá, hogy a jó fordítás korántsem önkényes elhatározás vagy egyéni ügytetszés dolga. *Egyszer* – írja föl Krleža versének fordítása fölé a címet, nem törődve azzal, hogy a költőnek hasonló című vers nincs. Csak hosszas bűvárkodás után lehet kideríteni, hogy a *Plameni vjetarról* van szó, amelyet Somorja, akár a címet is, könnyedén, sorokat kihagyva, a vers ritmusát megbontva fülbemászó dallá transzformál. Fordítói eljárásának képtelenségét azonban talán mégis a *Stih* (Vers) átültetésének tanulságaival illusztrálhatjuk igazán. Ebben fordítás-irodalmunk mindmáig legkülönösebb, bár végső fokon érthető "csodabogarat" kell látnunk.

Stih zrije,
a gorko je sjeme stiha.
Grozna i tiha
sila stihove sije.
Stih žeže,
a pcku goručé rane.
Đavo iz stiha pane
i dušu veže.
Stih mori,
otrovni plamen lije.
Stih zrije
i zrijući gori

hangzik Krleža verse, mely a *Pjesme II* című kötetben jelent meg eredetileg, igen korán, 1918-ban, a háborús letargia szélső pontján, amikor a költő a poézis virágait is mérgecs tenyészet termékének vélte, anélkül, hogy "dekadens" versmagatartásának bármilyen tekintetben forradalmi dimenziót kívánt volna adni. Somorja Sándor azonban, a harmincas évek társadalmi atmoszférájából kiindulva, megengedhetetlenül "aktualizálja" s olyan irányba viszi el a verset, amelyhez Krležának semmi köze nincs:

Forr a dalom
csupa rímcs, csengő-búgó,
versem zengő-zúgó
forradalom.
Verseem zihál,
vad sírás szakad ki a torkán,
bömböl, mint az orkán
s halált szítál.
Gyilkos a vers lángja,
de ahol szállt a dal gyújtó üszke,

himnusz harsog itt az új világ büszke
hasadó hajnalára.

Jó lenne hinni, hogy ez a szocrealista derű jegyében készült fordítás félreértésből táplálkozik. Somorja ugyanis cím nélkül, pontosabban az eredeti első sorát kiugratva teszi közzé munkáját, ami arra enged következtetni, hogy talán ösztönösen felcserélte a *zrije* (érik) és a *vrije* (forr) jelentését. Forr a dal – forr a dalom – forradalom, ez alkotja tán képzettársításának láncolatát, szeretnénk föltételezni, a vérsfordítás egésze azonban arról győz meg, hogy Somorját itt a tudatos "forradalmasítás" vezérelte, amely azonban céltévesztően egyáltalán nem növeli meg Krleža "anarchikus" versének esztétikai hatásfokát, ellenkezőleg, a századelő értékeket alig fölmutató magyar munkásmozgalmi lírájának szintjére zuhanatja azt. Míg Krležánál voltaképpen minden befelé irányul, hiszen az alkotói folyamat mérgezett pillanatait énekl meg, addig Somorja, az eredetitől messze elrugaskodva, kifelé tartó erővonalakat húz meg és nyomatékosít, mintha a poézis csakugyan világmegváltó erő lehetne. A radikális értelmi eltávolodás folytán fordítása mind nyelvében, mind poétikai megoldásaiban a fölismerhetetlenségig eltorzíja s a patetikus giccs felé sarkítja az eredetit. Krleža legkevésbé ihletett verseiben sem alkotta volna meg a forradalom csengő-bongó, zengő-zúgó motívumát, ráadásul 1918-ban, a gorillikus nagy mérsárlás ötödik esztendejében egyáltalán nem volt abban a helyzetben, hogy a szocializmus prófétájaként az új világ "büszke hasadó hajnalát" álmodja meg. A fasizmus előretörése idején azonban Somorja Sándor szó szerint értendő *átköltése*, úgy látszik, fontosabb volt a Híd szerkesztősége számára, mint maga az eredeti, amiről mi sem tanúskodhat árulkodóbban, mint hogy szokásától, mindennapi gyakorlatától eltérően nagyobb betűtípusból szedette ki ezt a fordítást. A költővel szemben elkövetett igazságtalanságot, akár annyi más, kevésbé kirívó esetben, Ács Károly háritotta el a hatvanas években, műfordítás-irodalmunk izgalmas pillanatát teremtve meg az egykori és az új átültetés közzétételével.

REZIME

Pesme Miroslava Krleža iz perioda izmedju dva rata u literaturi jugoslovenskih Mađara

U literaturi jugoslovenskih Mađara se prevodi Krležinih pesama relativno kasno javljaju. Za razliku od Ive Andrića i Miloša Crnjanskog, Krleža nije prisutan u prvoj antologiji poezije južnih Slovena na mađarskom jeziku (Bazsalikom 1928), a njegove pesme se ne nalaze ni u "Vajdašagi Iraš"-u (1928–29) ni u "Mi Irodalmunk"-u (1930–33). Intenzivnije se pojavljuju tek od osnivanja "Kalangye" (1932–44). Ovaj časopis publikuje pored kritika Krležinih dela i eseja i čitav niz pesama, koje se još nadopunjuju novim pesmama u "Hetrol hetre" (1934–35) i u "Hid"-u (1934-).

Ovaj rad autora prikazuje sredstvima kontrastivne analize Krležine originalne pesme i njihove prevode, proučava kriterije od kojih su prevodioci prilikom izbora pesama pošli i govori o problemima prevoda koje se odnose na pesme i posleratnog Krležinog stvaralačkog perioda.

ZUSAMMENFASSUNG

Miroslav Krležas Gedichte in der ungarische Literatur Jugoslawiens in der Periode zwischen den zwei Weltkriegen

In der ungarische Literatur in Jugoslawien hat man verhältnismässig spät mit der Übersetzung von Krležas Gedichten angefangen. Im Unterschied zu Ivo Andrić und Milos Crnjanski ist Krleža in der ersten ungarischsprachigen Antologie der Dichtung jugoslawischer Völker (Basalikum, 1928) nicht vertreten und seine Gedichte befinden sich weder in dem "Vojvodinaer Schreiben" (1928–29), noch "In unserer Literatur" (1930–33). Intensiver wird er erst ab der Gründung der "Kalangya" (1932–44) vertreten. Diese Zeitschrift publiziert nebst Kritiken über Krležas Werke auch eine Reihe von Essays und Gedichten, die noch durch weitere Gedichte in "Von Woche zu Woche" (1934–35) und in "Die Brücke" (1937–) ergänzt werden.

Diese Arbeit versucht, mit kontrastiven Analysemitteln Krležas Originalgedichte und ihre Übersetzungen zu vergleichen, die Kriterien von welchen sich die Übersetzer bei der Auswahl leiten liessen, herauszufinden, und die Fragen der Übersetzung von Krležas Nachkriegsdichtung zu beantworten.

ETO: 886.1/6–4

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

OSKAR DAVIČO TELJESSÉGIGÉNYE A *HANA* VERSCIKLUSBAN

Danyi Magdolna

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete Újvidék

Közlésre elfogadva: 1988. június 22.

Oskar Davičo *Hana* című versciklusát Miroslav Krleža közölte Pečat nevű folyóiratában 1939-ben, könyvalakban pedig 1951-ben jelent meg (*Hana*, Zagreb, 1951.). Több okunk van e versciklus elcmzésével kezdeni Oskar Davičo programosan vállalt szürrealizmus utáni korszakának tárgyalását, a *Hana* verseiben ugyanis a davičói költői nyugtalanság a költői-nyelvi, alkotás lélektani paradoxonokat vállalva, sőt kiélezve kísérli meg létszemléletének a rendszerezését s a maga költői nyelvének újraalakítását a davičói totalitásigénytől vezérelve. Mind a költői nyugtalanság, mind a költői-nyelvi paradoxonok, mind a totalitásigény olyan fogalmak, melyek Davičo költészetének szüntelen megújulásai közepette végig kísértének, alkotói korszakainak mindegyikében értelmezésre várnak, ezért többször lesz még alkalmunk szólni róluk; a *Hana* versciklus azonban talán valóban az első davičói alkotás, amely tudatosan kiélezve keresi a költői megszólalás nyelvi és gondolati ellentmondásainak egységbe rendezését, mely úgy engedi át magán a feltörekvő, s formára lelő nyelvi tudatáramlatokat, hogy gátakat is állít elébük, mely a *tudatos* alkotót mutatja, ne féljünk a kifejezéstől, az *intellektuális költőt*, aki nem a szürrealizmus költői szemléletétől elfordulva, hanem azon felülemelkedve, a maga számára a legteljesebb szabadságot követelve valósíthatja csak meg önmagát, az önmagában rejlő rombolásnak és teremtésnek azt az igényét, mely Davičo költészetében sohasem egyszerűen poétikai létkérdés, mégpedig nem is csak Davičo, vagyis a körülhatárolt/körülhatárolható alkotói szubjektum számára, hanem magának az emberi-költői tudatnak, a történelmi körülmények közepette s azok ellenében megvalósuló/megvalósítandó univerzális léptékű szubjektumnak, *én*-nek a számára.

Davičo intellektusa a magyar költészetben leghamarabb Kassák Lajos intellektusával rokonítható, a szuverén hangvétel és az univerzális léptékű én megteremtési kísérlete szempontjából, poétikájuk azonban egészen eltérő lesz; Davičo strukturált költői-nyelvi dinamikája és Kassák konstruktivista versszemlélete és versépítkezése nem ad módot költésztüknek közvetlen párhuzamba állítására.

A maga számára a legteljesebb szabadság követelése a versforma síkján a *Hana* versciklusban elsősorban abban a paradoxonban mutatkozik meg, ahogyan Davičo visszatér a rímhez, vagyis a zárt versszakoláshoz, legtöbbször a négy sorból álló *abab* rímelésűhöz, miközben a tizenhat versből álló ciklus a strófaszerkezetek nagyfokú változatosságát is felmutatja, öt verse pedig szabályos szonettszerkezetet alkot. Davičo rimes versszakait és szonettjeit olvasva a magyar nyelvű olvasónak József Attila *A kozmosz éneke* című szonettciklusa juthat az eszébe, nem egyedül a formai zártság/nyitottság dialektikája okán (ez a dialektika Davičo érett alkotásában poétikailag hitelesebb, mint a fiatal József Attila rendszerzési kísérletében), hanem szellemi intenciójának tágasága miatt is. A *Hana* ugyanis nem szerelmes vers, pontosabban annyira szerelmes vers, amennyire lehetővé teszi a költő számára, hogy egy szenvedély beszédét strukturálva a maga léthelyzetét és létszemléletét fogalmazhassa meg. A kötött ritmus, a zárt versszakolás s még inkább a zárt versforma (szonett!) tökéletes megvalósítása szolgálhatta – egészen távolról – akár a kedvest/szerelmet megillető petrarcai eszményt is, költői hatásában s belső szemléletében azonban messze túlmutat ezen: a maga helyzetének és a létről való tudásának körülhatárolási igénye irányíthatta őt a zárt versformában történő versbeszédhez, s az önismeret, hisz amiről szól, s ahogyan szól, az épp a gáttalanság, a parttalanság dikcióját követelné meg, ha nem is az automatikus írásmódot, de mindenképpen a fegyelmezetlen egymáshoz simuló verssorok, a "szép vers" ellenében való alakítást. Davičónak sikerült a majdnem lehetetlen: a tökéletessé záruló, a csináltságot, a mestermunkát megkövetelő formában nem a formába becsimuló, "szép beszédű" költői én-t, hanem a lázadó, a korlátalanság poétikáján felnőtt, magát felszabadító költői szubjektumot megfogalmazni.

A *Hana* versciklus komplex elemzése megkövetelné tőlünk, hogy verssorról verssorra, ritmusképlettől ritmusképletig haladva értelmezzük ezt a kiteljesedő paradoxont, amely a zárt forma s az egyes szám első személyben beszélő én kialakuló személyiségképe között feszül, hogy végül az ellentmondást a versben létrejött világkép koordinátái között kísérleljük meg feloldani. Ennek a világképnek a hordozója a versciklusban felépülő lírai én tudata, ez a tudat pedig tragikus tudat; tragikus, mégpedig abban az értelemben, hogy a totalításra tör minden mozzanatában, a létező világgal egy nem létező, de általa nemcsak vágyott, hanem képviselt világ teljességigényét állítja szembe. A valóság létjelenségeinck leltára, a szembenézés helyett így lesz a vers a hiány és a magában képviselt lehetőségek számbavételének a krónikájává. Nem véletlenül használom a "krónika" kifejezést, mert a *Hana* versciklus a versolvasat egy szintjén zárt ritmusképpé, de változó versformáival egy modern verses eposz

képzetét is felidézi. Pokoljárásra invitál s kényszerít a vers mindenképpen, s a költő problémája épp az elmondhatóság, a megmutathatósága azoknak a mélységeknek, ahová magát mérve a tudat aláereszkedik. A zárt versforma nemcsak a beszéltől fegyelmzését szolgálja, hanem a még nem létező világgal szemben támasztott teljességigény megfogalmazásának formai megvalósítója is. "Ja, sin mutnoga lovca..." – kezdődik a versciklus első verse. Az egész vers a lírai én bemutatkozását szolgálja, aki a szerelemben találta meg azt az erőt s azt a léthelyzetet, amely a létező világ jelenségeitől őt eltávolítva, azokkal szemben őt vakká téve ("i sad sam slep za vas, žrikavi šatrovci...") a még nem létező jövő ígértétét hordozza.

A *Hana* a létező világ s létjelenségei leépítésének a vers. A szenvedély nem tér meg nyugvópontjára a kedves, a kedves testének a felmagasztalásában sem (2. vers). A szerelmi szenvedély az, amit a lírai én vállal, ami lehetővé teszi, hogy a számára legfontosabbról (egész költészetében mindig ez mutatkozik a legfontosabbnak!), a lehetséges jövőről szólhasson hiányérzetek megnevezése révén, hiszen ez a jövő is alaktalan. Alaktalan, de nem tartalom nélküli. Davičo költészetének értékét mutatja, hogy a lírai én impulzív lázongásában az impulzív lét-akarás lesz érzékelhető, melyben a várt jövő metafizikai-ontológiai tartalmai is felsejlenek.

Ja nisam od ica od kolenovića
što bez straha ležu, ustaju veseli.
Ja sam od onih crnih nikovića
što su krv pljuvali i mnogo voleli.

– olvassuk a 9. vers (szonett) első versszakában, s a tagadás és az önvállalás (önmagának senkiként való megnevezése a létező világ értékrend-szerében) e határozott, a kizárólagosság jegyeit tartalmazó minőségei távolról Adyt juttathatják eszünkbe, miként a 10. vers (szonett) is, mely megérdemli, hogy egészében ideírjuk, érzékeltetni a lírai én lázadásának nagyon is a történelmi-társadalmi kontúrokban való relevanciáját, aktualitását, a kommunista költő öntudatát:

Nisam od kraljića, carskih carevića
što lov lovuju, biju i lumpuju.
Ja sam od onih za koje se priča
da uvek rade i da uvek snuju.
Ja sam od gorkih nigdenikovića
što žita oru i kopaju rude.
Ja sam od onih prkosnih mladića
što nemaju hleba, a slobodu žude.
Bez igde ikog usred sveta bela,
u vučjoj jami, na podu bez priča
praznih ruku i zborana čela,
ja tražim čoveka i jaka i smela,

druga, kog ne plaši mrak krvoprolića,
ni užas smrti, za velika dela.

Davičo mozgalmi költészetének egyik legszbb verse lehetne ez a szonett, jóllehet a hangsúly itt még az én-en van, a magát ismételtlen senkiként/seholsenkiként ("nigdcnikovic") megnevező költői szubjektumon, aki a farkasveremmel ("u vučjoj jami") egyenlő létben keresi az "embert", aki társ lehetne a "nagy dolgokra" való felkészülésben. A létező világot farkasveremnek látó/láttató költői szubjektum személyiségképéből természetyszerűen, konzekvensen következhet ennek a világnak a teljes elutasítása – ám még nem a szervezett harcos módján, hanem annak az embernek az öntudatával, aki tudja, hogy ebben a világban nincs számára hely, ettől a világtól nem várhat semmit. A világ elutasításának két egymásba fonódó alternatívája is megfogalmazódik a *Hana* versciklusban; először a másodikat idézem, minthogy az első olyan, a költészet, a költői beszéd szempontjából lényeges mozzanatok is felvet, melyekről eddig még nem volt szó, s ezért külön kell róluk szólni. A második alternatíva a magános lázadóé, ahogy ez a 12. versben (szonett) megfogalmazódik:

Nek tvoje bude sve, daj meni sunovrate,
odrpame prevrate i ljute koprive.
Živeću ko pećinc, ko zveri što pate,
ko svi čije su oči uvek žalostive,
jer ne znaju još sve, šta ljubav može znati,
a žele sve spoznati, grliti grljive
golje, što sakati, zebu golovrati
i znaju žar dati za snove nasrtljive...

A világ dolgai közül a maga számára a szakadékokat választó szubjektum verse a *Hana* – Davičo nyugtalan költői szellemének szintetikus metaforájaként értve a "szakadék" szót Radomir Konstantinović nyomán is, aki Davičo-tanulmányában (*Oskar Davičo, Biće i jezika* 2, Beograd, 1983. 8–90. o.) a költői szellem metafizikus s egyben poétikai kérdéseként értelmezi e metaforát: "... on je sunovratnik onoliko koliko je nepomiren sa činjenicama. Problem je njegov zato univerzalan, a naglašen sa patetičnom tragičnošću: ako je stvaranje uvek, ipak, stvaranje novih činjenica, jer je uobličenje onoga što je bilo neuobličeno, i identifikovanje onoga što je bilo bez identiteta, ne znači li da je njegov pokret neizbežno dvosmislen: pokret ka činjenicama, kao pokret samoubilački, i pokret protiv njih, uvek novih, kao pokret otimanje od smrti što zrači iz njih a koju duh, stvarajući neizbežno te činjenice, neizbežno samom sebi priprema?"

A "szakadék" kifejezést mi, némiképp eltérően Radomir Konstantinovićtól, nem egyszerűen a megsemmisülés/megsemmisítés és alkotás kettős értelmű "helyenként" értelmezzük, hanem annak a "senki földjének" is, amely ugyan egyáltalán nem veszélytelen a költő számára sem, de amely épp mert a senki földje, tehát a költői szubjektum által elutasított világ lakatlan helye, sőt számára létveszélyt jelentő hely, egyedüli tere lehet a költőnek, hogy élhessen,

almodhassa álmait arról a létről, amelyet egyelőre még csak a sokat s igazán szeretőket s az igazán szenvedők érzékelnek – negatív formában. A "szakadék" mint a lét veszélyes senki földje ideális terepnek látszik a költő számára, aki ezt akar utni a valóságon a szabadság – egyelőre – fantomképétől kísértve.

A *Hanában* megfogalmazott másik alternatíva látszólag hagyományosnak tűnik, a kedvessel való menekülést veti fel megoldásként – ez a hagyományosság azonban a mélyen s gyökeresen hagyományellenes szellemiségű Davičo költészetében, mint látni fogjuk, nemcsak látszólagos, hanem megítélhető is.

Hano, barko moja, zaplovimo put tropa
u prašume međ pume, zatigrimo se u leta.
Neka ljubav u sunce tvog trbuha zakopa
moju snežnu planinu prstima suncokreta.
Nek korak te noge i ruke, naježen zaveslaj trireme
bes mora osedla ponovo i rastavi,
iskapi i progutaj, izabrana, vreme
Što se ko beli medved međ zubima tvojim kravi...

A többszörösen összetett költői képben a lírai én nem egyszerűen elhagyja akár a kedvessel a trópusok irányába, hanem maga a megszólított kedves, Hana az, akit metaforikusan a maga bárkájának mond, aki által elhagyhat az őserdőkbe – nem a természetes lét idilljének a harmincas évekre már anakronisztikussá vált felfogását követve, hanem a szenvedély eksztázisát kidomborítva a képek elburjánzó metaforikus jelentésségében.

A itt érkezünk el Davičo költői nyelve metaforikusságának értelmezéséhez, először is annak megfigyeléséhez, hogy a létező világot s annak lételeményt elutasító költői szubjektum, aki a hiány és a valóság pervertitásának szakosításában a szabadságról, az integer szubjektum szabadságáról akar almodni, azt előidézni, megidézni akarja, bizonyos értelemben szükségszerűen jut el oda, hogy a szavakat ne elsődleges jelentésükben, hanem metaforaként használja, hiszen nincs valóságtalaja, amelyre építhet: egyedül van, ontológai magányában, a maga választotta "szakadékban", akkor is, amikor kedvesét szolgotatja. Davičo költői nyelve – a *Hanában* is, a későbbi költeményekben, különösképp a *Kairós* (Beograd, 1959) és a *Trope* (Beograd, 1959) kötetek vonatkozásában – nem egyszerűen rendkívül gazdag metaforákban, hanem mindegyik metaforát metaforához illesztve építkezik.

Az idézett költői kép metafora-komplexumát figyelmesen olvasva nem a menekülő képe ez, hanem a testiség szenvedélyességének a kisugárzásáé, azé a szenvedélyességé, amely tudja "idejét" s "fogai között" tartja azt – a szerelmi szenvedély így lesz a költői szubjektum maga-megfogalmazásának a segítőjévé, s nem a menekülésben való társsá, ahogyan a századelő művészetének szerelem s természetfelfogása alapján gondolni lehetett volna.

Davičo költészetében a *Hana* versciklus fordulópontot jelent. A kötött versformában is megmérte önmagát. Bizonyára tanulságos lenne elemezni

Davičo versformáit a kezdetektől napjainkig, ám az is bizonyos, hogy Davico költészetében nem a versforma a meghatározó, hanem maga a költői nyelv, melynek alakulását nem szabályozza a versforma. Nem a mi feladatunk az értékelés, de Davičo költészetének (lexikai) gazdasága és teherbíró ereje mindenképpen a szerb nyelv korábban nem sejtett lehetőségeit tárta fel. Amikor viszont a költői nyelvről beszélünk, akkor elsősorban Davičo metaforateremtő képességéről, metaforahasználatáról s vizionáló erejéről kell szólni. A szürrealista képteremtés ellenőrizetlensége olykor átüt költői képein, s ami fegyelmezi őket, az épp a metaforává lényegítés, funkcionális beépítésük a költői vízióba, mely a mindig céltudatos és valami felé irányuló költői tudatot szolgálja. Ez a valami felé irányulás alapvető jellemzője Davičo költői beszédének, de egyben a tudat nyitottságát is mutatja. A Davičo-versek sohasem egy téma körülhatárolásai – láttuk, a *Hana* versben sem! –, hanem mindig az integer szubjektum szabadságának a lehetőségéért küzdő s így a nyitott végtelen irányában módosuló intellektuális erőfeszítés költői megvalósulásai.

REZIME

Prohtevi za celovitošću Oskara Daviča u ciklusu pesama "Hana"

Autor analizira ciklus pesama "Hana" Oskara Daviča sa naročitim osvrtom na one aspekte, koji mogu da posluže kao putokazi za vrednovanje programatski prihvaćenog postsurrealističkog perioda Oskara Daviča.

Ciklus pesama "Hana" je zaista prvo delo u kojem Oskar Davičo svesno pokušava da objedini protivurečnosti poetskog jezičkog i misaonog izražavanja. Kroz taj ciklus se može sagledati svesni stvaraoč, koji ne okreće ledja surrealističkoj poetskoj percepciji, već se izdiže iznad nje, zahtevajući za sebe potpunu slobodu, da bi na taj način realizovao samoga sebe. To se u prvom redu ogleda kroz paradoks, da se Davičo vraća zatvorenoj formi pesme. Kroz ovu majstorsku formu sazreva i uobličava se buntovna, na nesputanoj poetici izrasla pesnička ličnost, koja samog sebe oslobadja.

RESÜMEE

Oskar Davicos Ganzheitsanspruch in dem Gedichtzyklus "Hana"

Der Autor analysiert den Gedichtzyklus *Hana* von Oskar Davico mit besonderer Hinsicht auf jene Aspekte, die bei der Behandlung der nachsurrealistischen Periode von Oskar Davico als Wegweiser dienen können.

Der Gedichtzyklus *Hana* ist das erste Davicowerk, bei welchem der Autor bewusst die Sprache seiner Dichtung und den Widerspruch seiner Gedanken vereinheitlichen und ordnen will; der bewusste Dichter kommt zum Vorschein, der der Dichtungsrezeption des Surrealismus nicht den Rücken zugekehrt hat,

sondern der darüber hinausgewachsen ist und seine eigene vollkommene Freiheit verlangt und sich selbst auf diese Weise realisiert. Das widerspiegelt sich auch durch das Paradoxon, dass Davico zu der geschlossenen Versform zurückkehrt. Diese Form verlangt meisterhaftes Können, und daraus entwickelt sich das rebellierende, an der schrankenlosen Poetik herangewachsene, sich selbst befreiende dichterische Subjektum.

SZAKDOLGOZATOK

A MAGYAR SZÓ CÍMHASZNÁLATÁRÓL

Rajslí Ilona

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete Újvidék

Közlésre elfogadva: 1988. június 29.

O. B E V E Z E T É S

Közhelyszámba megy az a megállapítás, miszerint az újságolvasó első gesztusaként átlapozza az újságszámot, a *címek* alapján tájékozódik a lap tartalmáról, szelektál, s dönt egy-egy közlemény elolvasása mellett, illetve ezek alapján alakul ki az elolvasásra kiszemelt cikkek sorrendje.

A címadásnak a publicisztika nyelvében betöltött fontos szerepét Róka Jolán igen egyszerűen definiálja: "A címek a hatáskeltés eszközei."¹ A figyelemkeltés, a tömör, gyors informálás funkcióját betöltve a címadás szervesen beépül a publicisztika mechanizmusának azon nyelvi eszköztárába, melynek segítségével az megfelel hivatásának.

Képletesen szólva a cím mintegy "ablak" a közleménybe foglalt információs anyagra, amely azáltal, *hogyan* tájékoztat a témáról, illetve *mennyire* sűríti magába az információt, láttat többet vagy kevesebbet az újságszövegből.

De a cím nemcsak tartalmi előrevetítése, hanem stilisztikai reprezentánsa is az adott közleménynek; stilisztikáját vizsgálva olyan általános vonások szűrhetők le, amelyek az újságzöveg egészére fontosak. Ha egy újságnak van sajátos, csak rá jellemző stílusa, nyelvhasználati jellegzetessége, ez legkönnyebben a címek szövegében ragadható meg.

Az újságzövegek gyorsan készülő írások – különösképpen vonatkozik ez a napilapokra –, az idő szorításában nincs mindig mód a legmegfelelőbb cím megalkotására, a szerző, a szerkesztő néha beéri egy kissé már megkopott képpel, fordulattal is, amely már "bevált", "bizonyított". Pedig az újságzövegben is hordoz a címhasználat – különösen az igénytelen – kockázatot, mint ahogyan a festő "a meggondolás nélkül kieszelt képcímmel megakadályozhatja az embert abban, hogy lássa a képet"², vagy ahogyan egy eltévesztett

verscím hamis asszociációkat ébresztve meggátolhatja a vers befogadását, az elhibázott újságcím esetében az olvasó vagy sikertelenül keresi a cím és a szöveg összefüggéseit, s így keletkezett hiányérzetét többféle magyarázattal pótolja – ami egyúttal a publicisztikai műfajok alapvető követelményét: az egyértelműséget is veszélyezteti –, vagy pedig, ha a cím igénytelenül van megformálva, véglegesen figyelmen kívül hagyja.

Hogy melyek a jó címek, ez nyilvánvalóan függ újságtípustól, témától, műfajtól s még sok más tényezőtől. Az újabbnál újabb eredeti kép sem biztosítja mindig a cím hatásosságát, hiszen az újságszöveg s ezen belül a cím is a befogadó-információ + jelentés-informátor függvényében érvényesül igazán.

Eppen ezért a címek vizsgálatát csak ebben a kompakt összefüggésrendszerben lehet elvégezni, tehát aszerint, hogyan kapcsolódik a szöveghez, milyen benne az információ telítettsége, kapcsolatba hozható-e a szerző-típussal, és nem utolsósorban, befogadható-e az olvasó számára.

1.1. *A célkitűzésről.* A dolgozatban a teljesség igénye nélkül próbáltam rávilágítani e kérdéskörök néhány vonatkozására. Először a befogadó felől közelítettem meg a címhasználatot, amely a cím funkcionálásának első szférája; tehát a cím és a szöveg kapcsolatát, a címnek a kontextusba való beépülését vizsgáltam, majd a címalaknak a szöveggörnyezettől elvonatkoztatott, mikrokompozíciós világát kíséreltem meg – legalább nagy vonásokban – feltárni.

1.2. *A kiválasztott corpusról.* A vizsgálat törzsanyagát a *Magyar Szó* napilap címanyaga szolgáltatta, ennek egy heti (1987. jún. 8–13.) anyagát céduláztam ki, de megfelelő példaanyagot más dátumú számokból is kerestem. Az összevető vizsgálatokhoz egyrészt a szerbhorvát nyelvű *Dnevník* napilap ugyanczen időpontú számaint használtam fel, valamint a *Magyar Nemzet* és a *Népszabadság* megközelítő időpontú számaint, egyes címvizsgálati szempontokhoz pedig a *7 Nap* hetilap egyes számaint is átnéztem.

1.3. *A módszerről.* Az újságszámok címanyagából *szelktív* módszerrel különítettem el a tartalmi-információs, lexikai-szintaktikai, illetve stilisztikai szempontból releváns elemeket. Így olyan reprezentáns címanyaghoz jutottam, amely a körvonalazott célkitűzésekhez elegendőnek bizonyult. (Ennek nagy részét tartalmazza a bemutatott címanyag.) A cédulákra a további vizsgálat érdekében minden lényeges adatot feljegyeztem.

1.4. *Cím és szöveg.* E két tényező viszonyának a definiálása csak látszólag egyszerű feladat. Kcmény Gábor *Kép és kommunikáció* című tanulmányában a tömegkommunikáció nyelvének képességét vizsgálva, a kép-cím-kapcsolatban négy főtípust különböztetünk meg: nyitás = cím, zárás = cím, nyitás = zárás/cím, nyitás = zárás = cím.

A szövegtani irodalomból arról értesülünk, hogy a cím és a szöveg összefüggése, kapcsolódása a variációk sokaságával mérhető. Abban pedig megoszlanak a vélemények, hogy maga a cím szerves része-e a szövegnek, vagy kívül áll rajta. Ebben a lényeges kérdésben Balázs János átveszi Károly Sándor nézetét, aki szerint "a cím maga nem tartozik a szöveghez".³

Ha tartalmi elemzéskor nemcsak azoknak a címeknek a szövegnyitó illetve -záró funkcióját keressék, amelyekben kép van, hanem a címet *előrevetített*

témaként fogjuk fel, s ennek a szövegbe való bevezettségét, szövegszerű, illetve variálós ismétlődését stb. kutatjuk, akkor az újságszövegek egy részénél megtaláljuk a négy típus egyikét.

I. a) *Nyitás = cím*. A szerző legtöbb esetben már az első bekezdésben megmagyarázza a címet, különösen akkor, amikor erre szükség mutatkozik. Jó példa erre a 144. számú közlemény (sportudósítás) címe: *Ezzel vagy ezen...* Már a bevezető szövegben így indít: "Nem véletlenül idézzük a címben az egykori aggódó, de bátor görög édesanyjának a szavait...", majd ezután aktualizálja az ögörög eseményt a jelen sportéletére.

Esetenként szövegszerűen is megjelenik a cím szövegnyitó szerepben, de sokkal gyakoribb a kontextusba foglalt cím, pl. a 195-ös sporthír címe: *Süllyed a Zenta...* az első mondatokban megtalálható: "Még egy vereség és – mélyebbre már nem süllyedhet a Zenta labdarúgóklubja."

b) *Nyitás = alcím*. Ritkábban bár, de minden műfajban megtalálható ez a forma is, így a külpolitikai híreknél gyakran ezzel indul a szöveg. A 16-os számú közlemény alcíme a következőképpen található meg az első mondatokban: "az elmúlt héten, szerdán és csütörtökön tartották meg a földközi-tengeri el nem kötelezett országok külügyminiszteri találkozóját..."

c) *Nyitás = cím + felcím*. Érdekes példája ennek a 103–104. sz. cím, amely-nél az első szövegnyitó mondat összefoglalja a címet és a felcímet: "Több havi lelassulás után (felcím) a jugoszláv kivitel végre talpraállt (cím)."

E három típusnak több variációja létezik, a cím szövegszerű ismétlődésétől kezdve a finoman elrejtett összefüggésekig, mint pl. a 153–154-es számú címben, ahol a szöveg első mondata adja meg a választ (a terrorista nevét) a cím (Hajsza a japán terrorista után) és az alcím (Őt gyanúsítják a minapi bombamerényletért) utalására.

II. *Zárás = cím*. A zárószövegben is gyakran megjelenik a cím, szövegszerűen vagy mondatokba építve, pl. a 163-as cím: "Lemaradtunk a vonatról..." a zárómondatban: "lemaradt tehát az aranymezők felé tartó vonatról...", vagy a 8. számú cikk közhelyszerű képei: a *kapu* és a *kulcs* a zárószövegben jelennek meg: előírások, törvények = kulcs(ok), melyek "megnyitják a munkaszervezetek előtt a világpiac kapuját".

III. *Nyitás = zárás = cím*. Ezt a képletet azzal a megjegyzéssel kell bővíteni, hogy a címben definiált téma gyakran végigvonul az egész szövegen, variációkat teremtve. A *Szomorú bunyósvilág* című cikkben (15. sz.) pl. a következő szövegrészletek utalnak a címre: "Először a lengyelek sírták el magukat...", "zokog, sír", "a bunyós világ pedig hadd sírjon", s végül az ezzel a világgal koreferens "sötét egy sportág" megjegyzés zárja a sort.

Ugyanez történik a 19. sz. külpolitikai kommentár szövegében is, a címnek kissé mesei ihletésű mennyiségjelzőjét a következőképpen részletezi a szerző: "hetvenhét " felmerült világméretű problémát", "mind több feladat", "sok minden", "sok minden más", s a kevésbé mesei színezetű befejezés: "sok mindennel foglalkozik majd, de seholy sem hoz fordulatot."

De a cím megjelenhet az újságszöveg közepén is, anélkül, hogy a szövegnyitó- vagy -záró-rész utalna rá; pl. a 196-os számú cím: *A kötélánc már*

ma kezdődik a szöveg 2. bekezdésében jelenik meg: "Az alsóház kötél tánca már ma megkezdődik. Lenni vagy nem lenni a kérdés..."

1.5. A címanyag bemutatása

A címanyag bemutatásához időbeli és műfaji csoportosítást kellett elvégezni. Nehézséget okozott a Magyar Szó összefoglaló típusú rovatainak a tovább-bontása – ott ugyanis pl. a *helpolitika* címszó fed minden egyes belföldi érdeklő közleményt (kivéve a művelődés és a sport rovatát), ezt tehát alcsoportokra kellett bontani, valamint a külföldi vonatkozású közleményeket is.

Ehhez a munkához részben alkalmaztam Pléh-Terestyéni tartalmi csoportosítását.

Tartalmi szempontból a címek két nagy csoportra oszthatók: belföldi és külföldi vonatkozásúakra. Mindkét csoportot tovább lehet bontani:

A. belföldi: I. belpolitikai k.

- II. belföldi vonatk. k. a) közgazdasági-pénzügyi
b) közlekedési
c) egészségügyi
d) művelődési
e) sport
f) egyéb

III. tragikus tartalmú k.

B. külföldi: I. Külpolitikai k.

- a) Jugoszlávia külpolitikájával kapcsolatos k.
b) világpolitikai hírek
c) egyéb külpol. k.
d) külpolitikai agresszió

II. külföldi hírek

A továbbiakban a dátum vezeti be a címeket, majd nagy nyomtatott betűs jelzéssel vannak soron a belföldi és külföldi vonatkozású cikkek címei alcsoportjaikkal együtt. Arab szám jelzi az egyes cikkek sorszámát, melyre a későbbi utalások vonatkoznak. A közlemények címlírásánál a sorrend: felcím, cím (aláhúzva) és alcím (amennyiben a fel- és alcím a vizsgálat szempontjából releváns). Ezután kap helyet a szerkezetre utalás (személyes, személytelen, csoportos, nulla fokú).

június 7. A. I. 1. *Nagyobb hatékonyság szükséges* (hír)

nyitás = cím
személytelen

2. *Görbe tükör*
3. *A gumibot-ügy* személyes (tárca)
- a) 4. *Keresetünk, a mindennapi* személyes (cikk)
5. *Nekünk európai mércéket kell állítanunk* (cikk)
személyes
6. *Por és veríték* (cikk) személyes
7. *Mi lesz a kenyérgabonával?* (cikk)
nyitás = cím személyes
8. *Kulcs a világiac kapujához*
zárás = cím személyes

9. *Kézzelfogható segítség kell a mezőgazdaságnak* (hír)
 10. *Renovica a csantavéri mezőgazdasági termelők között* –
 11. *Őszinte és nyílt beszélgetés*
 személytelen
- b) 12. *Karó az úton* (cikk)
 nyitás = cím személyes
- d) 13. *Iskoláztatták, de kinek?* (cikk)
 nyitás = alcím személyes
- c) 14. *Futok, amíg a szívem és a lábam bírja* (riport)
 személyes
15. *Szomorú bunyósvilág* (hír)
 személyes
16. B. I. a) *A béke és a biztonság oszthatatlan* (kommentár)
 17. *A héten tartották meg a mediterrán el nem kötelezett országok
 külügyminiszteri értekezletét*
 nyitás = alcím személyes
- b) 18. *Velence várja a hét nagyot* (tudósítás)
 nyitás = cím személyes
19. *A hetek hetvenhét kérdésről* (kommentár)
 20. *Zsúfolt napirend a velencei csúcson*
 személyes
21. *India és Srí Lanka vizálya* – felcím
 22. *Tamil kontra szingaléz* (kommentár)
 személyes
23. *Szegényegyensúly* (hírösszefoglaló)
- c) 24. *A kisebbségeknek egyenrangúan be kell kapcsolódniuk a szocialista
 országépítésbe* (hír)
 nyitás = cím személytelen
- d) 25. *Merényletek Kairóban*
 26. *Még az újságírókra is rálőnek* (hír)
 nyitás = cím személytelen
- II. 27. *Zenélő Váci utca* (cikk)
 személyes
28. *Bácskai házikolbász Norvégiában* (hír)
 személyes
29. *Vuk-szobrot lepleztek le Budapesten* (jelentés)
30. *A békés, jövőt alkotó együttélés jelképe*
 nyitás = cím személyes
- június 8. A. I. 31. *Egyenrangú helyzetbe kell hozni az agráripart*
 személytelen (hír)
- II. d) *Kóló és polka a szlovéniai hegyekben* (cikk) 32.
 személytelen
33. *A világ legvidámabb városa lesz Újvidék* (hír)
 nyitás = cím nulla fokú

- f) 34. Ma kezdődnek az ifjúsági akciók (hír)
nyitás = cím személytelen
35. Zentai diákszövetkezet
36. *Célja a munkára nevelés* (cikk)
37. Harmadik lett a szövetségi versenyen személyes
38. *Derűre borít, zivatarral* (cikk) nyitás = felcím személyes
- B. I. a) 39. *A mozgalom összetartó ereje* (hír)
40. A szakértők ülésével ma kezdődik az el nem kötelezettek gazdasági tárgyú találkozója személytelen
- b) 41. *Gazdaság és politika* (hír)
42. Ma kezdődik a hét legfejlettebb ország velencei csúcstalálkozója személytelen
- c) 43. *Harmadszor is Thatcher?* (hír)
44. Nagy-Britannia a választások előtt
nyitás = cím személytelen
45. *Leotard marad* (hír) személytelen
46. Libanon
47. *Hossz az államfő lemondását követeli* (hír)
személytelen
48. Olasz politikai színtér
49. *Botrány a szocialisták körében* (tudósítás)
50. Letartóztatták az OSZP egyik jelöltjét
nyitás = cím személyes
- d) 51. *"Megsemmisítjük az amerikai támaszpontokat"* (hír)
52. Iráni fenyegetés
nyitás = cím személytelen
- június 9. A. I. 53. *Méltányolni kell a különbségeket* (hír)
személytelen
- II. a) 54. *Én neked, te nekem, pénz sehol* (cikk)
személyes
55. A hónap derekán
56. *Megkezdődik a cukorkivitel* (hír)
57. Kompenzációs ügylet 10 millió dollár értékben
személytelen
58. *Ki kell használni a fokozódó érdeklődést* (hír)
személytelen
- d) 59. *Intellektuális proletariátus* (cikk)
személyes
60. *Az ötletek vagy a gyakorlat krízise?* (hír)
61. Kerekasztal-beszélgetés az életvitel-kultúráról Szabadkán
személyes
62. *Attila jött és – győzött* (kritika)
63. Verdi azonos című operájának hazai ősbemutatójáról
személyes

- f) 64. *Juhászok, szilágyi juhászok* (cikk)
személyes
65. *Kacsahír a bácsföldvári gyermekrablás* (kishír)
személyes
- B. I. a) 66. El nem kötelezettek mozgalmá
67. *Melyek a gazdasági teendők?* (hír)
68. Ma rendkívüli értekezlet kezdődik Pjongjangban
nyitás = cím személytelen
69. *A tájékoztatás ne legyen monopólium* (hír)
70. Hararóban ülésezik az el nem kötelezett mozgalom kommunikációs
kormányközi bizottsága
nyitás = cím személytelen
- b) 71. *Megkezdődött a hetek találkozója Velencében* (tudósítás)
személyes
- c) 72. *"A falnak el kell tűnnie!"* (hír)
nyitás = alcím személytelen
73. *"A német kérdés nyílt kérdés"* (hír)
74. Szudéta németek találkozója
nyitás = alcím személytelen
- d) 75. *Kegyetlen bosszút fogunk állni* (hír)
76. Egy bejrúti terrorszervezet megfenyegette Kuvaitot
nyitás = cím személytelen
- B. II. 77. *"Emberek, évek, életem"* (tudósítás)
78. Egy szovjet hetilap közli Ehrenburg neves író emlékiratainak
kiadatlan részeit
nyitás = cím + alcím személyes
79. A legveszélyeztetettebb város
80. *AIDS-kézikönyv: Hogyan túlélni* (cikk)
81. New York harca a veszélyes betegséggel
személyes
- június 10. A. I. 82. *Nyomás a szövetségi ügyészre?* (hír)
személytelen
83. *Méltó emlék az elesett harcosoknak* (tudósítás)
nyitás = cím személyes
84. *Változások a jövedelmi törvényben* (hír)
- II. a) 85. *Nem kell piacolni* (cikk)
86. *Mindenkié vagy senkié?* (cikk)
nyitás = cím személyes
87. *Vissza a csukamájolajhoz* (kommentár)
88. *Miről is van szó?*
személyes
89. *Ki itt a fejőstehén*
csoportos
- f) 90. *Sírfosztogatókat fogtak el Pancsován* (hír)
személyes

91. *Hol magnót, hol szalonnát lopott* (cikk)
92. *Összeállították a vádiratot Tatjana Jovičić úvidéki munkanélküli varrónő ügyében*
személyes
93. *Szenny, mocsok és bűz* (cikk)
94. *Topolyán is vészjóslóan szennyeződik a vízrendszer nyitás = cím személyes*
- B. I. a) 95. *Miniszteri értekezlet gazdasági kérdésekről* (hír)
személytelen
- b) 96. *Kelet-Nyugat, Irak-Irán, terrorizmus* (hír)
nyitás = cím személytelen
- d) 97. *Robbanás Rómában, fenyegetőzés Bejrútban* (hír)
- II. 98. *A török kormányfői repülőbaleset érte* (hír)
nyitás = cím személytelen
99. *"A sátán hangja"* nyitás = cím
személytelen
- június 11. A. I. 100. *Kosovóban nem érvényesül a JK SZ politikája*
személytelen
- II. a) *Kerék tengely nélkül* (kommentár) 101.
személyes
100. *Védjük és őrizzük meg termőföldjeinket* (cikk)
személyes
103. *Több hónapos lemaradás után*
104. *Végre talpra áll a kivitel* (hír)
105. *Mit mutat a legújabb statisztika*
személytelen
106. *Új búzaár* személytelen (hír)
107. *Becsapták az áramfogyasztókat?* (hír)
személytelen
- b) 108. *Romlik a közlekedésbiztonság a zentai községben*
109. *Fekete május*
110. *Halál az utakon – 111. Negyvenhat kétkerekű keresi gazdáját*
- c) 112. *Inzulinnak lennie kell* (cikk)
személyes
- d) 113. *Válság és irodalom* (cikk)
114. *A Stražilovói Találkozó elé*
nyitás = alcím személyes
115. *Oktatóstechnikai selejt vagy szakmai zsákutca* (cikk)
személyes
116. *A világ egyetlen humorakadémiája* (riport)
nyitás = alcím személyes
- c) 117. *Menet közben csillapodott az éhség* (hír)
személyes
118. *Idény végi bizonyítványosztás* (hír)
személyes

- f) 119. *Nyolc lövés – három áldozat* (jelentés) személytelen
 120. *Mennyire veszélyes az atomerőmű?* (cikk)
 személyes
- B. I. a) 121. *Illúziók helyett realitás* (hír)
 személytelen
- b) 122. *A gazdasági növekedést tartják fontosnak* (jelentés)
 személytelen
- c) 123. *Vihar a panamai politikai színtéren* (hír)
 nyitás = alcím személytelen
124. *Ma parlamenti választások Nagy-Britanniában*
 125. *Lépéselőnyben a konzervatívok* (tudósítás)
 nyitás = felcím személyes
126. *Hogyan került az amerikai Bécsbe* (cikk)
 személyes
- B. II. 127. *Kofferben csempészte haza gyermekét* (tudósítás)
 személyes
- június 12. A. I. 128. *Érvényét veszti az intervenciós törvény (?)* (hír)
 személytelen
129. *A tájékoztatás ne az érdekkülönbségeket tükrözze* (hír)
 személytelen
130. *Az időszerű kosovói helyzetről*
 131. *Az "ügyek" súlyosbítják a problémákat* (hír)
 nyitás = cím személytelen
- II. a) 132. *Hatékony gazdálkodás nélkül nincs megoldás* (cikk)
133. *A gazdasági rendszer változásairól tartott előadást dr. Stanko Radmilović*
 nyitás = alcím személyes
- c) 134. *Radioaktív május 1986*
 135. *Az egészség nem volt veszélyben* (cikk)
136. *A szakemberek véleménye szerint a csernobili katasztrófának nálunk nem lesznek következményei*
 nyitás = alcím személytelen
137. *Korunk pestise, az AIDS*
 138. *Újvidéken nincsenek betegek* (riport)
 személyes
- d) 139. *Radiológiai védelem mint tantárgy?* (cikk)
 nyitás = alcím személyes
140. *Az összeesküvést letörve* (beszámoló)
141. *A Vajdasági Filharmónia júniusi hangversenyéről*
 személyes
- c) 142. *Kupán vágják az MTK-t* (jelentés)
 személyes
143. *A JI.SZ. elvette, a bíróság visszaadta* (hír)
 nyitás = alcím személyes

144. *Ezzel vagy ezen...* (tudósítás)
nyitás = cím személyes
- f) 145. *A kő sem állná ki* (tárca)
146. *Mivé lettél Vojlovica*
zárás = cím + alcím személyes
147. *Népszerűtlen a kapanyél* (cikk)
személyes
148. *A tájékozottság még nem romlottság!* (cikk)
zárás = cím személyes
- B. I. a) 149. *Csak a lehetségest számba venni* (hír)
személytelen
- b) 150. *Zöld fény a zérómegoldásnak* (kishír)
nulla fokú
- c) 151. *Az Irangate mégsem Watergate* (hír)
152. *Véget ért a bizonyítá eljárás első szakasza*
nyitás = alcím személytelen
- d) 153. *Hajza a japán terrorista után* (jelentés)
154. *Őt gyanúsítják a minapi bombamerényletekért*
személytelen
155. *Összetűzés a nagykövetség előtt* (jelentés)
személytelen
- június 13. A. I. *Vízet prédikálva* (tárca) 156.
személyes
157. *A történelmi tényeket nem mellőzhetjük* (cikk)
személyes
- II. a) 158. *Ki kit vezet félre* (kommentár)
személyes
159. *Lassú ügyintézés – türelmetlen gazdaság* (hír)
személyes
- d) 160. *Alkoss vagy menj tönkre!* (riport)
személyes
161. *Vannak még tabutémák (?)* (cikk)
személyes
162. *Regény – képekben* (recenzió)
személyes
- c) 163. *Lemaradtunk a vonatról...* (tudósítás)
zárás = cím személyes
164. *Az éllovas és a nagyszájúak* (hír)
személyes
- III. 165. *A gyilkos délelőtt érkezett* (cikk)
személyes
- B. I. a) 166. *A fejlődők együttműködése létkérdés* (hír)
személytelen
- c) 167. *Thatcher asszony "mesterhármasa"* (tudósítás)
személyes

168. *Döntsük le a berlini falat!* (kishír)
személytelen
169. *Reform lesz, de a régi gárdával* (jelentés)
személytelen
- B. II. 170. *"Ne hagyjátok el hazátokat"* (jelentés)
személytelen
- június 14. A. I. 171. *Az eddigieknél nagyobb megértést és támogatást* (hír)
személytelen
172. *Miről írnak a jugoszláv lapok?*
173. *Fadülgate-veszély* (sajtószemle)
személyes
- II. a) 174. *Pénz beszél...* (cikk)
személyes
175. *Adós fizess – de (nem mindegy) hogyan!* (cikk)
személyes
176. *Javasolj valami hasznosat* (cikk)
személyes
- c) 177. *Hová folyik el az egészségügy pénze* (cikk)
178. *Örvényben felszínen maradni*
személyes
- A. II. d) 179. *Mit is akarnak ezek az egyetemisták?* (cikk)
személyes
- e) 180. *Ha mindjárt az ingükért is...* (hír)
személyes
- f) 181. *Miért igen, miért nem* (cikk)
személyes
- III. 182. *Meghalt egy lány* (cikk)
- B. I. a) 183. *Igazságosabb gazdasági világrendet*
184. *A fejlődők fejlődéséért* (hír)
személytelen
- b) 85. *Egy gond két szemszögből* (kommentár)
nyitás = cím
- c) 86. *Chilei repríz?* (cikk)
- d) 187. *A túsok Iránban?* (hír)
nyitás = cím személytelen
- B. II. 188. *A szó, amely összefűz* (riport)
személyes
189. *Lengyelhonban a pápa*
190. *Zarándokút nézetegyeztetéssel* (cikk)
nyitás = cím személyes
- Egyéb idézett címek (Magyar Szó)
191. *Nem kell zsákbamaczka* sporthír
nyitás = alcím nulla fokú
192. *Jöttem, láttam, s megyek vissza* (interjú – sport)
személyes

193. *Süllyed a Zenta...* (sporthír)
nyitás = cím személyes
194. *A Bayern abszolút esélyes!* (sporthír)
nyitás = cím személyes
195. *Gyűjtőpontban a "szegénylegények* (sporthír)
személyes
196. *A kötélánc már ma kezdődik* (sporthír)
személyes
197. *Későn startolt a topolyai gőzhenger* (sporthír)
nyitás = cím személyes
198. *Itt-ott még döcögött* (sporthír)
személyes
199. *Kivégzik-e az excsászárt?* (külpolitikai hír)
személytelen
200. *Dollárból a Jenki nem jén ki!* (külpolitikai karcolat)
személyes

1.6. A mellékelt táblázat az újságcímeket a stilsztika, a formai jegyek és a képiség felől megközelítve összegezi. Róka Jolán *Az újságszövegek szerkesztési és stílustipológiája* c. művében az *epidektikus*, a *tanácskozó* és a *polemikus* lexikáról szólva hangsúlyozza: "A nyelvi stílusnak az ilyen jellegű osztályozása kizárólag az újság lexikai stílusára érvényes."⁴

A *szenzációs* jelleg – melyet formai helyett stílusbeli kategóriaként fogadhatunk el –, igen fontos velejárója a címadásnak, ezért kerül a meghatározó fontosságú stílusjegyek mellé.

A *formai variációk* a részletekbe menő szintaktikai csoportosítást mellőzve a következők: *leíró* (l), mely teljes mondattal a lehető legteljesebben jelöli meg a körülményeket; a *tömör* (t), amely lényegre törekedve, gyakran ige nélküli mondattal fejezi ki a témát; a *kérdő* (k), ez kérdőmondat formájában utal a tárgyalt esemény valamely körülményére; a *felszólító* (f), amely szuggesztív tartalommal összegezi a közlemény lényegét, és végül egy olyan formai változatokat *összefoglaló csoport* (c), ahova a hiányos (de nem tömör) mondatok, a főnévi igenévi szerkezetek és egyéb, máshova nem sorolható szintagmák és mondatformák tartoznak.

Mindegyik csoport tovább-bontható a képszerűség megléte (k), illetve hiánya (k. n.) szerint is. A képiség kritériuma mellett nyilvánvalóan indokolt lett volna egy klisészerű–nem klisészerű dichotómiát is bevezetni, de abban az esetben nem lehetett volna kellőképpen osztályozni azokat a címtípusokat, amelyekben a képszerűség és a klisészerűség egyaránt megtalálható, pl. a 72-es számú külpolitikai hír címe: "A falnak el kell tűnnie – ez egyrészt idézet, másrészt a Brandenburgi kapu szimbólum értékéből eredően jelképes erejű.

A képszerűségnek itt tehát a klisészerűség fogalmát is tartalmaznia kell, ami jóllehet a szokványos tartalmon túlmutat, az egyszerűség érdekében mégis elképzelhetőnek látszik.

2.1. *A címek képanyaga*, mint azt a bemutatott példák bizonyítják, igen változatos. Az újságírói frazcológia minden színében képviselve van, az elcsépelet közhelyszerűségektől kezdve a meglepő asszociációkat keltő képekig.

A *köznyelvi képek* anyaga gyakran a sportnyelv területéről származik, így pl. a külpolitikai cikkek címében is jelentkezik a "lépéselőny" (125. sz.), a "mesterhármás" (167. sz.), más területről a "zöld fény" (150. sz.) stb.

A bemutatott címek képeinek egy része már erősen megkopott, exmetaforává vált. Jó példa erre a 8. sz. cím *kulcs* és *kapu* metaforája, a május 16-i sporthírben az "*alsóház kötél tánc*-a, vagy a 123-as cím *vihar*-ral és *színtér*-rel zsúfolt képe, továbbá ilyenek a *gyűjtőpont* (195. sz.), a lassan startoló *gőzhenger* (197. sz.), a menet közben csillapodó "éhség" (117. sz.) stb.

Az eredeti képeknek és a stílus élénkítésének sokféle módját megtaláljuk. Szimbólum értékű a 32. cím *kóló* és *polka* szava, a 168-asban a *berlini fal*; a meglepő jelzős szerkezetek: 134. c. *radioaktív május*, majd a 109. példa *fekete május* szerkezete.

A "rájátszás"-szerű utalások, célzások is a sikeresebb címek tartozékai; pl. a 168. cím filmcímre utalása, a 19. cím mesevilági hetes hetvenhét száma. Esetenként az eredeti szöveg kiforgatva, parodizálva jelenik meg, pl. *Köd nélküli Albion* a jún. 21-i számban (Magyar Szó).

Ez a jelenség közel áll a szó- és szóelem-helyettesítés módszeréhez, ami főleg a szólásoknál gyakori (pl. 54., 175.), a 118. példában érdekes asszociációt kelt az *év végi*-nek *idény végi* szerkezettel való felcserélése.

"A szó- vagy szóelem-helyettesítést a tartalmi összefüggésen kívül alaki hasonlóság (paronímia) is sugallhatja."⁵ A 7 Nap jún. 5-i számának környezetvédelmi cikke így kaphatta a *Száraz tónak szennyes partján* címet.

Szójátékra is akadunk; a rovatfelcímnél (*Ez a boldog világ*) megfelelően alakul a 199. sz. közlemény címe: *Dollárból a Jenki nem Jenki*

Az idézésformáknak is több típusa használatos, a kötött idézésen túl (191., 163. sz.) a variált idézés formái, amikor az eredeti szöveghez aktualizáló funkciójú hozzátoldás járul, vagy helyettesítés történik. Ilyen a 192. példa *megyék vissza* befejezése a *győztem* helyett, az 54. cím, vagy a 156. példa *rájátszásszerű* címe.

Egy szokatlan vonatkozása alaphoz kapcsolás felélénkíthet elcsépelet fordulatot is, pl. a 7 Nap május 22-i számából való a cím: *Gyermekcipőben jár a jövő*.

2.2. *Címoldali kiemelt újságcímek.* A figyelemkeltés céljával kerülnek a *Mai számunkból* rovatba az adott újságszámot reprezentáló cikkek címei. Meg kell jegyezni, hogy a címoldaliakkal azonos címmel jelenik meg később maga a közlemény is. Kevés eltérésre bukkantam, ezek is főleg interpunkciós természetűek vagy kisebb tartalmi vonatkozásúak: pl. a május 26-i számban: *Gyémánt évben emlékezni* (címoldal), míg a 10. lapon a közlemény címe: *Gyémánt évben emlékek*.

Ritkán bár, de található több rendkívül fontos hírből készült kivonat is, pl. a jún. 8-i szám címlapján: *Jelentés Torinóból és Athénból*.

Ezek a címek szinte kivétel nélkül rövidek és tömörek, nem tartalmazzák az esemény körülményeit, sok bennük a szenzációkeltő kifejezés (pl. ügy, botrány, affér), ilyen a *Zenével a falnak*, a *Ki itt a fejtőstehén* cím a jún. 10-i számból.

A hír egy-egy elemének a kiemelésével rejtélyessé válik a cím szövege, esetleg kétértelművé, ami azután olvasásra készíti az érdeklődőt. Ezt a hatást még fokozza az a jelenség, amikor a témát felvető – főleg tragikus eseményt bejelentő – cím után lemarad az alcím, amely közölné az esemény kimenetelét, részleteit.

Amennyiben a címdali kiemelt címnek van alcíme, ez leginkább az adott közlemény felcíme, ami azt is jelenti egyúttal, hogy a felcím-alcím-viszonylatban a felcím jelentéshordozó értéke nagyobb; tömörebb, frappánsabb, alkalmasabb a figyelemfelhívó szerepre.

Formailag túlnyomórészt elvont cselekvésnevekből, nominális szerkezetekből, hatásos asszociációkból állnak össze. Jó példákat szolgáltatnak a következő számok:

- június 13.* ● Méltatlan bánásmód
● Ki kit vezet félre?
● Korunk pestise az AIDS
- június 14.* ● Riadó Dél-Bánátban
● Mért igen, miért nem
● Örvényben felszínen maradni
- június 16.* ● Újabb gyilkosságok Punjabban
● Bizonytalanságban
● "Nálunk minden olcsóbb"

Az összevetett napilapok közül a Népszabadságnak van ilyen rovata, de minden szám csak egy közleményt emel ki.

2.3. *Az interpunkció az újságcímekben.* Közismert tény, hogy a különböző formában megadott címek eltérő konnotációkat hordoznak, a lexikai-szintaktikai stílusjellemzőkön kívül a címek írásjelci is befolyásolják a közlemények referenciális vonatkozásait, és nagymértékben kihatnak a befogadás folyamatára.

A Magyar Szó címadási gyakorlatában több kérdőjeles, kevesebb felkiáltójeles mondatot találunk, a sportrovatban gyakori a három ponttal jelzett hiányos, továbbgondolásra ösztönző mondat, s műfajtól, tematikától függetlenül jelen van az idézőjel használata is. (Itt jegyezném meg, hogy a Dnevnikben sokkal több idézőjeles cím található.)

A *kérdőjel* legnagyobb számban a polemikus stílusú címeknél jelentkezik; szintagma után: Chilci repríz?; hiányos mondatnál: A túsok Iránban? v. Harmadszor is Thatcher?; bővített mondat után: Kivégzik-e az excsászárt? v. Mit is akarnak ezek az egyetemisták?

Ennek egy változata az, amikor a kérdőjel zárójelbe van téve, erősítve ezáltal a téma polemikus jellegét, pl. Érvényét veszti az intervenció törvény (?)

Felkiáltójelet keveset lehet találni, a sporthírekben egy szuggesztív hangú cím a 194-es, a külpolitikai közleményekben többször előfordul idézetben (168., 72.), karcolat címében (200. sz.), polemikus hangú riport címében (160. sz.).

Mindkét írásjel használatára érvényes az a megállapítás, hogy a címek nagy számánál lemarad a várt írásjel. Noha az újságnyelv címadását nem

szabályozza külön erre vonatkozó szabály, s az írásjel nélkül hagyott mondat is hozhat valamilyen többletinformációt, az esetek nagy részénél mégis hiányolni lehet az írásjelet, mert a gondolat befejezetlenné válik így (pl. a 177., 176., 158., 87. sz. címek).

Az interpunkció jellege nyilvánvalóan a szerzőtípussal is összefüggésben van, nem utolsósorban pedig a szerző ízlése is megnyilvánul ebben. Az írásjelek feltüntetésének a kérdésében a sok pozitív példa láttán esetleg az *igényesség* problémája is felmerül.

A *kettőspont* ritkán jelenik meg címben, ekkor külön figyelemkeltő, összpontosító funkciója van, pl. Az új elv: a gazdaságosság v. AIDS-könyv: Hogyan túlélni.

A címekben alkalmazott *idézőjelek* száma a Magyar Szóban mérsékelt arányú, a szerzők csak indokolt esetben élnek vele, mert valamilyen utasítást hordoz, vagy éppen ezáltal válik többértelművé a cím értelmezése. Nézzünk néhány tipikus példát! 195. cím: Gyűjtőpontban a "szegénylegények" – itt a szerző idézőjelbe tevésével érzékelteti, hogy a sporthír szóhasználatában ideglenesen, képletes értelemmel használja a *szegénylegény* szót, s ezt a rájátszászerű elemet a kontextusban magyarázza, amikor azokról a "legénységekről" szól, amelyek kiesés előtt állnak.

Idézőjelben jelennek meg a kötött idézés esetei, pl. 170. sz. az irodalmi mű címe (77. sz.), valamint a szabad idézés is (99. sz.).

A *zárójelnek* is lehet funkciója, különösen a polemikus stílusú címekben teszi kétértelművé az információt (pl. 175. sz.).

2.4. *A felcím, cím és alcím viszonya.* E három típus elrendezése, egymáshoz viszonyított információs-referenciális értéke, szintaktikai kapcsolódása érdekes képet mutat a Magyar Szóban.

A külpolitikai és belföldi-belpolitikai rovat cikkei szolgáltatják erre a legtöbb példát, a művelődés és a sport közleményei ritkábban rendelkeznek ilyen megosztott címhasználattal.

A felcím, cím és alcím *referenciális* értékét vizsgálva a hármas címkomplexumoknál különböző típusokat különíthetünk el.

A. Itt a felcím a helyet jelöli, a tömör cím után az alcím részletezi a körülményeket (alany, idő stb.). Erre példa a 48–49–50. sz. cím. Ennek egy altípusa az, ahol a felcím a hely mellett utal a témára is, a cím így tömörebb, talányosabb lehet.

B. A következő típusnál a felcím az eseményt előlegezi, a hely helyett ezen van a hangsúly, pl. a 66–67–68. sz. címek.

E két említett típusnak többféle változata létezik, legnagyobb számban a B. típus található: itt a *felcím*ben a témát általános vonásaiban olvashatjuk, ezután a *cím* szenzációs vagy polemikus, és csak ritkán fejleszti tovább a témát, majd az *alcím* részletezi a felcímbe elindított témát aszerint, hogy a felcím milyen körülményt adott már meg. A felcím és az alcím között tehát nagyobb a tematikai összefüggés – ez egyébként a tipográfiai vonásokkal is bizonyítható –, mindkettő a címnek van alárendelve, azt világítja meg valamilyen oldalról. Ennek egy érdekes példája a 79–81-es címpár, ahol a felcím és az alcím kiegészítik egymást.

C. Még kifejezettebben egészül ki az információ annál a hármas címhasználati típusnál, ahol az egyes címek maguk nem képeznek sem szintaktikai, sem pedig tartalmi egészet, hanem mintegy mozaikként, összcsovosva alkotják a témát, pl. a 103–104–105. sz., vagy az 55–56–57. sz. címcsoport.

Ritkán található olyan szintaktikai, illetve tartalmi visszautalás, célzás a hármas "címhierarchiában", mint amilyent a következő példáz: (153–154. sz.) felcím: Róma; cím: *Hajsz a japán terrorista után*; alcím: *Őt gyanúsítják...*

Esetenként a címhármas a teljes információt tartalmazza, tehát minden lényeges elemét az utána következő közleménynek, itt az ismeretsfeltárás útja főleg a kevés információtól a bővebb felé tendál, egészen addig a típusig, amikor az alcím már bevezető szöveggé értékelődik át.

A felcím, cím és alcím viszonylatának szintaktikai, tartalmi követelményei mellé nyilvánvalóan társulnia kell a stilisztikai "összeférhetőségnek" is. Részletes stilisztikai bizonyító elemzés helyett álljon itt egy példa a heterogén stílusú, "összeboronált", csak a szenzációkeltésre törekvő címadásra: 109–110–111. sz. felcím: Romlik a közlekedésbiztonság a zentai községben; cím: Fekete május; 1. alcím: Halál az utakon; 2. alcím: Negyvenhat kétkerekű keresi gazdáját. A cím és az 1. alcím stílusazonossága mellett stilisztikai hiátust kelt a 2. alcím szövege.

Amennyiben a felcím, illetve az alcím hiányzik – itt az előbbi hiánya a gyakoribb –, ez a hiány a cím jelentésének az átértékelődését hozza magával, a cím veszi át a felcím szerepét is, egyszerre kell bevezetnie is a témába, de a figyelmet is felkeltenie. Ez tartalmi és formai vonatkozásokban is kihat a cím és alcím kialakításának módjára. Ritkán bár, de arra is van példa, hogy a cím és alcím két különböző időmetszetet képvisel; a 165. címben a bűncselekmény ideje van, míg az alcímben már a későbbi tárgyalás körülményei.

A funkciótömörítés fokozottan van jelen azoknál a közleménycímeknél, ahol a cím egyedül áll. Ez a címadási gyakorlat emellett szoros kapcsolatban áll a közlemény műfajával stb.

2.5. *A Magyar Szó és a Dnevník címoldalának összevetése.*

"Egyedül a sajtótermékek elemezhetők a maguk teljességében, hiszen ezek szorosan vett lexikális kommunikációs csatornák"⁵ – írja Buda Béla. Noha ez a teljesség nem vitatható el, a Magyar Szó esetében nyilvánvalóan számolni lehet a Vajdaság területén készülő más nyelvű napilapok jelenlétével, esetleges koncepcióis vagy tipográfiai hatásával.

Ilyen értelemben érdemes összevetni a Magyar Szó és a Dnevník címoldalát. Csak a címoldalt szemügyre véve is megállapítható néhány, a két lapra vonatkozó analóg vonás, de ugyanakkor különfejlődési jelleg is érezhető.

Ha elfogadjuk Róka Jolán megállapítását, miszerint "az újságszöveg szemantikájára három értelmi egység jellemző",⁶ tehát a "téma", a "kopula" és a "réma", s a kopula az, amely a szöveg retorikai feladatát tölti be, és minden újságban sajátos kifejező eszközökkel valósul meg, akkor a két napilap közötti eltéréseket éppen a kopula "megvalósulásának" a módjában találjuk meg.

A kopula konkretizálásánál meg kell figyelni az újságszöveg mindazon elemeit, amelyek nem a közleményeknek a szövegét alkotják, tehát a *rovatcímeket, címeket, alcímeket, felcímekeket* s az *alírásokat*.

A két napilap címoldalának tematikai elrendezettsége igen hasonló, mindkettő tartalmaz külpolitikai és belpolitikai közleményeket egyaránt, a hármas címrendszert – kisebb-nagyobb tartalmi összefüggés-eltéréssel – mindkét lapban megtalálhatjuk.

Műfajállomány tekintetében is megegyezik a két napilap, a címoldal főleg hírekből, tudósításokból, jelentésekből áll össze. A rovatokra bontás tekintetében a Magyar Szó egyértelműbb, azzal, hogy a 2. oldaltól feltünteti a rovatcímet, a közlemények ehhez igazodnak. A Dnevnik – jóllehet, a közlemények ugyanolyan sorrendben következnek, mint a Magyar Szóban – nem tünteti fel a rovatcímet.

A Magyar Szó lapfejjel párhuzamosan elhelyezett, keretbe zárt szenzációhíreinek – amelyek (kp. a *tárgyi kopula* szerepét töltik be – a Dnevnikben nincs közvetlen megfelelője, ez a lap ugyanis mindig a másnap hírekből emeli ki, hétköznap mindössze egy eseményt, a vasárnapi számból löbb érdekesnek mutakozó hírt. Típus tekintetében ezek a kiemelt címek megegyeznek a két napilapban, szenzációszámok, lényegre törően tömörök.

Jelentős különbség tapasztalható a két napilap *kísérő* és *szintaktikai* kopula-aránya tekintetében. A Magyar Szó címoldalán számos szintaktikai kopulát találunk, a közlemények megszakítással való tördelését; a cikk eleje tehát a címoldalon olvasható, a vége pedig a következő (megjelölt) oldalakon, attól függően, milyen tartalmú a cikk. Itt meg kell jegyeznünk még egy szabályszerűen érvényesülő sajátosságot: a közlemény folytatásakor ugyanazt a címet találjuk meg felcím, alcím nélkül, mint ami a címoldalon szerepel.

A Dnevnik címoldalán szintaktikai helyett kísérő kopulát találunk (amely a szakirodalomban definiálnál részletesebb), az egyes közlemények rövid kivonatát azzal, hogy a cikk alatt közölt oldalszámon folytatódik a téma, szinte kivétel nélkül *más címmel, más szerzőtípussal*. Ezért a Dnevnikben sokkal gyakoribb a *szinkron elmozdulás* jelensége.

A két napilap címoldalának összevetése még számos vizsgálódási lehetőséget nyújt, így a címhasználat stilisztikai összevetését is érdemes lenne elvégezni; ugyanazt a témát ui. száraz és bombasztikus címmel is lehet adni, erre egy példa: jún. 13. *Magyar Szó*: Thatcher asszony "mesterhármása", *Dnevnik*: Ubedljiva pobeda konzervativaca.

Megjegyezhetjük, hogy a Magyar Szó címoldali címhasználat a Népszabadsághoz áll közelebb, a Magyar Nemzet külpolitikai híryanaga egy közös információs tömbben helyezkedik el a címoldalon, ennek megfelelően a címek (felcím, cím, alcím) is heterogén tematikájúak, sorrendjüket, tipográfiai megoldásaikat az események irányítják.

Az összevetéshez szükséges forrásanyagot a következő melléklet tartalmazza

A Magyar Szó és a Dnevnik címoldali közleményeinek az összevetése

(1987. június 8–13.)

június 8. I. számú közlemény: külpolitikai hír

MAGYAR SZÓ felcím: Pjongjangi miniszteri értekezlet

cím: *A mozgalom összetartó ereje*

alcím: A szakértők ülésével ma kezdődik az el nem kötelezettek gazdasági tárgyu találkozója bevezető szöveg

- szerzőség: személytelen (Tanjug)
 DNEVNIK felcím: Pred ministarski sastanak nesvrstanih u Pjongjangu
 cím: *Značaj saradnje Jug – jug*
 alcím: (hosszú alcím)
- Lok. Dat.
 szerzőség: személytelen (Tanjug)
- II. számú közlemény: világpolitikai hír
 MAGYAR SZÓ felcím: –
 cím: *Gazdaság és politika*
 alcím: Ma kezdődik a hét legfejlettebb ország velencei csúcstalálkozója – 2. old. (azonos cím)
 szintaktikai kopula
- szerzőség: személytelen (Tanjug)
 DNEVNIK felcím: Samit "velike sedmorice" u Veneciji
 cím: *Političke teme u prvom planu*
 alcím: Lideri zapada najviše će se baviti sovjetskim predlozima za razoružanje i situacijom u zalivu Lok. Dat. – 3. old. (más cím és felcím)
- szerzőség: személytelen (Tanjug)
 3. oldal: szinkrón elmozdítás
 felcím: Očekivanja od samita u Veneciji
 cím: *Teško do sporazuma*
 alcím: Malo je verovatno da će "velika sedmorica" uspeti da usvoje zajednički politički dokument Lok. Dat.
- szerzőség: személytelen (Tanjug)
- III. számú közlemény: belföldi hír
 MAGYAR SZÓ felcím: Akciós nyár '87
 cím: *Ma kezdődnek az ifjúsági akciók*
 alcím: –
 – 3. old. szintaktikai kopula
- szerzőség: személytelen (Tanjug)
5. oldal DNEVNIK
 felcím: Danas širom zemlje
 cím: *Počinje akcijaško leto*
 alcím: Oko 32000 brigadista, svrstanih u 682 brigade, radiće ovog leta
- szerzőség: személyes
- IV.
 számú közlemény: belpolitikai hír
3. oldal MAGYAR SZÓ
 felcím: –
 cím: *Egyenrangú helyzetbe kell hozni az agráripárt*
 alcím: (hosszú alcím)
- szerzőség: személytelen (Tanjug)
 DNEVNIK felcím: Zaključci Centralnog Komiteta SKJ
 cím: *Treba utvrditi agrarnu politiku*

- alcím: (hosszú alcím)
- Lok. Dat.
- szerzőség: személytelen (Tanjug)
- június 9. I. számú közlemény: külpolitikai hír
- MAGYAR SZÓ falcím: El nem kötelezették mozgalmá
- cím: *Melyek a gazdasági teendőik*
- alcím: Ma rendkívüli miniszteri értekezlet kezdődik Pjongjangba
- 2. old. szintaktikai kopula (azonos cím)
- szerzőség: személytelen (Tanjug)
- DNEVNIK falcím: Uoči ministarske konferencije nesvrstanih u Pjongjangu
- cím: *Sve spremno za "Plan akcije"*
- alcím: (hosszú alcím)
- Lok. Dat.
- szerzőség: személytelen (Tanjug)
- II. számú közlemény: belpolitikai tudósítás
- MAGYAR SZÓ falcím: -
- cím: *A helyzet megváltoztatása a párt próbaköve*
- alcím: (hosszú alcím)
- + bevezető szöveg
- 5. old. (azonos cím) szintaktikai kopula
- szerzőség: csoportos
- DNEVNIK falcím: Sastanak Pokrajinskog Komiteta SKJ
- cím: *Život u akciji – radnici u partiji*
- alcím: (hosszú alcím)
- 4. és 5. oldal
- szerzőség: csoportos
- III. számú közlemény: világpolitikai tudósítás
- MAGYAR SZÓ falcím: -
- cím: *Megkezdődött a hetek találkozója Velencében*
- alcím: Kevés tartalom, sok spektakulum – A lagunák városát elvágták a világtól
- + bevezető szöveg Lok. Dat.
- 3. old. (azonos cím) szintaktikai kopula
- szerzőség: személyes
- DNEVNIK falcím: Samit u Veneciji
- cím: *Evrorakete glavna tema*
- alcím: Sedam najrazvijenijih zemalja Zapada nastoje da usklade razvoj svojih privreda
- 3. old. (más cím és falcím)
3. oldal falcím: Grupni portret "sedmorice" u Veneciji
- cím: *Kako popraviti sopstveni imidž?*
- alcím: (hosszú alcím)
- szinkrón elmozdulás Lok. Dat.
- szerzőség: személytelen
- június 10. I. számú közlemény: belpolitikai tudósítás

- MAGYAR SZÓ fclcím: –
 cím: *Méltó emlék az elesett harcosoknak*
 alcím: Đorđe Radosavljević megtekintette a szerémségi front emlékpark építőhelyét
 – 5. old. (azonos cím) szintaktikai kopula
 szerzőség: személyes
- DNEVNIK fclcím: Đorđe Radosavljević boravio u Šidu
 cím: *Žrtve ne smeju biti zaboravljene*
 alcím: (hosszú alcím)
 Lok. Dat.
 szerzőség: csoportos
- II. számú közlemény: belpolitikai hír
- MAGYAR SZÓ fclcím: A JK SZ KB határozatai szellemében
 cím: *Változások a jövedelmi törvényben*
 alcím: A Szövetségi Végrehajtó Tanács megerősítette a törvénymódosítás javaslatát
 + bevezető szöveg
 – 5. old. szintaktikai kopula (azonos cím)
 szerzőség: személytelen (Tanjug)
- DNEVNIK fclcím: Sednica Saveznog izvršnog veća
 cím: *Korak bliže dvojnóm L.D.*
 4. oldal
 alcím: (hosszú alcím)
 Lok. Dat.
 szerzőség: személytelen (Tanjug)
- III. számú közlemény: külpolitikai hír
- MAGYAR SZÓ fclcím: El nem kötelezettek mozgalma
 cím: *Miniszteri értekezlet gazdasági kérdésekről*
 alcím: (hosszú alcím)
 + bevezető szöveg
 – 3. lap (azonos cím) szintaktikai kopula
 szerzőség: személytelen (Tanjug)
- DNEVNIK fclcím: Poruka Lazara Mojsova skupu u Pjongjangu
 cím: *Oslanjanje na sopstvene snage*
 alcím: (hosszú alcím)
 Lok. Dat.
 – 3. old. (más címek)
3. oldal szinkrón elmozdulás
- fclcím: Počelo ministarski sastanak nesvrstanih u Pjongjangu
 cím: *Jačanje ekonomske saradnje*
 alcím: (hosszú alcím)
 Lok. Dat.
 szerzőség: személytelen (Tanjug)
- IV. számú közlemény: világpolitikai hír
- MAGYAR SZÓ fclcím: A hetek csúcserkezte Velencében

- cím: *Kelet-Nyugat, Irak-Irán, terrorizmus*
alcím: (hosszú alcím)
– 3. old. (azonos cím) szintaktikai kopula
szerzőség: személytelen (Tanjug)
DNEVNIK felcím: Na samitu "sedmoro velikih" u Veneciji
cím: *Ohrabrujuće reči o razonžanju*
alcím: (hosszú alcím)
Lok. Dat.
szerzőség: személytelen (Tanjug)
2. oldal szinkrón elmozdulás
felcím: Latinska Amerika i samit najbogatijih zemalja
cím: *"Katahena" daleko i blizu*
alcím: (hosszú alcím)
Lok. Dat.
szerzőség: személyes
június 11. I. számú közlemény: belpolitikai hír
MAGYAR SZÓ felcím: –
cím: *Kosovóban nem érvényesül a JKSZ politikája*
alcím: (hosszú alcím)
– 5. old. (azonos cím) szintaktikai kopula
szerzőség: személytelen (Tanjug)
DNEVNIK felcím: Sednica predsedništva CK SKJ
cím: *Politika Saveza komunista o Kosovu se ne ostvaruje*
alcím: (hosszú alcím)
Lok. Dat.
szerzőség: személytelen (Tanjug)
II. számú közlemény: világpolitikai hír
MAGYAR SZÓ felcím: –
cím: *A gazdasági növekedést tartják fontosnak*
alcím: (hosszú alcím)
– 3. old. (azonos cím) szintaktikai kopula
szerzőség: személytelen (Reuter)
DNEVNIK felcím: Završen samit u Veneciji
cím: *Korak napred u odnosu na Tokio*
alcím: (hosszú alcím)
Lok. Dat.
III. számú közlemény: külpolitikai hír
MAGYAR SZÓ felcím: El nem kötelezettek Pjongjangi miniszteri értekezlet
cím: *Illúziók helyett, realitás*
alcím: (hosszú alcím)
+ bevezető szöveg
– 3. oldal (azonos szöveg) szintaktikai k.
szerzőség: személytelen (Tanjug)
DNEVNIK felcím: Ministarska konferencija nesvrstanih zemalja u Pjongjangu

- cím: *Planovi za efikasnu saradnju*
alcím: (hosszú alcím)
Lok. Dat. – 3. old.
- szerzőség: személytelen (Tanjug)
3. oldal szinkron elmozdulás
- felcím: Rad glavnog komiteta konferencije
cím: *Završena prva runda rasprave*
alcím: (hosszú alcím)
Lok. Dat.
- szerzőség: személytelen (Tanjug)
június 12. I. számú közlemény: külpolitikai hír
- MAGYAR SZÓ felcím: El nem kötelezettek pjongjangi miniszteri értekezlete
cím: *Csak a lehetségest számba venni*
alcím: Negyedszáz együttműködési terület – Végéhez közeledik a munka
– 3. old. (azonos cím) szintaktikai kopula
- szerzőség: személytelen (Tanjug)
- DNEVNIK felcím: Ministarska konferencija nesvrstanih u Pjongjangu
cím: *Debata o dugovima*
alcím: (hosszú alcím)
Lok. Dat.
- szerzőség: személytelen (Tanjug)
II. számú közl.: külföldi tudósítás
- MAGYAR SZÓ felcím: Parlamenti választások Nagy-Britanniában
cím: *Bizakodó konzervatívok, reménykedő munkáspártiak*
alcím: –
Lok. Dat. – 3. old. szintaktikai kopula
- szerzőség: személyes
- DNEVNIK (jún. 11.) felcím: Britanci danas glasaju
cím: *Konzervativci su favoriti*
alcím: Očekuje se da bar 10 miliona glasača neće da izadje na izbore
Lok. Dat.
- szerzőség: személytelen (Tanjug)
III. számú közl.: belpolitikai hír
- MAGYAR SZÓ felcím: –
cím: *Az alkotmány módosításával teret nyitunk a gazdasági törvényszerűségeknek*
alcím: Hamdija Pozderac mondott vitaindítót a jugoszláv közgazdászok szimpóziumán Kugariban
+ bevezető szöveg
– 5. old. (azonos cím) szintaktikai kopula
- szerzőség: személytelen (Tanjug)
- DNEVNIK felcím: Savetovanje jugoslovenskih ekonomista u Kugarima

cím: *Ustav nije svemoguć*
 alcím: (hosszú alcím)
 Lok. Dat. – 4. old.

4. oldal szinkrón elmozdulás

felcím: Simpozijum ekonomista Jugoslavije

cím: *Ustav nije svemoguć*

alcím: (hosszú alcím)

szerzőség: személyes

június 13. I. számú közl.: belpolitikai hír

MAGYAR SZÓ felcím: –

cím: *Az egyenlősdi veszélye*

alcím: Ülést tartott a VKSZ Tartományi Bizottságának Elnökség
 – 5. old. (azonos cím) szintaktikai kopula)

szerzőség: nulla fokú

DNEVNIK felcím: Sednica Predsedništva Pokrajinskog Komiteta SKV

cím: *Opasnost od uravniove*

alcím: (hosszú alcím)

szerzőség: csoportos

II. számú közl.: külpolitikai hír

MAGYAR SZÓ felcím: El nem kötelezettek pjongjangi miniszteri értekezlete

cím: *A fejlődők együttműködése létkérdés*

alcím: (hosszú alcím)

– 3. old. (azonos cím) szintaktikai kopula

szerzőség: személytelen (Tanjug)

DNEVNIK felcím: Ministarska konferencija nesvrstanih zemalja
 u Pjongjangu

cím: *Uzroci tešskog stanja*

alcím: (hosszú alcím)

Lok. Dat.

szerzőség: személytelen (Tanjug)

3. oldal szinkrón elmozdulás

felcím: Prva sednica stalnog ministarskog komiteta
 u Pjongjangu

cím: *Unapređenje ekonomske saradnje*

alcím: (hosszú alcím)

Lok. Dat.

szerzőség: személytelen (Tanjug)

III. számú közl.: külföldi tudósítás

MAGYAR SZÓ felcím: Parlamenti választások Nagy-Britanniában

cím: *Thatcher asszony "mesterhármasa"*

alcím: (hosszú alcím)

Lok. Dat. + bevezető szöveg

– 3. old. szintaktikai kopula

szerzőség: személyes

DNEVNIK felcím: Britanski parlamentarni izbori

- cím: *Ubedljiva pobeda konzervativaca*
 alcím: (hosszú alcím)
 Lok. Dat.
 szerzőség: személytelen (Tanjug)
 3. oldal szinkrón elmozdulás
 felcím: –
 cím: *Treći mandat Tačerove*
 alcím: (azonos a címoldalival)
 szerzőség: személyes

IRODALOM

- Antal László: *A tartalomelemzés alapjai*, Magvető, Bp. 1976.
 Balázs János: *A szöveg*, Gondolat, Bp. 1985.
 Butor, Michel: *A szavak a festészetben*, Corvina, 1986.
 Pléh-Terestyéni: *Az újságcímek hatásának nyelvi és tartalmi tényezői*, TKK, Bp. 1980.
 Róka Jolán: *A tömegtájékoztató szövegek vizsgálatának módszertani alapelvei*,
 In: *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*, Tankönyvk., Bp. 1983.
 Róka Jolán: *Az újságszövegek szerkesztési és stílustipológiája*, Akadémiai K., Bp. 1986.
 Sajtótudomány, kommunikációelmélet, tájékoztatáspolitikai, TKK, Bp. 1977.

JEGYZETEK

- ¹ Róka Jolán i. m. (*Az újságszövegek...*), 49. l.
² Butor, Michel i. m. 17. l.
³ Balázs János i. m. 92. l.
⁴ Róka Jolán i. m. 50. l.
⁵ Buda Béla: *Nyelvészet és tömegkommunikáció*, II. 15. l.
⁶ Róka Jolán i. m. 68. l.

	Epidektikus						Tandcskozó						Polemizáló						Szenzációs					
	l	t	k	f	e		l	t	k	φ	e		l	t	k	φ	e		l	t	k	φ	e	
	k	k	k	k	k		k	k	k	k	k		k	k	k	k	k		k	k	k	k	k	
41																								
42																								
43																								
44																								
45																								
46																								
47																								
48																								
49																								
50																								
51																								
52																								
53																								
54																								
55																								
56																								
57																								
58																								
59																								
60																								

	Epidektikus						Tanácskozó						Polemizáló						Szenzációs					
	l	t	k	φ	e		l	t	k	φ	e		l	t	k	φ	e		l	t	k	φ	e	
121.	k.	k.	k.	k.	k.		k.	k.	k.	k.	k.		k.	k.	k.	k.	k.		k.	k.	k.	k.	k.	
122.																								
123.																								
124.																								
125.																								
126.																								
127.																								
128.																								
129.																								
130.																								
131.																								
132.																								
133.																								
134.																								
135.																								
136.																								
137.																								
138.																								
139.																								
140.																								

	Epidektikus						Tanácskozó						Polemizáló						Szenzációs											
	l	t	k	φ	e		l	t	k	φ	e		l	t	k	φ	e		l	t	k	φ	e							
141.	k.	k.	k.	k.	k.																									
142.																														
143.																														
144.																														
145.																														
146.																														
147.																														
148.																														
149.																														
150.																														
151.																														
152.																														
153.																														
154.																														
155.																														
156.																														
157.																														
158.																														
159.																														
160.																														

ETO: 809.451.1(497.11)-06

PROFESSIONAL PAPER

AZ ÚJVIDÉKI TELEVÍZIÓ KÜLPOLITIKAI HÍRBLOKKJÁRÓL

Turi Márta

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete Újvidék

Közlésre elfogadva: 1988. június 19.

"... az "álom nélküli álmot" a televízió váltja legteljesebben valóra. Az egész világot így észrevétlenül bevonják a világ helyettesítőjébe, vagy hamis másolatába, míg ugyanezt a világot tendenciózusan és haszonérdekből reálisnak tartják. A magánegzisztencia és a művelődési ipar között abból az időből fennmaradt rés, amikor még ez az ipar nem volt látható, így kitöltődik. A standard totalitása most mind áthatolhatatlanabb. Mivel a munkahelyen kívül alig lehet egyet lépni, hogy ne botolnánk bele a művelődési ipar valamely üzenetébe. Médiumai, mióta behatolt az otthoni bensőséges utolsó menedékhelyébe is, olyan összehangoltak lettek egymás között, hogy már nem is áll fenn annak a lehetősége, hogy a tudatunkig hatoljon a tény, hogy ez a világ a világnak nem a valódi képe. A művelődési ipar mint rendszer csak az összes változatok, a mozi, a rádió, a képes hetilapok stb. közös játékában tud felülkerekedni. Ez a rendszer egészült ki most a televízióval. A háló bezárult, s benne hasztalanul ficánkol az ember."¹

A tévé legfontosabb feladata mindenütt a világon a TÁJÉKOZTATÁS. Tomka Miklós szerint "a tévé megszabja időbeosztásunkat, otthonülővé tesz". Az új technika abban tér el a filmtől, hogy a rádióhoz hasonlóan a fogyasztóknak a házhoz szállítja az árut. A főműsoridőben – "csúcsidőszak" – kb. 19 és 21 óra között viszonylag magas a nézettség. A társadalom nagy többsége a délutáni órákban nem érkezik bekapcsolni készülékét, s este már türelmetlenül várja a híradó "spiccét", hogy beszámoljanak neki a nap legfontosabb eseményeiről.

Dolgozatomban az Újvidéki Televízió magyar nyelvű informatív-politikai műsorával, pontosabban négy híradó külpolitikai hírblokkjával foglalkozom.

Kétnapi kép- és hanganyagot rögzítettem szalagra, két hírszerkesztő (egy nő, egy férfi) és ugyanennyi bemozdó (egy nő, egy férfi) aznapi munkáját.

Az Újvidéki Televízió magyar nyelven naponta két híradót sugároz, az egyiket a kora délutáni órákban (10 perc), a másikat este fél nyolckor (24 perc). A külpolitikai hírszerkesztő nemcsak a szerb nyelven beérkező Tanjug-híreket olvassa át (és szelektálja), hanem végignézi (lehetőleg a bemondóval együtt) a külföldi csereanyagot. A telexen naponta mintegy 60–70 külpolitikai vonatkozású hír fut be a szerkesztőségbe, ezekből átlagban 6–8 (2–4 perc) kerül be az első, 12–13 (5–7 perc) a második híradóba. A "termelt" eseményeknek csupán kis hányada mehet a műsorban, tehát spontán vagy "előre megfontolt szándékú" szelekció történik, amelynek eszköze az elhagyás vagy a kiemelés. "A szelektáló tevékenység – írja H. Dona – végső fokon értelmező tevékenység, a világ bizonyos koncepció fényében történő átértékelése, bizonyos értékkála alapján. Az ideológiai tényező, mint a társadalmi-gazdasági determináltság kifejezője, tehát döntő módon közrejátszik már ebben az első szakaszban."

A hírszerkesztő a külpolitikai blokkot mintegy egy órával a műsorkezdés előtt adja át a bemondónak (előtte átnézi a szövegeket a lektor is), ezután kerül sor a képanyag "bevágására" és menet közben (esetleg híradó előtt hosszabb ideig) a hírek átolvasására, értelmezésére, begyakorlására. Ha késik a hírszerkesztő, azt leginkább a bemondó sínyli meg, nincs ideje belemerülni a szövegekbe (vagy átnézi, vagy nem, néha "blattol"), s ilyenkor csúsznak be leginkább a bakik, vagy ennek eredménye az értelemzavaró felolvasás – a hallgató-néző nagy bosszúságára.

Az első híradó külpolitikai híryanagát a bemondó "tálalja", az esti híradó kamerás híreit (esetleg a kommentárt) a hírszerkesztő mondja el, a képek alatt – szinte mindig – a bemondó hangját halljuk. Az elhangzó szöveg sohasem rögtönzés; korábban lefordított (szerbhorvátból), mondatokba öntött gondolatok egész sora, amelyet az adott pillanatban (felváltva) felolvasnak.

Bizonyos tömegkommunikációs formák (pl. a televízió) esetében az esztétikum igen fontos szerepet kap, mintegy közvetítő kapocs a kognitív megértésben és a hatás felvevésében. A tévénéző számára például a külpolitikai hírek meghallgatása/nézése is esztétikai formák között jelentkezik, a hírblokk összeállítás, szerkesztése, de még a bemondó személye és beszéde is szerepet játszik a hír tartalmának elfogadásában. Nem mindegy tehát, hogy ki mit, hogyan mond el (olvass fel) a hallgatónak-nézőnek. A televízió mint tömegkommunikációs eszköz az íráshoz képest sokkal direkter, személyesebb, többszörös kommunikáció; "bcengedjük" szobánkba a szerkesztőt, a bemondót, hogy elmondja, mi újság ("itt" és "most") itthon és a nagyvilágban. A távoli, hidegséggel fenyegető világ egyszeriben bizalmasunkká lesz. "A miniatűr forma különben egyes állítások szerint zavarja a megszokott azonosulást és heroizálást. Akik itt rendes emberi hangon beszélnek, tulajdonképpen törpék, s nem is kellene őket olyan komolyan venni, mint film hőseit. Mi több, ha elvonatkoztatunk a jelenség reális nagyságától, ha emiatt többé nem természetesen, hanem esztétikailag szemléljük őket, ez állítólag olyan szublimálási készséget igényel, melyet nem lehet könnyen feltételezni a művelődési ipar megszokott közönségénél. Ám az öntudatlan percepció formájában így házhoz

szállított férficskék és nőcskék játékszerekre emlékeztetnek. Így nagyobb élvezetet nyújthatnak a nézőnek: már-már úgy éli át őket, mint saját tulajdonát; mindig rendelkezik velük, s ezzel fölénybe kerül velük szemben. Egyébként, hozzátehetnénk, azzal, hogy könnyen kikapcsolhatja a készüléket, vagy programokat cserélhet, még inkább növekszik ez a fölényérzet. A néző igazi gazda, mert úgy cserélgeti a képeket, ahogy neki tetszik. Ez az önkarata azonban ugyanazon rendszer része, mert minden változás alapján véve ugyanazon célt szolgálja, ugyanazon központ állítja elő és ellenőrzi (jobban, mint bármely más médiumot).²

Az adó szerepét – noha nem látjuk, csak tudjuk – csoportok töltik be, a befogadónál ugyanez a helyzet, csak sokkal nagyobb számokban kell beszélni.

"A közlési folyamat lényege, hogy a közlő tudattartalmának bizonyos értékei tárgyiasult formájukon keresztül az átvevő számára érzékelhetőkké és értelmezhetőkké válnak s a tudatvilágának részeivé szerveződhetnek. A közlési folyamatban (...) tudatbeli értékek keletkeznek az átvevő feldolgozó és felhasználó tudatában és személyiségében."³ Hogy a népeség mely rétegei milyen mértékben veszik igénybe pl. a tévé szolgáltatásait, azt főként a demográfiai, szociológiai és művelődési viszonyok határozzák meg. A hírszerkesztőnek, bemondónak ki kell elégítenie a "fogyasztó" közönség igényeit, de eleget kell tennie a szakmabeliek elvárásainak is. Az esetlegesen előforduló hibákat a hallgató-néző talán előbb elfelejti, mint pl. a sajtóban napvilágot látó szövegek mondatszerkesztési melléfogásait, a kiirthatatlan szóvirágokat, a tükörfordításokat, a helytelen szóhasználatot, a nyomdahibákat, hiszen ezekre – önmaga bosszantására vagy szórakoztatására – az írott szónak hála, sokszor visszatérhet. Ezt az "örömet" a tévénél majd a "minden házban video" hozhatja meg.

A televízió nagy hátránya az, hogy az audio-vizuális közlések mélyebb megértése, önálló feldolgozása csak a hallgatók-nézők kis részében megy végbe. A figyelmet igen sokszor elvonja a látvány, képileg megragad bennünket valami, és a szöveg olykor elsikkad; az átlagnéző számára néha fontosabb, milyen a bemondónő frizurája, ruhája, mint az általa felolvasott hírcsokor. A magyarországi felmérések szerint (Szecekső, Angelusz) éppen azok nem képesek feldolgozni a látottakat/hallottakat, akiknek a legnagyobb szükségük lenne rá, a "tájékoztatói lépcső" alsó fokain levő rétegek. Az információt befogadók nyelvi kódrendszerre sokszor eltér a műsorközvetítő kódrendszerétől, s a látvány az érzékelésen alig halad túl; a benyomások, a közlés maradandóbb hatás nélkül többnyire elfolynak a tudaton, pedig nagyon fontos, hogy a nézők-hallgatók megértsék, átgondolják, sőt világképükbe be is építsék a látottakat/hallottakat, az információk tömegéből kiválasszák a számukra fontos közleményeket, és el is raktározzák azokat.

Terestyéni szerint "szerencsésebb nem valamiféle tömegkommunikációs nyelvi változatról beszélni, hanem a nyelvi változatoknak egy, a tömegkommunikációban intézményesült mintájáról". A hírszerkesztők többsége következetesen ragaszkodik a hírszolgálat fogalmazásmódjához (esetünkben még a szerbhorvát nyelv mondatszerkesztésének átvétele is igen gyakori), az

elrugaszkodástól való félclem sokszor elvonttá, nehézkesé teszi a híreket. A diplomáciai nyelv kötöttsége meg sablonokat eredményez:

"Lazar Mojszov, az Államelnökség elnöke és Jovery Museveni ugandai elnök, aki *hivatalos látogatáson tartózkodik hazánkban, ma délután folytatja tárgyalását a két ország együttműködéséről és a nemzetközi helyzetről.*"

"... *megkülönböztetett figyelmet szenteltek a gazdasági együttműködéssel kapcsolatos kérdéseknek.*"

"Kádár János, az MSZMP főtitkára *fogadta (...), aki tegnap érkezett hivatalos látogatásra Magyarországra. Véleményt cseréltek a két ország társadalmi és gazdasági fejlődéséről, valamint a nemzetközi téren való együttműködésről.*"

A dolgokat leegyszerűsítve, banalizálva a külpolitikai hírek abból állnak, hogy ki-kivel-mikor-miről-hogyan tárgyalt(t), ki-kit-mi célból-hol fogad(ott), illetve rövid harctéri jelentésekből, zavargásokból, sztrájkokból. A hangsúly a politikai vezetők tettein és kijelentésin van.

A tömegkommunikációs információ mindig szerkesztett információ. A hírek sorrendjének összeállítása tudatos cselekvés, a hírblokk elejére a jugoszláv szempontból kiemelt fontosságú események kerülnek, a végére pedig általában néhány világgazdasági hír (pl. a világpiacon emelkedik a nyersolaj hordónkénti ára). "A tömegkommunikáció legfontosabb vonása, hogy társadalmi erőcsoportok céljait és érdekeit hordozza, azokét, amelyek a tömegkommunikáció eszközeinek birtokosai. (...) Bonyolult és sokszoros közvetlen ellenőrzés biztosítja, hogy a tömegkommunikációba más kézenfekvő tartalom ne kerüljön, mint ami a 'birtokos' céljait szolgálja vagy legalábbisnem károsítja. Az ellenőrzés zöme a tömegkommunikáció szervezetén belül valósul meg, de vannak visszaesatos kontroll-lehetőségek a társadalom más szervei felől is. Ezek az utóbbi kontrollformák a már kibocsátott kommunikációk szélesebb körű visszhangjából tevődnek össze."⁴

A televízióban a kép és a nyelvi megfogalmazás többnyire kiegészíti egymást (A), vagy a képsor dominál és elnyomja a szöveget, főleg ha az amúgy sem felel meg a kommunikáció alapfeltételeinek, esetleg tartalmilag és megfogalmazásában is zagyva (B).

(A) VTR – Korea

"Dél-Korea fővárosában, Szöulban, több mint ezer rendőr ütközött meg a város központjában a Cson Tu Hvan elnök hatalma ellen tüntető tömeggel. A rendőrség 20 tüntetőt, közöttük 3 parlamenti képviselőt őrizetbe vett. A tömeg a dél-koreai elnök háza előtt tüntetett, és egyebek között követelte, hogy engedjék szabadon az ellenzék vezetőjét, akit már két hónapja háziőrizetben tartanak."

(A felvételen látszik, hogy Szöulban elszabadult a pokol, a tömeg jelszavakat kiáltozva, transzparencsokkal a kezében előzönlötte a főváros utcáit; a

kamera jóvoltából az események kellős közepében vagyunk – nem a rendőrök vagy a tüntetők oldalán –, előttünk játszódnak le a véres összecsapások, a rendőrök állig felfegyverezve próbálják szétoszlatni a köveket dobáló fiatalokat; Dávid és Góliát harca – idővel elválik...)

(B) VTR – Reagan

"Az amerikai elnök a nemzethez intézett beszédében közölte, hogy az európai szövetségesek bekegyezésével egységes álláspontra jutottak, és Moszkvának felajánlják a két fél összes Földön levő rövid hatótávolságú rakétáinak felszámolását, valamint a közepes hatótávolságú rakéták számának jelentős csökkentését. Erről a velencei csúcstalálkozón, illetve a NATO reykjavíki miniszteri értekezletén döntöttek – mondta Reagan."

(A képen az agyonkozmetikázott Reagan színészi képességeit kamatoztatva meggyőzően szónokol; a hírszerkesztő által megírt szöveg szétfolyó, érthetetlen, így csak a látványra koncentrálnak.) A televíziónál tehát igen fontos a "mit", de a mértékadó a "hogyan", hiszen a hallgató-néző, amellettt hogy hallgatja a kép alatti szöveget – "magnézi magának az eseményeket".

Tudjuk, hogy egyes mérések szerint a jó felolvasásból átlagban az elhangzottak nyolc százalékát jegyezzük meg, és természetesen az sem mellékes, mi ez a nyolc százalék (a lényeg vagy jelentéktelen dolgok). Sokszor éppen a képi megjelenítés segít bennünket abban, hogy történések legjelentősebb mozzanatait raktározzuk el a tudatunkban, mert ennek birtokában, ezen a nyomon haladva emlékezetünkbe tudjuk idézni a híreket, és tovább bővíthetjük ismereteinket. Ezért állapíthatunk meg minőségi fölényt a TV-híradó javára a nyomtatott hírekkel szemben.

Ha nem érkezik film, VTR, ENG a szöveghez, akkor az adásrendező vagy "élőben dobja be" a hírszerkesztőt, bemondót vagy SLIDE-del illusztrálja a leírtakat; ilyenkor vezető politikusok (Sevarnadze, Kádár János, Willy Brandt) fényképeit nézhetjük a hír alatt, vagy városképek (Moszkva, Budapest, Bonn) jelennek meg a képernyőn. Ez utóbbi igen gyakori, ha a hírszerkesztő egy fontos külföldi eseményről (pl. választásokról) küld telefonjelentést.

Noha Adorno is hangsúlyozza a "vizuális termékek gyors terjedésének döntő szerepét", nem kell meglepedkezni a nyelvi megfogalmazás igen lényeges voltáról sem. Sokan és sokszor leírták, hogy a tömegkommunikációs nyelv uniformizált, és az egyes tömegkommunikációs médiumok nyelvhasználatában nincs jelentős különbség, mindegyik a "hivatalos, kanonizált értelmiségi dominanciájú köznyelvet használja" (Buda Béla). Ehhez már hozzászoktunk, de a helytelen, magyartalan, pongyola fogalmazáshoz nem, s a nyelvhelyességi hibákhoz sem. Ime, néhány közönségpukasztó mondat:

"Az új koalíciós kormány megalakításáig azonban még *hosszadalmas és minden bizonnyal nem zökkenőmentes út vezet.* (...) Egyértelmű tehát, hogy *hamarosan nem lesz ismeretes az új római kormány összetétele.*" (nyelvi melléfogás, tárgyi tévedés)

"... ma megegyezés született a Jaffna-félsziget lakosságának *kisegítésével kapcsolatban*. (...) Élelemmel és orvossággal látnák el az ott élő tamil lakosságot."

"A délkelet-ázsiai országok külügyminiszterei felhívást intéztek Vietnamhoz, hogy mielőbb vonja ki egységeit Kambodzsából, és járuljon hozzá a menekültek problémájának megoldásához *a térségben*. Az Egyesült Államokat és Japánt felkérték, hogy amíg nem rendeződik a kambodzsai kérdés, szakítsák meg a Vietnammal való *együttműködést*." (milyen együttműködést? – gazdasági, kulturális...)

"... Jugoszlávia *tetemesen kiveszi majd részét az ugandai gazdaság megerősítéséből*."

"... nagy érdeklődést tanúsítanak az elnök tegnapi esti beszédének..."

"... a két fél *összes* (...) rakétáinak..."

"Jiří Urban *nem szólt semmit arról*, milyennek a kilátások (...) a diplomáciai kapcsolatok felvételére."

"Tegnap 170 ezer tüntető árasztotta el *Dél-Korea fővárosának* utcáit."

"... hangsúlyozta, hogy az Egyesült Államok kitar *határozatánál*..."

"... a *végleges megegyezésig nem lesz zökkenőmentes az út*."

"Kína nemcsak *folytatja*, hanem *felgyorsítja* a reformokat..."

A nyelvi megfogalmazás pontatlan, zavarja a megértést, hiszen egyszer elhangzó, rosszul összeállított szöveget nehéz felfogni, megemészteni. A nem világos és közérthető gondolatmenet, "a nyakatekert fogalmazás, a mondandó bonyolult és ködös kifejtése nem a hallgatóság felfogóképességéről, hanem az előadó tudásszintjéről állít ki rossz bizonyítványt".⁵

A nyelvi-logikai egységek megszerkesztettségén nagyon sok múlik. A felmérésekből tudjuk, mennyivel kevesebbet jegyez meg a hallgató-néző a hírekből, ha azok első mondata semmitmondó, nem kelti fel az érdeklődést. A legfontosabb hírelem elrejtése, elsikkasztása már feleslegessé is teszi a hírt –, úgysem jegyzzük meg belőle semmit.

Íme, egy példa:

"A lengyel kormány szóvivője a mai sajtóértekezleten tartózkodóan válaszolt a külföldi újságírók kérdéseire. Nem ízűött kommentárt a pápa lengyelországi látogatásáról a szovjet televízióban és sajtóban megjelent negatív értékelésekhez. Mint ismeretes, II. János Pál pápa lengyelországi tartózkodása

alatt – a tervektől eltérően – találkozott Jaruzelsky tábornokkal is. Jiří Urban nem szólt semmit arról, milyenek a kilátások a Vatikánnal való diplomáciai kapcsolatok felvételére." (Többek között nem kötelességünk tudni, hogy Jiri Urban a lengyel kormány szóvivője.)

"Cohen és McGuire vizsgálatai egyaránt azt mutatják, hogy nagyobb mértékben változtatja meg az attitűdöt az olyan elrendezés, amikor a közlemény elején szerepelnek a vevő számára nagymértékben kívánatos mozzanatok, mint az a változat, amikor az ilyen anyagok a közlemény végére kerülnek."⁶

Még egy rossz példa:

"India és Srí Lanka között ma megegyezés született a Jaffna-félsziget lakosságának kisegítésével kapcsolatban. A két ország képviselői hangsúlyozták, hogy a jószomszédi kapcsolatok szilárdítására törekszenek. Az indiai hajók a Srí Lanka-i járőröcsónakok kíséretében közelítenék meg a Jaffna-félszigetet. Élelemmel és orvossággal látnák el az ott élő tamil lakosságot." (Nyelvi és kommunikációs szempontból is helytelen megfogalmazású hír.)

A sorrend kommunikációs hatásainak problémáját igen sokan kutatták – és nem jutottak egységes álláspontra, de a többség szerint a hírek felépítésének a l e j t é s e s sorrendet kell(ene) követnie, tehát az elrendezésnél a legfontosabb anyagrésznek kell szerepelnie a közlemény elején; a p i r a m i d á l i s sorrend itt eleve nem jöhet számításba, mert ha egy érvet a közlemény közepén helyezünk el, az nem lehet ugyanolyan hatékony, mint a szöveg elején (esetleg a végén). Híreknél a f o k o z á s o s sorrend nem célravezető, hiszen a néző-hallgató figyelme lankad, ha számára érdektelen vagy már ismert dolgokról van szó. A gyors egymásutánban következő rövid hírek kommunikációs szempontból akkor a legjobban megszerkesztettek, ha a primátus effektusa jut bennük érvényre.

Kosztolányi Dezső még az írásos fogalmazásra nézve is ezt a tanácsot adja: "Tanuljunk meg, hogy az olvasót tilos – csak egy másodpercig is – bizonytalanságban hagynunk"; még kevésbé szabad a hallgatót efféle kétségeknek kitenni.

A hírek megértését, a "könnyű szállítást és összerakást" nagyban elősegítik a jól megszerkesztett, nyelvi hibáktól mentes mondatok, a tisztán megfogalmazott gondolatok, az egymás után érkező rövid információk és – ami szintén igen fontos – "a jól megválasztott hangsúlyozás", hanglejtés, beszédrítmus és szünet" (Wacha). Dolgozatom zárórészében a szöveg hangos megjelenítésével foglalkozom, ezen belül is a mondat hangszerveivel.

A "fültre írt szövegek" felolvasása sem könnyű feladat, de a gyakorlott bemondónak, hírszerkesztőnek az ún. prozódiai vagy mondat- és szövegfonetikai eszközök helyes használata mellett nem okoz gondot, és a néző-hallgató egyszeri hallásra is felfogja az elhangzottakat.

Tudjuk, hogy az élőszóval történő informálás megértésének egyik fő problémája az, hogy a hallgatónak-nézőnek nem áll módjában visszatérni a

nyelvi közlés megelőző részre, ha nem értette meg őket. Mindamellet a csatornában is keletkezhetnek zavarok (a készülékből pl. torzulva jöhet ki a hangos nyelvi jel), így – bár a híradások nyelvvel szemben általános követelmény a tömörség – a hírnek mégis tartalmaznia kell redundáns elemeket. A jó felolvasás majd kihozza a fontos és kevésbé fontos részeket. Az Újvidéki Televízió két ügyeletes bemondója eleget tett elvárásainknak; kellemes, nyugodt hangjuk, jó hangsúlyozásuk, közepes beszédtempójuk, korrekt olvasásuk a hírek tartalmának megértését szolgálta, nem így a hírszerkesztők.

Egyiküknél sincs hangerőváltás; a nő az átlaghangerő alatt beszél, szenvtelenül, mindennemű kiemelés nélkül, felolvasása monoton, semmitmondó; a férfi beszéde ennek pont az ellenkezője: végig magasfekvésben beszél, képtelen szótválasztani a hír fontos elemeit és a redundáns elemeket, minden szót kiemel, (agyon)hangsúlyoz, végigkiabálja és -gesztikulálja a maga pár percét. A pergő tempó, a nagy lendület, az eltolt, sokszor ráütő hangsúly, a nagy lépések olykor egészen élvezhetetlenné teszik a szöveget. Ennek pedig mindig a hallgató-néző látja kárát: a monoton vagy a túljátszott forma miatt nem tudja kiválasztani az információt hordozó szavak közül a lényegest, képtelen követni a szöveget, így annak mondanivalója elsikkad – megszakad a kommunikációs lánc. Ha lehetne, a két hírszerző beszédét összegyúrva kapnánk élvezhető/érthető felolvasást.

A "lévé hangjáról", a kommunikációs viszonyokról, a sajátos akusztikus és nyelvi, nyelvhasználati stílusjegyekről, a tájékoztatásról, informálásról, ismeretterjesztésről bőven lehetne még írni, táblázatokkal, kottákkal illusztrálni a szövegek milyenségét, az elhangzó beszédet, de ez körülmények között felmérést, nagyobb olvasottságot, hozzáértést igényelne, így e rövid dolgozatban a téma teljes mértékű kiaknázására a felsoroltak miatt nem vállalkozhattam.

IRODALOM

1. Angelusz Róbert – Révész Klára: *Három hét a képernyő előtt*, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Bp., 1985.
2. Antal László: *A jelentés világa*, Magvető, Bp., 1978., Gyorsuló idő sorozat
3. Buda Béla: *A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei*, MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Bp., 1974.
4. Buda Béla – László János: *Beszéd a szavak mögött*, MEMBRÁN könyvek, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Bp., 1981.
5. Danko Grlić: *Művészet, esztétika, tudomány*, Forum, Újvidék, 1986.
6. Deme László: *Köznapi fogalmazásunk mindennapi bottlásaiból*, I–II. MAGYAR NYELVŐR, 84. évf. 1960. 3–4. szám
7. Deme László: *A kiejtés törvényeinek tanítása és tanulmányozása*, MAGYAR NYELVŐR, 94. évf. 1970. 3. szám
8. Deme László: *A hangátvetés a magyarban*, Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 1943.
9. Deme László: *Közéleti, beszédmód, nyelvi műveltség*, Kossuth, Bp., 1978.

10. Deme László: *Szónokok, előadók kézikönyve*, Kossuth, Bp., 1975.
11. Deme László: *A beszéd és a nyelv*, Tankönyvkiadó, Bp., 1978.
12. Fischer Sándor: *A beszéd művészete*, Gondolat, Bp., 1966.
13. Fodor Gábor – Szecső Tamás: *Tájékoztatói politika Magyarországon*, MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpont, IV. évf. 19. szám
14. Gombó Pál: *Sajtóismeret*, Tankönyvkiadó, Bp., 1977.
15. Grétsy László szerk.: *Nyelvészet és tömegkommunikáció (MEMBRÁN)* I–II. kötet, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Bp., 1985.
16. Hernádi Miklós: *A közhely természetrajza*, Gondolat, 1973.
17. Hernádi Sándor: *Elmondani nem is nehéz*, Gondolat, Bp., 1984.
18. Horányi Özséb szerk.: *KOMMUNIKÁCIÓ 1. (A kommunikatív jelenség)*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1977.
19. Lőrincze Lajos: *Emberközpontú nyelvművelés (GYORSULÓ IDŐ)*, Magvető, Bp., 1980.
20. Péchy Blanka: *Beszélni nehéz!*, Magvető, Bp., 1980.
21. Pléh Csaba – Terestyéni Tamás szerk.: *Beszédaktus – kommunikáció – interakció*, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Bp., 1979.
22. Rácz Endre: *A rádió hírközlésének néhány sajátos nyelvhelyességi kérdése*, MAGYAR NYELVŐR, 94. évf. 1970. 2. szám
23. Raymond Williams: *A televízió – technika és kulturális forma*, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Bp., 1976.
24. Takács Ferenc: *A rádióműsor szerkesztése*, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Bp., 1975.
25. Terestyéni Tamás: *Konvencionális jelentés – kommunikációs jelentés*, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Bp., 1981.

(TANFOLYAMOK)

26. Tomka Miklós: *A tévénézés és a rádióhallgatás a napi tevékenységek rendszerében*, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Bp., 1978.
27. Szekfű András szerk.: *Közvélemény és tömegkommunikáció*, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Bp., 1972.
28. Szende Tamás: *A szó válsága*, Gondolat, Bp., 1979.
29. Varga Zsuzsa szerk.: *Kutatási javaslatok a műsorszórás tanulmányozásához*, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Bp., 1979.

(TANFOLYAMOK)

30. Wacha Imre: *Az elhangzó beszéd szövegfonetikai eszközeinek rendszere*, Nyelvtudományi Közlemények, 75. kötet, 1. szám, Bp., 1973.
31. Wacha Imre: *Közéleti beszédünk*, Kossuth, Bp., 1987.

Jegyzetek

- ¹Danko Grlić *A televízió mint ideológia* (In: *Művészet, esztétika, tudomány*, Forum, Újvidék, 1986., *Válogatott esztétikai írások*. 108., Epikurosz Könyvek 2.)
- ²Danko Grli i. m. 109.
- ³Kovács Máté: *Közlés és közművelődés* (In: *Nyelv és kommunikáció I.*, A MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpontjának kiadása, Bp., 1969. 110.)
- ⁴Buda Béla: *A tömegtájékoztatás nyelvének néhány kommunikáció-lélektani és szociolingvisztikai sajátossága* (In: *Nyelvészet és tömegkommunikáció*, II. kötet, szerk.: Grétsy László, Bp., 1985., Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 8.)
- ⁵Wacha Imre: *Közéleti beszédünk* (Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1987., *Az ismeret-szerzés és -átadás nyelvi gondjainak okai*, 25.)
- ⁶Bettinghaus, Erwin P.: *A meggyőző kommunikáció* (In: *Kommunikáció I.*, *A kommunikatív jelenség*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1977., 184.)

